

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAI KISVA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

PERECZ LÁSZLÓ PALÁGYI MENYHÉRTRŐL
DOMBROVSZKI ÁRON TÓZSÉR JÁNOSRÓL
GERENCSÉR PÉTER SZÜTS ZOLTÁN RÓL
SAÁD JÓZSEF A KITELEPÍTÉSEKRŐL
ERŐSS GÁBOR AZ OKTATÁSI SZEGREGÁCIÓRÓL
MÉSZÁROS ZSOLT A DIPLOMÁS NŐKRŐL

LEVELEZÉS

TISZTELETKÖR

**B. NAGY ANIKÓ, GYÁNI GÁBOR,
KESERÚ KATALIN, MARGÓCSY ISTVÁN,
S. VARGA PÁL**
A MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET TÖRTÉNETE
V/2. KÖTETÉRŐL

SZEMLE

MI A PÁLYA?

BIBLIOGRÁFIA

A *BUKSZ* VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA
2018. III-IV. ÉS 2019. I-II. NEGYEDÉV

M E G J E L E N I K

2019. TAVASZ–NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

BUDAIKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

31. évfolyam 1-2. szám

2019. tavasz - nyár

LEVELEZÉS

Demeter Tamás	A szociológiai beszédmód védelmében Válasz Tőzsér János bírálatára	3
Tőzsér János	Valóban süket volnék? Viszontválasz Demeter Tamásnak	4
Sik Domonkos	A kritikai elméletek kritikájától a társadalmi szenvedés fenomenológiájáig	6
Hetényi Zsuzsa	'stenkalapja, 'kréta rajta Reflexió Timothy Snyder cikkére	8

BÍRÁLAT

Perecz László: Áttörési kísérlet	Észlelés és fantázia Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból Szerk. Bogdanov Edit, Székely László	11
Dombrovski Áron: A filozófia önfelszámolása	Tőzsér János: Az igazság pillanatai	16
Saad József : „...közérdekből...”	Honukban otthontalanok Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből Szerk. Gyarmati György, Palasik Mária	24
Erőss Gábor: „Hagytam, hogy ok nélkül rakják a »c«-be”	Én vétkem Helyzetkép az oktatási szegregációról Szerk. Fejes József Balázs, Szűcs Norbert	30
Gerencsér Péter: A hálózat nagy narratívája	Szűts Zoltán: Online Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei	37
Mészáros Zsolt: Felszabadultak	Papp Barbara – Sipos Balázs: Modern diplomás nő a Horthy-korban	45

TISZTELETKÖR

A magyar művészet a 19. században: Képzőművészet
(A magyarországi művészet története V/2. kötete)
Szerk. Papp Júlia, Király Erzsébet
Főszerk. Sisa József

Gyáni Gábor	Történelem, nemzet és kép – A historizmus mint kultúra	53
-------------	--	----

TISZTELETKÖR		
S. Varga Pál	Látvány és jelentés – Szempontok a XIX. századi magyar képzőművészet történetének olvasásához	63
Keserű Katalin	Tudomány + tudomány	74
Margócsy István	A művészet mint intézmény	85
B. Nagy Anikó	Széttartó elbeszélések, oldott foglalatok	88
SZEMLE		
Deák Ágnes	Cieger András: 1867 szimbolikus világa Tanulmányok a kiegyezés koráról	93
Horváth Gergely Krisztián	Szilágyi Adrienn: Az uradalom elvesztése Nemesi családok a 19. századi Békés megyében	95
Mestyán Ádám	Ormos István: Egy életút állomásai Kmoskó Mihály, 1876–1931	97
Szuhay Péter	Kovai Cecília: A cigány–magyar különbségtevés és a rokonság	99
Fitz Péter	Keretek között A hatvanas évek művészete Magyarországon, 1958–1968 Szerk. Borus Judit	103
Doma Petra	Imre Zoltán: Az idegen színpadra állításai A magyar színház inter- s intrakulturális kapcsolatai	107
Szőke Gergely László	Zódi Zsolt: Platformok, robotok és a jog Új szabályozási kihívások az információs társadalomban	109
MI A PÁLYA?		
Neal Ascherson	Richard J. Evans Hobsbawm-életrajza	111
David Cole	A legnehezebb pálya	113
BIBLIOGRÁFIA		
Pajkossy Gábor (összeáll.)	Fontos könyvek – A <i>BUKSZ</i> válogatott bibliográfiája 2018. III–IV. és 2019. I–II. negyedév	117

A BUKSZ – Budapesti Könyvszemle 2018. évi összesített tartalomjegyzéke

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKSZ hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a BUKSZ-Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716 K & H Bank

ISSN 0865-4247

A szociológiai beszédmód védelmében

VÁLASZ TÖZSÉR JÁNOS BÍRÁLATÁRA

(Zenei antikvárium. BUKSZ 2018. nyár-tél)

Viszonyom Tözsér János írásaihoz gyakran ambivalens. Egyrészt szeretem olvasni őket, mert világosak, másrészt ritkán szeretem azt, amit megfogalmaznak. Így van ez most is. Tözsér recenziusként – szerencsémre – úgy látja, hogy a kötetbéli vállalásomat nagyjából rendben lévő módon teljesítem, de azt is mondja: nem sikerül megmutatnom, hogy főhőseim kellőképpen érdekes dolgokat gondoltak volna. Ez nem is volt céлом. Az „érdekesség” nagyon szubjektív kategória, és nem is látom, milyen érvelésből következhetne meggyőzően, hogy egy filozófiai vagy történeti kérdés érdekes – vállalat rántani mindenre lehet. Szerintem viszont nagyon is érdekesek a szereplők külön-külön is, de még inkább érdekes az az évszázadot átívelő lokális zeneesztétikai diskurzus, amelyet a szerzők Magyarországon megteremtettek. Ezért leginkább a hőseim által kimunkált perspektíva védelmében emelek most szót.

Tözsérnek számos rész kérdésben alighanem igaza van: a főhősök argumentációja sokszor aggályos – de a könyv megírásában nem a filozófiai

polémia szándéka, hanem az eszmétörténeti megértésigény motivált. A rész kérdéseken túllépve pedig Tözsér nem annyira érvel, mint inkább hüledezik: ahogy olvasom, mondanivalója az, hogy a könyv hősei egészen vad dolgokat gondoltak zene és társadalom viszonyáról, amiről persze nem is igen lehet okosságokat gondolni (mert a zene „legadekvátabb” megközelítése formalista, 141. old.), és hát az is hülye, aki ezt a sok hülyeséget komolyan veszi. Filozófiatörténetileg nem példátlan eljárás ez, Descartes hasonlóképp hüledezett a skolasztikus magyarázatokon, ám őt sem ezért tartjuk nagyra. Látni kell, hogy itt nem érvelésről, hanem ellenséges retorikáról van szó, amely sokkal kevésbé vitatkozik az állításokkal, mint amennyire a zenére vonatkozó szociológiai kérdésfeltevést utasítja el. (Ez különösen nyilvánvaló a 138. oldalon: az itt felsorolt kérdések közül az 5–8.-ig a könyvben tárgyalt szerzőknek bizonyosan van mondanivalójuk, még ha azt nem a recenziusnak tetsző nyelven mondják is el.) Tözsér a szociológiai beszédmódot kívánja, ha nem is betiltani, de legalábbis oly neveltséggé tenni, hogy jó intellektuális ízléssel senki a közelébe se kívánjon menni. Számára a kötetben szereplő elméletek komolyan vehetlenség, és ezért nem is származhat belőlük hasznunk – csak hát a filozófiatörténetben igen sok filozófiailag értékes elgondolással találkozhatunk, amelyekben nem vagyunk képesek komolyan hinni. Kérdés persze, hogy ki is itt a „mi”, de viszonylagos biztonsággal kijelenthető például, hogy Berkeley immaterializmusát vagy Leibniz monástanát kevesen osztják, de filozófiai értéküket még kevesebben vitatják. Amiből látszik: a „hihetőség” a filozófiai fogalomalkotásnak nem kardinális erénye. Kardinális erénye viszont, hogy szaporítja a rendelkezésünkre álló beszédmódokat, és ezzel a jelenségek megértésének lehetséges módozatait – amelyekből vagy származik episztemikus haszon (vagy egyenesen innovációs potenciál!), vagy nem.

De mintha Tözsér elfelejtette volna, hogy a létezőről (így a zenéről) többféle értelemben beszélhetünk, és ez a létezőnek – ahogyan az szá-

munkra adott – jót tesz. A zenének ugyanis csak hasznára van, ha sokféleképpen vitatható, elemezhető, megérthető és átélhető. Csak így maradhat élő, a kultúra és a mindennapi élet szerves része – s nem oly halott, mint a szanszkrit költészet. De jót tesz ez azoknak is, akik a zenéről ily sokféleképpen képesek beszélni, mert ugyanazt több szempontból látják, fogalmilag kifinomultabbak, értőbbek és talán így még okosabbak is lesznek. Akkor miért baj, ha többféleképpen, például szociológiai értelemben is beszélünk a zenéről?

Tözsér láthatóan süket a zenének azon aspektusaira, amelyekről sokan gondoljuk, hogy lehet szociológiailag értelmesen és érdekesen beszélni. Számára a zene pusztán formalizmus, amire – a recenzióban általam nem értett okból viszonylag megkímélt¹ – Molnár Antal azt mondja, ez a tétel azt az együgyűséget fejezi ki, hogy „a zene, az zene”, másrészt Molnár és Maróthy János is arról gyözködné a recenzius, hogy a zenei formáknak is van szociológiája. Mihelyt azt gondoljuk, hogy a zenének zenén kívüli vonatkozásai is vannak, a szociológiai megközelítésnek nyomban lesz helye – és ezt gondolni nem tűnik különösebben elvetemültnek sem szerzői, sem előadói, sem befogadói oldalról. Amikor Sosztakovics a 10. szimfóniájának 2. tételét Sztálin zenei arcképeként jellemzi, biztosan többet hall a zenéből (vagy ír a zenébe) pusztán formalizmusnál. Ahogy a *Leningrádi szimfóniában* is formalizmusnál többet gyaníthatott az a német tábornok, aki különös figyelmet fordított arra, hogy a próbák idején intenzíven lövesse a várost. Attól, hogy az effajta megközelítések Tözsérnek nem mondanak semmit – egyébként kétféleképpen, hogy ne mondanának –, másnak még lehetnek megvilágítók.

A Tözsér által propagált formalizmus nem tud számot adni a zene motivációs tulajdonságairól, és csak visszautasítani tudja azt a kitartóan jelentkező igényt, hogy egyesek a zeneművek jelentéséről – affektív vagy társadalmi szignifikanciájáról – is beszélni szeretnének. Az ilyen beszédmódokhoz pszichológiára és szociológiára van szükség, azaz a zeneművekhez és a zenetudomány-

1 ■ Tözsér szemüvegével nézve ugyanis Molnár Antal semmivel sem mond kevésbé vad dolgokat, mint a recenzióban kipellengérezett marxisták, sőt. Kastner Jenő, a *Napkelet* (1923. 6. szám, 557–559. old.) recenziusa például jó humorérzéssel mutat rá, hogy *A zenetörténet szociológiájában* a társadalmi és a zenei kapcsolatot Molnár olykor abszurd módon túlértékeli, „mint ebben a groteszk mondatban: »A Strauss Richárd-féle tömegszuggeráló programzene és a Debussy-féle tüfínom idegfürdő állította elő a világháborút.« Gyorsan meg kellene táviratozni Trianonba a háborús felelősség e Molnár Antal-féle megállapítását.” Tözsér kizárólag marxistákra fókuszáló recenziójának éppen ellenpárja Bene Adriáné (Tudásszociológia, zeneesztétika, filozófiatörténet, *Replika*, 108–109. szám, 2018. 999–1003. old.), amely szinte kizárólag a kötet Molnárról szóló részére fókuszál.

hoz képest külsődleges nézőpontokra, melyeket legitimál az a tény, hogy a zenei alkotások nem légüres térben keletkeznek, hanem mindig valamilyen kultúrából és valóságos emberek műveiként születnek. A szociológus arra vállalkozik, hogy megragadjon valamit azokból a komplex mechanizmusokból, amelyek ezeket a produktumokat létrehozzák, valamilyen jelentőséggel telítik, és lehetővé teszik, hogy hassanak – más alkotásokra, emberekre és a társadalomra. Amikor Tózsér azt mondja (141. old.), hogy Bach Esz-dúr fűgája más-hol, más körülmények között is létrejöhett volna, és belső struktúrája révén ott is műalkotásnak számítana, akkor egyrészt ezt a beágyazottságot letagadja, de másrészt – és szándékolatlanul – a formalizmus korlátait is megmutatja. Ha egy másik lehetséges világban bizonyos énekesmadarak az Esz-dúr fűgát dalolják, akkor ez a hangsor a mi művészetfogalmunk szerint nem számítana műalkotásnak pusztán belső struktúrája miatt – ahogyan egy tökéletesen szimmetrikus hópehely sem számít annak a jelen világunkban. Legalábbis hatékonyan lehet vitatni azt a tételt, hogy kizárólag a belső struktúra teszi a zenei műalkotást.

Csakúgy, mint a zene, a filozófia is egy adott kultúra terméke, és ahogyan a zenei alkotás eszközei egy adott kultúra termékei, úgy a filozófiai fogalomalkotás eszközei is azok. Világos, hogy a kötetben bemutatott nyelveken ma már nem lehet beszélni, mert egyszerűen nem olyan fogalmakban látjuk a világot, amelyek Kovács, Molnár, Maróthy és Ujfalussy fogalmiságához illeszkednének. De ebből még nem következik, hogy az ekként megfogalmazott belátások ne lehetnének érdekesek, inspirálók, vitathatók vagy újrafogalmazva akár érvényesek is mai diskurzusaink számára. A Cambridge University Press *New Perspectives in Music History and Criticism* könyvsorozata kifejezetten vállalja azt a programot, hogy a zenét változatos diszciplináris módszerekkel a „társadalomhoz, kultúrához és politikához” fűződő viszonya felől szemlélje. Ebben a vállalkozásban a kötetben bemutatott magyar hagyomány sajátságos, ám itthon részben elfe-

ledett, részben ignorált, a nemzetközi szintén pedig ismeretlen lokális kultúrát képvisel. Eközben a BBC egy nemrégiben sugárzott műsorában érdekesnek találta azt a gondolatot boncolgatni, hogy a harmónia mennyiben tükrözi a történelmet, s felvetni a kérdést, hogy miként értelmezhető a Trisztán-akkord a XIX. század társadalmi viszonyainak és az elidegenedés kiteljesedésének kontextusában.² Ezzel a háttérrel különösen sajnálatos, hogy az épp ebben a diskuszban igencsak kreatív szociológizáló zeneesztétikai hagyományunk még véletlenül sem bukkan fel a Bartók Rádió műsoraiban – legfeljebb újabban megjelent Adorno-fordításoknak szentelnek műsort, aki egyébként Tózsér mérlegén mérve valószínűleg hasonlóan könnyűnek találna.

Hogy amit a műalkotásokról a szociológiai diskurzus fogalmaiban mondunk, „durva és átlátszó belemagyarázás”-e (142. old.), szerintem izlés kérdése. Érdekesebb kérdés, hogy lehet-e mindezt „igazolni” (141. old.). Az interpretatív diskurzusokban tett állításokat általában sem tekintem tényállítónak, s a műalkotások értelmezését illetően Simmelle együtt úgy vélem, hogy „[e]lve el kell ismernünk mindannak bizonyíthatatlanságát, amit erről mondhatunk. Nemcsak abban az értelemben, hogy mindez hipotézis, amely talán sohasem bizonyul be kétségtelenül, bár elvben erre mégis van lehetőség. Az ilyen értelmezések egészen más területre tartoznak, amelyen a siker nem a bizonyíthatóságban, sokkal inkább a közvetlen beleegyezésben rejlik. A műalkotás értelmezésében valószínűleg akkor találkozunk ezzel, amikor a vele kapcsolatos több, egymástól elkülönülő benyomást az újonnan megszerzett fogalom révén egymással összhangban lévőnek és egységesen egymáshoz tartozónak érezzük. Ezt természetesen – már ahol megtörténik – csak mint tényt állapíthatjuk meg, de nem vezethetjük le az említett fogalom logikailag kényszerítő erejéből.”³ Különösen helyénvalónak

érzem az értelmezésnek ezt a felfogását a zene esetében, ami az élet azon dolgai közé tartozik, melyekről csak jobb híján lehet beszélni. Ezért itt különösképpen igaz, hogy nem csak a világos és elkülönített belátásban rejlik intellektuális haszon, hanem abban is, amit talán a „jelentéselmény” előállításának nevezhetünk: annak megmutatásában tehát, hogy egy adott zenei jelenséget így is lehet érteni. Ha az ígértetés eszközeinek köréből a szociológiát kizárjuk, azzal csak azt érjük el, hogy lehetséges aspektusokra önként megvakítjuk magunkat.

DEMETER TAMÁS

Valóban süket volnék?

VISZONTVÁLASZ DEMETER TAMÁS
„A SZOCIOLÓGIAI BESZÉDMÓD
VÉDELMEBEN” CÍMŰ ÍRÁSÁRA

Két dolog lehetséges. Vagy az, hogy Demeter Tamás félreérti *A társadalom zenei képe* című könyvről írt recenziómat, vagy az, hogy neki van igaza, és én vagyok süket a szociológiai beszédmódra. Viszontválaszomban először igyekszem újból (s ezúttal félreérthetlenebbül) exponálni a recenziómban kifejtett álláspontomat. Másodszor rövid önvizsgálatot tartok: nem vagyok-e valóban süket, ahogy Demeter állítja. Harmadszor önvizsgálatom eredményeit figyelembe véve védelmembe veszem a recenzióm fő kritikai megállapításait.

1. Messziről kezdem. A filozófiai problémák két csoportba sorolhatók. Az egyikbe azok tartoznak, amelyek kapcsán van objektív igazság. Ilyen filozófiai kérdés például az, hogy „vannak-e absztrakt (nem térbeli és időbeli) entitások?”; „milyen viszony van a mentális és a fizikai jelenségek között?”; „egyetlen világ létezik-e (a mi világunk), avagy léteznek a mi világunktól okságilag és téridőbelileg elzárt más világok is?”. E kérdések mindegyike *ténykérdés*, ugyanis valamennyi a (mentális és nyelvi) reprezentációinktól függetlenül létező valóság természetére irányul.

2 ■ <https://www.bbc.co.uk/programmes/b088972d>

3 ■ Georg Simmel: *Rembrandt. Művészfilozófiai kísérlet*. Ford. Berényi Gábor. Corvina, Bp., 1986. 73. old.

A másik csoportba azok a filozófiai problémák tartoznak, amelyek arra vonatkoznak, hogyan *konceptualizáljunk* bizonyos jelenségeket: hogyan értsük meg és hogyan tegyük értelmessé a magunk számára őket. Ilyen (konceptuális) filozófiai kérdés például az, hogy „mi a modernitás?”; „mi a munka?”; „hogyan határozható meg a propozicionális tudás?”. És persze a konceptuális filozófiai problémák közé tartoznak a művészetfilozófiai kérdések is. Az olyanok, mint hogy „milyen tulajdonsága révén műalkotás valami?”; „van-e éles határ a populáris és magasművészet között?”; „van-e reprezentációs tartalmuk a zenei alkotásoknak?”.

Mármost, mivel a műalkotásokkal (így a zenei alkotásokkal) kapcsolatos filozófiai kérdések konceptuálisak, nem baj, hogy a műalkotásokról sokféleképp, egymástól különböző és egymással nem összeegyeztethető szempontokból is gondolkodhatunk. Az egyik nézőpontból ugyanis a műalkotások olyan jellegzetességei mutatkoznak meg, amelyek a másiktól rejtve maradnak, és *vice versa*. Szemben tehát a faktuális filozófiai problémákkal, melyek kapcsán az objektív igazságok kimondása a cél, a művészetfilozófiai problémák kapcsán üdvös az *álláspontok pluralizmusa*. Egyetértek Demeterrel abban, hogy jó dolog az, ha szaporodnak a rendelkezésre álló beszédmodok (*A szociológizáló beszédmód védelmében*, 1. old.); azaz jó, ha minél sűrűbben belakott a logikai tér a különféle konzisztens művészetfilozófiai elméletekkel, álláspontokkal és megközelítésekkel.

A filozófiai problémák e megkülönböztetésével csak azért hozakodtam most elő, hogy világossá tegyem: nekem nem *en bloc* a zene szociológizáló megközelítésmódjával volt bajom, mely „arra vállalkozik, hogy megragadjon valamit azokból a komplex mechanizmusokból, amelyek [a zenei] produktumokat létrehozzák, jelentőséggel telítik, és lehetővé teszik, hogy hassanak – más alkotásokra, emberekre és a társadalomra” (2. old.). Következésképpen Demeter téved, amikor azt állítja: „Tözsér a szociológiai beszédmodot kívánja, ha nem is betiltani, de legálábbis nevetségessé tenni” (2. old.).

Nem ez volt a szándékom. Nem *magát* a szociológiai beszédmodot akartam kifigurázni, hanem csupán a könyve hőseinek a mondanivalóját. Csak *velük* volt bajom, és kizárólag az ő nézeteik kapcsán vitattam Demeter értéktételeit. Az olyan megfogalmazásait tartottam megalapozatlannak és túlzónak, mint hogy „a tárgyalt szerzők álláspontj[a] [...] termékenyen vitatható, aktualizálható és a kortárs nemzetközi diskurzusba is integrálható” (*A társadalom zenei képe*, 12. old.), s hogy „[a magyar szociológizáló zeneesztétikának] a magyar filozófiatörténet által inspirált filozófiai kutatások homlokterében kellene állnia – és sajnálatos, hogy nem áll” (*uo.*).

2. Demeter Tamásnak igaza van abban, hogy a recenzióban nem nagyon érveltem hősei mondanivalójával szemben, hanem inkább csak hüledeztem. Csakhogy nem véletlenül hüledeztem. Úgy gondoltam: a kiválasztott idézetek önmagukért beszélnek. Nem kell velük szemben érvelni – mindenki azonnal belátja, hogy *nyilvánvaló* hülyeségek.

El kell azonban ismernem: nem minden állítás esetében könnyű eldönteni, hogy kell-e érvelni ellene (már amennyiben nem értünk egyet vele), vagy nyilvánvaló hülyeség. Nincs erre nézve egzakt kritérium – a szubjektív tényező nagyon erős. Ha egy teista például azt mondaná: „a paleontológusok azért találtak foszsziliákat, mert a Sátán ezeket a földbe rejtette, hogy egyre többen vitassák, hogy Isten a Földet 6000 éve teremtetten” – nehéz helyzetben volnék. Vagy, ha a konzekvencialista etika egy híve ezzel jönne: „ahhoz, hogy csökkentsük a világban a szenvedést, meg kell változtatnunk a ragadozó állatok genetikai állományát úgy, hogy növényevőkké váljanak” – hát, ugyancsak zavarba jönnék. Egyik esetben sem könnyű ugyanis eldönteni, hogy ezek nyilvánvaló hülyeségek-e, vagy nem azok.

Mindezzel azt akarom mondani: nem kizárt, hogy tévedtem és igazságtalan voltam, amikor a recenzióban Demeter hőseinek különböző megfogalmazásait nyilvánvaló hülyeségeknek állítottam be, amelyek ellen

nem szükséges érvelnem. Felmerült bennem a gyanú: mi van, ha tényleg magával a szociológiai beszédmoddal van bajom, és nem csak Maróthy János és Ujfalussy József *bizonyos* kijelentéseivel? Mert ha így van, akkor Demeternek van igaza: süket vagyok a szociológiai beszédmodra; képtelen vagyok elgondolni, hogy a szociológizáló művészetfilozófia bármi értelmeset tud mondani a zenei alkotásokról.

Másképp fogalmazva: mivel elsősorban szubjektív tényezőkön múlik, hogy valaki mit tart nyilvánvaló hülyeségnek és mit nem, nem zárhatom eleve ki, hogy a tiltakozásom valódi oka az én érzéketlenségemből fakad. S mivel ezt nem tudom kizárni, helyesebb visszavenni a magabiztosságomból, amikor egyes magyar zeneesztéták kijelentésein élcelődöm. Helyesebb, ha azt gondolom: nyilván okos emberek voltak, és nyilván sok okosságot mondtak, hisz’ más okos emberek szerint is okosak voltak, és sok okosságot mondtak, csak én vagyok megátalkodottan érzéketlen – vak/süket/anozmiás – a gondolataikra. És ezért viszolygok már-már zsirileg például az olyan tézisektől, mint hogy a „tonális központ feladása törvényszerűen jelenti a valósággal szembeállított én, a valóságot megismerő szubjektum álláspontjának feladását, az ismeretelméleti agnoszticizmus, az etikai közömbösség magatartását”.

3. Nos, Demeter Tamás válaszát olvasva ez a bizonytalanság fogott el. De, ahogy jött, úgy el is illant: hamar helyreállt a kognitív békém. Újból összeállt a kép.

Válaszában Demeter a következő kijelentést idézi Molnár Antaltól – melyért nem tudok elég hálás lenni neki. Íme: „[a] Strauss Richárd-féle tömegszuggeráló programzene és a Debussy-féle túlfinomult idegfürdő állította elő a világháborút”. Szemben a Sátán tervéről és a konzekvencialista filozófus javaslatáról szóló fentebbi mondatokkal, egészen bizonyos vagyok abban, hogy ez a mondat nyilvánvaló hülyeség. És abban is egészen bizonyos vagyok, hogy nem azért gondolom azt, hogy ez a mondat nyilvánvaló hülyeség,

mert intellektuális alkatomnál fogva nem rokonszenvezem a szociológiai beszédmóddal. Ebből a szempontból megnyugtató olvasni, hogy Molnár egy kortársa (Kastner Jenő) ekképp kommentálta e passzust: „[g]yorsan táviratozni kellene Trianonba a háborús felelősség e Molnár Antal-féle megállapítását.” És ennél is megnyugtatóbb olvasni, hogy Demeter szerint Kastner megjegyzése „jó humorérzékre” vall, vagyis – felteszem – Demeter maga is elismeri, hogy hősei „olykor” „kissé” *túlásba viték* a szociologizálást.

Mindezek fényében, igazolva látva a korábbi kritikámat, a következő gondolom Demeter könyvéről. Demeter írt egy rendkívül jó és olvasmányos könyvet, melyben teljesítette, amit ígért: meggyőzően megmutatta, hogy a XX. századi magyar zeneesztétikát alapvetően meghatározta a szociologizáló megközelítésmód. Abból a szempontból viszont igenis elmarasztalható a könyve, hogy magára hagyja hőseit a mondanivalójukkal. Noha elismeri, hogy „a főhősök argumentációja sokszor aggályos” (*A szociologizáló beszédmód védelmében*, 1. old.), nem interpretálta és nem védte meg a kijelentéseiket. S noha elismeri, hogy „a kötetben bemutatott nyelveken ma már nem lehet beszélni, mert egyszerűen nem olyan fogalmakban látjuk a világot, amelyek Kovács, Molnár, Maróthy és Ujfalussy fogalmiságához illeszkednek” (2. old.), nem porolta le és nem aktualizálta mondandójukat. Nem tett különbséget vállalható és vállalhatatlan megnyilatkozásaik között. Nem választotta szét egymástól az okosságokat és a szociologizáló megközelítés erőltetéséből származó hülyeségeket. Márpedig ha Demeter úgy gondolja, hogy a szociologizáló magyar zeneesztétika valójában méltatlanul elfeledett, pedig aktualizálható és a nemzetközi diskurzusba ágyazható, akkor ezt mind-mind meg kellett volna tennie.

De akárhogyan van is, valóban fontos és érdekes kérdés: lehetséges-e, és ha igen, hogyan lehetséges szociologizáló művészetfilozófia? E kérdés megvitatásához pedig Demeter Tamás könyve remek kiindulópontot kínál.

TÓZSÉR JÁNOS

A kritikai elméletek kritikájától a társadalmi szenvedés fenomenológiájáig

VÁLASZ KOVAI MELINDA BÍRÁLATÁRA

(A szociológia határállapotai. *BUKSZ* 2018. nyár-tél)

Miközben végtelenül hálás vagyok a recenzensnek, hogy kísérletet tett könyveim értelmezésére, és megírta észrevételeit, úgy érzem, hogy gondolatmenetem társadalomelméleti vonatkozásairól adott bírálata elsősorban az előzmények alaposabb ismerete hiányában néhány ponton félrecsúszik. Elismerem, hogy ez nem teljesen az ő hibájából fakad. A tárgyalt munka szerves folytatása *A modernizáció ingája* és *A modernitás rétegei* című írásaimnak. Bár törekedtem legfontosabb belátásaik összefoglalására, illetve a további tájékozódással kapcsolatos eligazításra,¹ láthatólag így is túlságosan tág tér nyílt a félreértéseknek. Ezekre szeretném felhívni a figyelmet, bízva abban, hogy másoknak is megkönnyíti elméletem megértését a félreértések tisztázása.

A szenvedés határállapotaiban alapvetően két irányból történik az elméletépítés. Egyrészt a Frankfurter Iskola nyomdokain haladó kritikai elméletek egy közös hiányára mutat rá: miközben ezek az elemzések normatív bázisuk megalapozásakor – igaz, többnyire csupán hallgatólagosan – a társadalmi szenvedés mintázataira utalnak, nem veszik számba azok empirikus formáinak sokféleségét. Másrészt, e hiányt pótlandó, a kritikai elméletek normatív bázisát a mentális zavarok pszichológiai diskurzusokból származó leírásaival egészítem ki: ezeket a társadalmi szenvedés – a cselekvési képesség elvesztésével összefüggő – határállapotainak tekintem.

Kétségtelen, hogy az első szál jelentőségéhez képest arányában

jóval kisebb teret kap a könyvben. Ennek azonban nem az az oka, amit recenzens felró nekem, miszerint azt vallanám, „az összes, a kritikai társadalomelméleteket a társadalmi jelenségek értelmezésére használó empirikus kutatás a valóság önkényes, érvénytelen, vagy jobb esetben csak torz *félreértelmezése*” (145. old.). Erről szó sincs, és világosan kiderül a korábbi, kritikai elméletekkel foglalkozó könyveimből, hogy mennyire nem így látom. *A szenvedés határállapotaiban* csak utalok rá, de részletesen nem tárgyalom újra, hogy „kritikai elméletek” alatt nem általában a társadalomkritikákat értem, hanem a társadalomelméletek egy aldiszciplínáját, amely társadalomban Kant, Hegel és Marx egymásra épülő munkáiból, szűkebb értelemben pedig a Frankfurter Iskolából nőtt ki. Az, hogy e szociológiai-filozófiai hagyomány leghatásosabb kortárs képviselőjének Habermast tekintem, hangsúlyozottan egy választás részemről – azonban korántsem önkényes. Korábban részletesen foglalkoztam ennek hátterével,² és nem gondolnám, hogy e döntésből az következne, hogy „Bauman, Beck, De Certau, Nancy Fraser, Foucault, Laclau, a feministák, a posztkolonialisták vagy a marxisták” (146. old.) ne lennének fontosak, vagy relevánsak. Azt viszont igen, hogy álláspontom szerint más-más aldiszciplínában alkotnak: e meglehetősen vegyes felsorolás tagjai abban különböznek Habermastól (vagy akár Honneth-től is), hogy társadalomkritikájuk nem azzal az igénnyel íródik, hogy egyszerre szisztematikus társadalomelméleti és normatív filozófiai alapokon álljon.

Az én céloom kezdettől fogva az volt, hogy e szűkebb értelemben vett kritikai elméleti diskurzushoz szóljak hozzá, nem pedig általában a társadalomkritikaihoz. Ez a döntés

1 ■ Sik Domonkos: *A szenvedés határállapotaiban*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2018. 19–37. old.

2 ■ Sik Domonkos: *A modernizáció ingája*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 11–57. old.

3 ■ Sik Domonkos: *A modernitás rétegei*. ELTE: Eötvös Kiadó 2015. 156. old.

4 ■ Berkovits Balázs – Bodor Péter – Sik Domonkos: Pszichopatológiaiak a kritikai hálózati elmélet perspektívájából. *socio.hu* 2017/4.

számos olyan referenciapontot kijelöl (pl. a kanti morálfilozófia, a hegeli dialektikus fejlődéselv, a marxi materialista alapok, a parsonsi rendszerelmélet, a wittgensteini nyelvfilozófia és a husserli fenomenológia), amelyek számomra is vonatkoztatási pontként szolgáltak. A *modernizáció ingája* óta arra törekedtem, hogy az általuk kijelölt horizontot fokozatosan kibővítssem. Először arra tettem kísérletet, hogy a habermasi elméletet a hazai társadalomtörténetre alkalmazva azonosítsam azon pontokat, ahol korlátozottá válik a magyarázóereje. A recenzióban kissé értetlenül fogadtam a hálózatelméletek, közös nevezőként szolgáló metaelméletként, ekkor kerültek be az elméletalkotásba. Így mindazon kérdéseket, melyeket ennek kapcsán bírálóm felvet (148. old.), *A modernizáció ingájában* részletesen tárgyalom – ahogy mindezt a recenzált könyvben is egyértelművé teszem.

A modernizáció ingájában alakítottam ki a kritikai hálózatelmélet első formáját. Egyrészt a társulások Habermas által elhanyagolt „preintencionális” szintjét beemeltem az intencionális és rendszerszint mellé. Másrészt az eltérő integrációs modelleket a hálózatelmélet nyelvén, alternatív morfológiai jellemzőkkel leírható konstellációként fogalmaztam újra. Ez teremtett lehetőséget arra, hogy az újabb és újabb megközelítésekből kinyerhető cselekvéskoordinációs logikákkal tetszőlegesen bővíthető, rugalmas elméleti keretrendszert kapjak. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy bár lehet, hogy a recensens számára ez hasonlít Parsons és Luhmann ténylegesen a totalitást megragadni igyekvő társadalomelméleteire, az én célom soha nem a társadalmi valóság egészét megragadó elmélet megalkotása volt. Ehelyett arra kérdeztem rá, hogy melyek azok az integrációs formák, amelyek a kritikai társadalomelméletek számára vakfoltban maradnak, és milyen alternatívák egészíthetik ki őket – ez pedig eredendően egy nyitott folyamat.

A modernitás rétegeiben ennek megfelelően először Bourdieu habitus- és mezőelméletével egészítettem ki Habermas duális társadalomelmé-

letét (ily módon az egyenlőtlenség kérdését kapcsolva hozzá a demokrácia és morál lehetőségfeltételeihez). Majd Giddens és Lash segítségével az identitás, a reflexivitás, az autenticitás és a technika kérdéseivel bővítettem a modellt.³ Ez semmiképp sem egy végső lista (még azzal együtt sem, hogy később, az elismerés kapcsán Honneth is rákerült), hanem vállaltan egy torzó, amely ugyanakkor korántsem esetleges: az egyenlőtlenségi küzdelmek, a reflexió, a kommunikáció, az elismerés és az autenticitás olyan társadalmulási logikákat írnak le, amelyek lefedik a társas viszonyok jelentős részét. Ennyiben azért többről van szó annál, hogy „Sik Domonkos szerint ők írják le a klasszikus és a késő modernitás legfontosabb patológiáit. Egyéb magyarázattal nem szolgál arra, miért éppen ők és nem más vagy mások. Ez nyilván ízlés dolga” (147. old.) – hiszen a korábbi könyvekben több fejezetet is szentelek e kérdéseknek.

Ez tehát az első szál, ami *A szenvedés határállapotainak* előtörténete. Ez hivatott megalapozni és érthetővé tenni azokat a megállapításokat is, amelyeket a recensens elnagyoltnak minősít. Nincs szó „meg nem nevezett kollégák” bírálatairól (146. old.), hanem a kritikai elmélet e – korábban részletesen tárgyalt – diskurzusára utalok, amikor a továbblépést indoklom a bevezetőben. *A modernitás rétegeinek* a kifutása ugyanis az volt, hogy az értékvonatkoztatás szintjén próbáltam megmutatni, a különböző kritikai elméletek miként kapcsolhatók egymáshoz egy átfogó modellben. Viszont azt éreztem, hogy még a materiális egyenlőség, kommunikatív moralitás, reflexivitás és autenticitás egymásra utaltságának felmutatásával sem jutunk egy olyan normatív kiindulóponthoz, melyre támaszkodva a társadalmi szenvedések átfogó listája lenne felvázolható. Ennek megfelelően korántsem amiatt tartom önmagában kevésbé kielégítőnek e társadalomelméletek normatív bázisait, mert „politikai szándék vezérli” őket (145. old.), hanem azért, mert akkor is komoly vakfoltok jellemzik őket, ha szintetizáljuk őket.

Így talán már látható, mi vezetett el ahhoz a törekvéshöz, hogy közvetlenül a szenvedés tapasztalatából induljak ki, még akkor is, ha annak episztemológiai státusza korántsem magától értetődő. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy melyik epiztémé közelít a legjobban a szenvedés közvetlen tapasztalatához. Arról lehet vitatkozni, hogy e célra a pszi-diskurzusok a legalkalmasabbak-e, de úgy látom, hogy amellett komoly érveket lehet felhozni, hogy a terápiás praxisok kitüntetettnek tekinthetők. Még úgy is, hogy megértem azokat a kritikákat, amelyek e stratégia korlátaira mutatnak rá (erről egyébként hosszan vitáztam korábban Berkovits Balázssal és Bodor Péterrel⁴). Ebből fakad az a felvetés, hogy vegyük komolyan a pszi-tudásokat, mint amelyek a szenvedés határállapotainak kitüntetett listáját alkotják. Nem azért, mert egy „amerikai tankönyvben” szerepelnek (146. old.), hanem azért, mert ezeknek van egy olyan magja, ami a szociológiáitól eltérő „megismerési érdek” mentén szerveződik. E fogalom kulcsfontosságú annak megértéséhez, hogyan hasznosíthatják a kritikai elméletek a pszi-tudásokat és gyakorlatokat: ahogy erre utalok is, a *Megismerés és érdekekben* Habermas is a közös megismerési érdek alapján von párhuzamot a pszichoanalitikus terápiás praxis és a kritikai elméletek között.

A terápiás praxisban nem egy előfeltételektől mentes, csupán más előfeltételekkel jellemezhető módon tárul fel a szenvedés, hanem a bevonódás és segítés logikája által keretezve. Ettől nem „igazabb”, de kevésbé redukált, vagyis teljesebb listája rajzolódik ki a szenvedés határállapotainak. A pszi-diskurzusok a megakadt cselekvési képesség különböző megnyilvánulásait oly módon veszik számba, hogy gyakorlati interakcióba kerülnek velük – és bár attribúcióikban kétségtelenül alkalmazzák saját diszciplináris megkülönböztetéseiket, folyamatos dialógusra kényszerülnek a szenvedés újabb és újabb formáival. Ez a dialóguskényszer az, ami megkülönbözteti őket a társadalomelméletek által feltárt szenvedéstípusoktól, mely utóbbiak sokkal könnyebben megen-

gedhetik maguknak, hogy csupán az antropológiai vagy integrációelméleti előfeltevéseik perspektívájából feltáruló formákkal foglalkozzanak. Ugyanakkor, ahogy a társadalomelméletek hálózati szintézisééről, úgy a pszi-diskurzusokban feltáruló cselekvési megakadások tipológiájáról sem gondolom, hogy bármilyen szempontból egy teljes, vagy végső listát alkotnának. A DSM⁵-ből kiinduló klasszifikáció is torzó, viszont teljesebb lista a szenvedés empirikus formáiról, mint az, ami a társadalomelméletek felől látható.

Mindezek mellett persze számos olyan felvetés is szerepel a bírálatban, ami érdemi vita tárgyát képezheti. Így például az a kérdés, hogy miért maradtak ki a kötetből a személyiségzavarok. Röviden válaszolva azért, mert a mentális zavarokkal szemben ezek nem járnak a cselekvési képesség megakadásával, ennyiben nem járnak feltétlenül szenvedéssel. Ilyen kérdés az is, hogy mi az a közös ontológiai felület, amely közös nevezőként szolgálhat a mentális zavarok és a társadalmi torzulások számára. E tekintetben egyrészt a Rogers és Pilgrim által említett „kritikai realizmus”,⁶ másrészt a Wakefield által említett „ártalmas diszfunkció”⁷ modelljeit tekintem irányadónak – sietve téve hozzá, hogy teljes tévedés itt „naiv pozitivizmusról” (150. old.) beszélni. E nyitott kérdéseket bizonyára lesz még módunk megvitatni. A fentiekben érintett pontok viszont nem ilyenek: elsősorban a gondolatmenet előzményeinek hiányos ismeretéből fakadó félreértések, a akadályokat gördítenek annak befogadása elé.

SIK DOMONKOS

5 ■ American Psychiatric Association: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. 5th edition (DSM 5)*. American Psychiatric Publishing, Washington DC, 2013.

6 ■ Anne Rogers – David Pilgrim: *A Sociology of Mental Health and Illness*. McGraw Hill, Open University Press, Maidenhead 2014.

7 ■ Jerome C. Wakefield: Disorder as harmful dysfunction: A conceptual critique of DSM-III-R's definition of mental disorder. *Psychological Review* 99 (1992), 2. szám, 232–247. old.

'stenkalapja, 'kréta rajta

Újraolvastam Timothy Snyder cik-két, amelyet tavaly áprilisban csak átfutottam. Több okom volt rá, hogy ne olvassam el alaposan. Egyrészt annyira félelmetes és annyira valós dolgokról írt, hogy megszólalt az önvédelmi szirénám. Másrészt nem vagyok sem politikus, sem történész, régen nem jártam Oroszországban, előtte sem gyakran. Az olimpiai nagy moszkvai rend hírének sem dőltem be, korábban is gyanúsan tisztázt Moszkva, tudom, mi lehet mögötte.

Nyilvánvaló, hogy Iljin nem eszmei sugallója a mai orosz politikai vezetésnek, amelynek nincsen szüksége még ilyen eszmei háttérre sem, csupán hamisan csengő üres lözungjainak forrása. Ha Putyin isten kalapja, Iljin a bokréta rajta. (Visszhang: 'stenkalapja – 'kréta rajta.)

Oroszország ismeretéből fakadó intuicióm semmi jót nem jelez, és ebben Iljin csak egy pici pont. Putyinnak jól áll Ivan Iljin filozófiája, mert a fehérgárdistákkal és az emigrációval összeforrott, a Kremlhez szerves családi hagyományokkal kapcsolódó figura, a bolsevizmus áldozata, elegánsan öltözködő fasiszta, prédikáló álfilozófus, aki csak lazán és névleg kapcsolódik a nyugati gondolkodáshoz, és áttetszően populistá egyszerűséggel, tömönatokban deklarál. Gondolataiban a XIX. századi áporodott szlavofil nacionalizmus legsekélyesebb és legpatetikusabb szlogenjei visszhangoznak. És ami fontos: már nem szólhat bele, mit csinálnak vele, mert halott, sőt hamvai hazavitelével kultuszt is lehetett építgetni. Szolzenyicin láthatólag sokat tanult tőle – Oroszország sorsát taglaló brosúráinak álprófétai pátosza, hangneme és műfaja Iljin hatását mutatja.

Engem két mozzanatot aggaszt Iljin életrajzában, ezek jutnak minduntalan eszembe.

Iljint a németországi orosz fasiszták 1934 körül kizárták soraikból, mert állítólag a német rendőrség figyeltette Berlinben. 1938-ban sikerült átmenekülnie Svájcba, ott írogatott 1954-ig, és ott is halt meg

békésen. Kinek köszönhette ezt? Nem másnak, mint Szergej Rahmanyinovnak, akinek ott volt villája, és kimenekítette. Nem jó ezt a két nevet együtt látni.

(Asszociációs zárójel: a németországi orosz fasiszta terroristák merényletének esett áldozatul Vladimir Nabokov apja, aki a kadet – alkotmányozó demokrata – párt elnökhelyettese volt, és valójában a kiszemelt célpont, a pártelnök Pavel Miljukov helyett halt meg, mert testével védte, elé ugrott. Nabokov csak 1937-ben menekült el végül Berlinből, de szinte nincstelenként.)

A másik egy sokkal zavaróbb névpárosítás. Putyin beszédeiben az Iljin-idézetek azt követően kezdtek megjelenni, hogy az orosz 1-es tévécsatorna 2011-ben bemutatta Nyikita Mihalkov egyórás filmjét Ivan Iljinről, amelyben keneteljesen szájbarágó modorban hosszas passzusokat olvasott fel a szerzőtől, és azokat saját filmje, az *Étűdök gépzenéjére* jeleneteivel illusztrálta. Sajnos, ezzel számomra örökre kompromittálta a mezőn (a végtelen orosz mezőn) átszaladó, mamáját szolnogató kisgyerek és az esőben mosolygó kiskamasz szép képsorát, amely itt hirtelen a nacionalizmus emblémájává lett. Mihalkov kiiktató felolvasásából megtudtuk, hogy a bolsevik forradalom oka az oroszok túl alacsony önértékelése volt. Megtudtuk, hogy a forradalom azért volt végzetes, mert az oroszoknak nem való a szabadság, nem értek meg rá, sőt a liberalizmus és a demokrácia sem nekik való, mert az ő igazi lételemük a *birodalom*. Megtudtuk azt is, hogy az orosz ember csupa szív. Arról nem esett szó, hogy Iljin Spencer gondolatának másolójaként a társadalmat élő organizmusnak képzelte.

Érthető azonban, miért nagytitka fel Timothy Snyder Putyin kapcsolódását Iljinhez. Részben az amerikaiaknak, az amerikai választóknak üzen ezzel; részben viszont riadót szeretne fűjni, teljes joggal. Felelősen cselekszik, bár zsurnalisztikus túlzással, az írott media eszközeivel.

Számomra éppen az értelmiség felelősségéről, tévedéseiről és tehetetlenségéről szól ez az egész történet. Szolzenyicin és Mihalkov pályája

az értelmiség önfeladásának két sárvonaló példája, a birodalmi álmok kiszolgálóivá vedlett valahai tehetségek száználmas, félelmetes útja. Ennél még Iljin is következetesebb maradhatott, mert nem otthon élt, és amit írt, azt csak gondolta, nem állt vele aktív hatalmak szolgálatába. Ahogy anyám mondta, a nyilasokat és az ávosokat összehasonlítva: a nyilasok legalább karszalagot viseltek, ott láthattam, kivel állok szemben.

HETÉNYI ZSUZSA

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

75.

20. évfolyam – 2019.

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG ÉS TÖRTÉNELEM

Sonkoly Gábor

A kulturális örökség és a történettudomány viszonyának meghatározása

Fejérdy Tamás

A Világörökség, mint kulturális örökségi laboratórium

György Eszter

Emlékezet és felejtés helyei. Roma örökség Magyarországon

Csicsics Anna

„Erőd a VIII. kerületben”.
A Ganz-MÁVAG kolónia öröksége

György Péter

A szegényletes örökség – kísérteties kiállítások.
Idegen kultúrák és testek, láthatatlan individuumok

Giovanni Levi

Az idő, a történelem és Freud

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 8. kötete

Keszei András
A KÖZÉPFOKÚ OKTATÁS FELEKEZETI
VÁLTOZATAI
ÉS TÁRSADALMI HÁTTERE
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN PESTEN

A 19. század első felében Pest városában működő két gimnázium, a piarista és az evangélikus középiskola diákjairól részletes információkkal szolgálnak az iskolai anyakönyvek, amelyek alapján a monográfia a két iskola tanulóinak társadalmi összetételét vizsgálja meg és veti össze a 19. század első felében. A származás és az iskola által közvetített kultúrájuk találkozása a különböző csoportok esetében eltérő értelmezési lehetőségekre enged következtetni. Az oktatás integrációs szerepe a történelem folyamán a nyilvános, intézményes oktatás terjedésével egyre jelentősebbé vált. Ez persze területenként és foglalkozáscsoportonként különböző ütemben zajlott, de a folyamat iránya mindenütt hasonló volt. A rendi társadalom viszonyai között az előrelépés több lehetőséget is jelentett, a nem nemesek „tömegei” számára azonban a leginkább az a mai szemmel meglehetősen szűknek látszó mobilitási útvonal vezetett a felemelkedés, a foglalkozás- és státusváltás felé, amelyik az iskolarendszeren keresztül haladt a honoráciorlét felé. Az iskolában szerzett kulturális tőke azonban a fentihez hasonló, határozottabb szülői stratégiák híján is értékes „jóság”, amelyből a nyilvánosság előtt megcsillantva tekintélyt lehet kovácsolni. Ez, ha nem is járt együtt látványos emelkedéssel, mindenképpen javított az iskolázottabbak helyzetén, annak az egyszerű ténynek köszönhetően, hogy a gimnáziumban szerzett tudás, bármilyen haszontalan volt a későbbi fizikai munkából élők számára, a hozzá fűződő jelentéseknek köszönhetően értéként jelent meg a társadalom szemében.

A 342 oldalas kötet bolti ára
3200 Ft, megrendelhető a
terjesztes@korall.org
e-mail címen
vagy **www.korall.org** honlapon.

Személyes átvétellel
(Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (2400 Ft) biztosít,
postai kézbesítés esetén 10%
kedvezményt (2880 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall
Társadalomtörténeti
Egyesület

ÁTTÖRÉSI KÍSÉRLET

PERECZ LÁSZLÓ

Bogdanov Edit – Székely László (szerk.):

Észlelés és fantázia

Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,

Filozófiai Intézet – Gondolat, Bp., 2017.

420 old., 4000 Ft

(Ergo. Szorozatszerk. Mester Béla)

A szerkesztők a kötet függelékében Palágyi műveinek maguk összeállította bibliográfiáját is közlik. A legjobb, ha a merész olvasó ezzel a bibliográfiával kezd neki a kötetnek: amivel itt találkozunk, valószínűtlennek hat. Egymástól meglehetősen eltérő témájú írásokkal fog ugyanis találkozni: vonalgeometriai tanulmányokat közlő brosúráról Komjáthy Jenőről szóló emlékbeszédig, az úgymond az „új logika alapvetését” nyújtó doktori értekezéstől Ibsen Hedda Gablerének méltatásáig, Kant és Bolzano bölcséletét együttesen szemügyre vevő könyvecskétől Madách Imre nejét bemutató gyűjteményes kötetig, Petőfi költészetét ünneplő újságcikkétől téridőelméleti nagytanulmányig, Katona *Bánk bán*-ját elemző cikksorozattól Schopenhauer esztétikáját szemügyre vevő esszéig, a darwinizmus válságát pertraktáló értekezéstől az állattenyésztés és a bölcsélet viszonyát körüljáró dolgozatig. Ha az olvasó, nem vesztve el azonnal a bátorságát, eggyel beljebb lép és végigfutja a tartalomjegyzéket, hasonlóképp zavarban érezheti magát. Természetfilozófiai előadás-sorozat részletei, Kopernikusztól a relativitáselméletig ívet húzó tanulmány, fejezetek a Székely Bertalan festészetének szentelt monográfiából, Marxot és tanítását bíráló értekezés passzusai.

A sokféleség legalábbis meglehetősen. Tudni kell azonban, hogy nem valamiféle fegyelmetlen gondolkodású dilettánsról van itt szó. Jellegzetesen XIX. századi alakról inkább, az utolsó hazai polihisztorok egyikéről, akinek a munkássága a magyar kultúra szerkezetének megszilárdulása előtt bontakozott ki; nyitott szellemű és kimeríthetetlen érdeklődésű szerzőről, aki épp ezért számos szerepet ölt föl, és számos területre kalandozik el. Az előttünk fekvő kötet egyik ambíciója tehát, hogy megpróbálja megtalálni és fölmutatni azt a koherenciát, ami összefűzi a szerző első pillantásra szétartó rétegekből álló életművének darabjait.

Palágyi Menyhért (1859–1924) a magyar kultúra történetének rendhagyó alakja. Életében kifejezetten ismert szereplőnek számít, közvetlenül halála után sokan meg is emlékeznek róla, hogy majd jó időre feledésbe hulljon. Aztán, lassan, fokozatosan, előbb az irodalomtörténészek indítják meg újrafelfedezésének folyamatát. A folyamat legtevékenyebb aktora Németh G. Béla, aki az irodalomkritikust és irodalomszervezőt állítja előtérbe: a századvég – Adyt és a Nyugat-nemzedéket megelőző – újtóinak és ellenzékének jelentős teoretikusát. Az irodalomtörténeti kanonizációt aztán fokozatosan követi a filozófiai is. Bölcséleti munkásságának értékelése bekerül a XX. század első felének hazai filozófiáját áttekinthető mindkét fontos kézikönyvbe: a keményvonalas marxista-leninista Sándor Pál a hetvenes évek első felében – jelentősrészt német nyelven fogalmazott bölcséleti műveire tekintettel – „két állam filozófusai” közé sorolja, a „polgári filozófia” hagyományának rekonstruálására vállalkozó Hanák Tibor a nyolcvanas évek elején – számos diszciplínára kiterjedő munkásságát figyelembe véve – a „rendszerkísérletek és összefoglalások” szerzői közé helyezi. Részletesebb pályaképét Simonovits Anna rajzolja meg először a hetvenes évek második felében, a századelő magyar filozófiájának reprezentatív marxista értelmezésére vállalkozó gyűjteményben. A hazai filozófiai múlt föltárására irányuló kutatások nyolcvankilenc utáni megélénkülése után több friss kontribúciót is eredményez, munkásságának értékelésében azonban mindeddig nem hoz érdemi áttörést.

Alighanem azért nem, mert bölcséletével kapcsolatban makacsul tartja magát néhány közkeletű beállítás. Ő, Palágyi az a magyar gondolkodó, aki egyrészt rendkívül eredeti, nemzetközi mércével mérve is számottevő bölcséletet dolgoz ki, s aki másrészt több területen nemhogy egyszerűen követné, hanem egyenesen megelőzi a nyugati irányzatokat. Egyfelől tehát a kevés jelentős filozófussal dicsekedhető magyar bölcséleti kultúra szereplőjeként kiemelkedő gondolkodó. Mint műgyűjtőmet végzett, eredetileg matematikát és fizikát tanuló szerző, idehaza bölcséleti outsidernek számít, aki nem szakmabeli bölcsészként lassan és nehezen jut előre; saját katedrát nem kap, magántanári címet is csupán a kolozsvári egyetem természettudományi karán szerez. A század első éveiben viszont hosszú németországi tanulmányutat tesz, és számos híres egyetemen megfordul Heidelbergtől és Lipcsetől Jénáig

és Berlinig. Németországi évei alatt pedig a korszak több jelentős gondolkodójával kapcsolatba kerül – Euckentől és Husserltől Meinongig és Vaihingerig –, filozófiai munkásságát megkezdve így azonnal a századelő nemzetközi-német bölcséleti diskurzusának középpontjában találja magát. Németországi vitapartnerei és támogatói között nem kisebb személyiségek vannak, mint a könyvről recenziót író Husserl, a számára professzori állást kínáló Keyserling vagy a halála után a válogatott munkáit közrebocsátó Klages. Erős szellemi hatását mutatja, hogy darmstadti hagyatékának gondozására archívumot állítottak föl.

Palágyi másfelől – szól az arcképét fölmutató hagyományos beállítás – nem csupán követi a kurrens bölcséleti irányzatokat, hanem egyenesen megelőlegzi őket. A magyar filozófia pedig, ugye, követő jellegű: recipiálja csupán a nyugati filozófia éppen aktuális irányzatait és teljesítményeit. Ő viszont nem recipiál, hanem kreatív módon alkot; nem követ, hanem megelőz. Tér- és időelméleti kutatásaival a relativitáselmélet előkészítői közé is számíthat: a tér-idő új – a tér háromdimenziós modelljét meghaladó, a háromdimenziós térmodellt az idő negyedik dimenziójával kiegészítő – reprezentációjára kidolgozott modelljével az Einstein–Minkowski-féle relativitáselméletet megelőzően fogalmazza meg a tér és az idő egységének gondolatát. Bölcséletének vitalista fordulatával, az életfolyamatok és a szellemi folyamatok határozott megkülönböztetésére épülő elméletével pedig a vitalista-neovitalista filozófiát előlegzi meg: számottevő hatást gyakorol például Klagesnek a szellem és a lélek elvét szembeállító vitalizmusára vagy Schelernek a szellem és az élet értékhierarchiáját megkonstruáló antropológiájára.

A Palágyi-kép efféle beállításában nem nehéz fölfedezni a magyar filozófiával kapcsolatos kisebbségi érzések valamiféle negatív visszfényét. Palágyi a jelentős ellenpélda, hogy lám, tájainkon igenis születet jelentős, nemzetközi összehasonlításban is helyt álló, nagy hatású bölcsélet. A mi filozófiánk egyébként, ugye, gyöngé és kevésbé eredeti, kiemel-

kedő filozófusok és jelentős bölcséleti teljesítmények nélkül: intézményei vannak ugyan, ám a bennük megszülető filozófiából hiányzik a nagyság és az eredetiség. És a mi filozófiánk voltaképp nem is a sajátunk: afféle recepciófilozófia csak, amely kimerül a nagy nyugati irányok átvételében, befogadásában és meghonosításuk kísérleteiben. Ehhez képest pedig akkor itt van Palágyi, a titkos favorit, aki mégis...

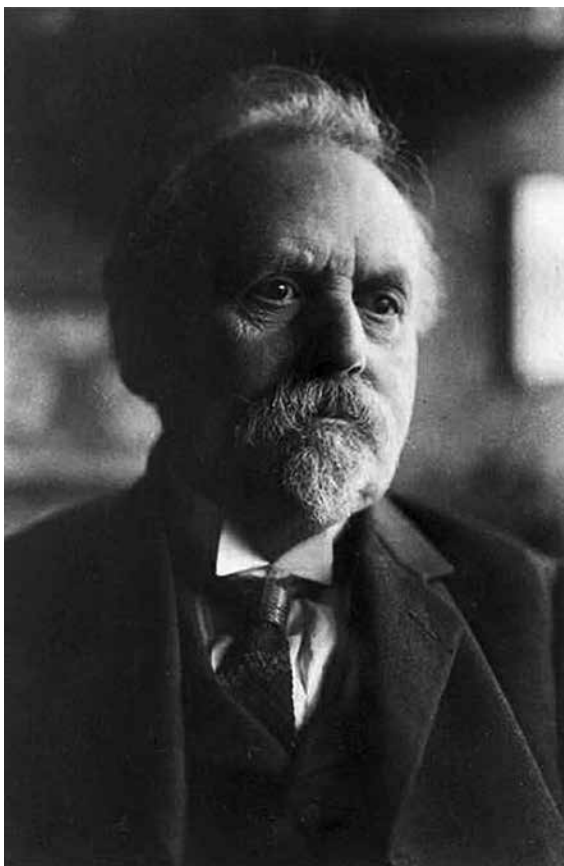
Az előttünk fekvő kötet másik ambíciója ezért, hogy dekonstruálja a Palágyi-kép hagyományos beállításait, ugyanakkor Palágyit mégis jelentős gondolkodóként ábrázolja.

A kötetet, ismételjük meg, úgy tűnik, a szerkesztők két törekvése hozta létre. Egyrészt, az életmű szerkezeti egységét fölmutató – arányos és teljességre törekvő – képet igyekeznek adni a sokoldalú szerzőről. S hogy, másrészt, úgy bontsák le képének mitizáló összetevőit, hogy közben hősiüket mégis jelentős filozófusként ábrázolják.

A szerkesztők – két különböző nemzedékhez tartozó és eltérő érdeklődésű filozófus –, Bogdanov Edit és Székely László, Palágyi elkötelezett hívei és a Palágyi-kutatás kitarító közreműködői. A fiatalabb nemzedéket képviselő Bogdanov Edit ugrópontja Palágyi esztétikája: másfél évtizede megjelent nagyta-

nulmányától kezdve több előadásán keresztül egészen a jelen kötetben közölt bevezetőjéig, mindig is Palágyi művészetelméleti nézetei – elsősorban a Székely Bertalanról írott monográfiájában foglaltak – álltak érdeklődésének középpontjában. Az idősebb generációhoz tartozó Székely László, ismeretesen, tudományfilozófus: évtizedek óta vissza-visszatérően, számos tanulmány szerzőjeként, a természetfilozófus Palágyi munkássága, kivált téridő-elmélete foglalkoztatja. A kötet kettejük közös munkája: nem csupán szerkesztőként, de a német nyelvű szövegek fordítójaként, a bibliográfia összeállítójaként és bevezetőtanulmány-íróként is meghatározó szerepet játszanak a kötet létrehozásában.

Elsősorban, persze, bevezetőtanulmány-íróként. A vállalkozás karakterét két terjedelmes bevezető tanulmány szabja meg; az elsőt Székely, a másodikat Bogdanov jegyzi. A kettő egymásról eltérő megoldást

választ: az előbbi, valamennyi tematikus motívumot sorra véve, voltaképp egy Palágyi-monográfia vázlatát nyújtja – tudományfilozófiai kiindulópontból ugyan, de lényegében a teljesség igényével tekinti át az életművet –, az utóbbi viszont a fantázia-fogalom részletes elemzésével egyetlen motívumot vesz közelebről szemügyre – ám így is képes az életmű több meghatározó rétegének fölillantására.

Székely tanulmányának már a címe is utal mind a monografikus jellegre, mind az elemzés horizontjára. Palágyit úgymond „a gondolkodás történetében és jelenében” bemutatni: nemcsak átfogó ambíciót árul el, hanem a filozófiatörténeti közelítés mellett az aktuális filozófiai relevancia szempontját is fönntartja. Egyfelől minden lényegeset elmondani Palágyiról, másfelől úgy beszélni róla, hogy alakját kiszabadítsuk a tiszteletre méltó gondolkodástörténeti régiség státuszából. A bevezető tanulmány figyelemre méltó következetességgel teljesíti is a maga programját. Gondolatmenete végighalad az életmű meghatározó tematikus motívumain: az irodalmi tevékenységtől az ismeretelméleten és antropológián, az érzet- és tudatelméleten, a téridő-elméleten és a „világmechanikán” keresztül egészen a társadalomfilozófiai nézetekig, hogy a végén, összegzésképpen, a metafizikai-ontológiai fölfogásnál állapodjon meg. Az elemzés pedig az analitikus vitapartner pozícióját foglalja el: a filozófiai nézeteknek nem annyira csupán a bemutatását vállalja magára, mint inkább a releváns kortársi megoldásokkal történő szembesítését igyekszik elvégezni – mindjárt az első lábjegyzetek egyikében, valóban meglepő módon, az elmúlt másfél-két évtizedből vagy tucatnyi német szakfilozófiai közleményt sorol föl, amely aktuális szerzőként hivatkozik Palágyira, tárgyi szempontból idézve-vitatva annak különféle nézeteit.

A gondolatmenet fölismerhető törekvése az említett hagyományos beállítások számbavétele és kritikája. A középpontban természetesen a széles körben elterjedt és gyakran ismételt tétellel, miszerint Palágyi Einstein előfutára lett volna. Ez a tétel, magyarázza a bevezető, valójában nem egyéb, mint valamiféle Palágyi-kultusz megnyilvánulása. Palágyi elmélete a teret és az időt a négydimenziós matematikai téridővel reprezentálja ugyan, megoldásának konkrét tartalma mégis világosan eltér az einsteini megoldástól. A bevezető inkább a modern pszichológia és kognitív tudomány egyes eredményeinek előfutárát látja Palágyiban; olyan szerzőt, aki megelőlegzi az észlelés szenzomotoros elméletét, a pszichikum és a külvilág viszonyának a visszacsatolás fogalmán alapuló kibernetikai megközelítését, és akinél föltűnik a virtualitás kortársi fogalma is.

A bevezetés bizonyításai pontosak, érvelése meggyőző, fejtegetéseihez mindazonáltal két megjegyzés fűzhető. Székely törekvése, hogy Palágyi gondolatait

beemelje a kortársi diskurzusba, egyrészt, némiképp túlmodernizálja kedves szerzőjét. Maga is utal rá ugyan, hogy Palágyi természetfilozófiájának önmagát a természet működésének közvetlen leírásában is illetékesnek tekintő attitűdje lényegében különbözik attól, ahogy ma fölfogjuk a filozófia és a természettudományok viszonyát. Magunk talán még határozottabban hangsúlyoznánk Palágyi törekvéseinek archaikus jellegét. Legelső, még magyarul született filozófiai traktátusa, „az új logika alapvetését” nyújtó, jelen válogatásban nem szereplő doktori értekezése az „ész törvényéről” beszél, a világ egészét úgymond a „lényeg (isten) megjelenésének” tekintve. A modern filozófia nyugodtan zseniálisnak nevezhető szerzőjeként is, helyenként közvetlenül valamiféle kozmikus panteizmus befolyása alatt, alapvetően a XIX. századi romantikus világgép örököse. Székelyt, másrészt, Palágyi iránti rokonszenve néha túlzásokra ragadtatja. Ilyen túlzó elfogultságnak érezzük, például, amikor Palágyi némely gondolatai nyomán nemzetközi kutatóközpontok föllállítását javasolja. Az egyik, pszichológusokat, fiziológusokat és vakok képzésével foglalkozó szakembereket összefogó ismeretelméleti kutatóintézet Palágyi azon elméletére épülne, amely szerint a tapintóérzék és a mozgás, illetve egyfajta „vak látás” alapján alakulnak ki képzeletünk, amelyeken szellemi tevékenységünk alapul. A másik, a gondolkodó társadalomfilozófiai nézeteire alapítandó „Palágyi Menyhért Európa-tudományi Intézet” pedig úgymond az Európai Unió jövőjével kapcsolatos kulturális, politikai és jogi döntésekhez járulhatna hozzá. Székely javaslatai, mit mondjunk, rokonszenvesek, de megmosolyogtatók.

Bogdanov bevezetője, említettük, más megoldással kísérletezik. Nem valamiféle monográfia-vázlatot nyújt át: Palágyi gondolkodásának egyetlen motívumát követi végig, és ennek a motívumnak a fölfejtésén keresztül igyekszik fölillantani az életmű különféle rétegeit. Kísérlete régebbi tanulmányának – egy reménybeli, de mindeddig el nem készült disszertáció vázlatának – az elmúlt másfél évtized kutatási eredményeivel kibővített gondolatmenetén alapul. A választott motívum a fantázia fogalma; Palágyinak ez az önálló tanulmányban is tárgyalt, de természetfilozófiai előadásában, észleléseleméleti írásaiban és művészeti monográfiáiban is föltűnő fogalma. Tárgyalásával, érvel Bogdanov, olyan motívumra találunk, amelynek segítségével kulcsot kapunk Palágyinak mind az észlelésről, mind a tudományos megismerésről, mind a művészi alkotófolyamatról vallott nézeteihez, és egyaránt betekintést nyerünk Palágyi ismeretelméletébe, tudományfilozófiájába és esztétikájába.

A fantázia Palágyi fölfogásában, indul a gondolatmenet, nem csupán a valóságtól eltérő szellemi körülmények között lép működésbe: valóságos helyzetünket is csupán a fantázia segítségével vagyunk

képesek tudomásul venni, azaz a valóságot is a fantázia közvetíti számunkra. E fölfogás háttérében vitalista antropológia áll. A fantázia eszerint nem valamiféle szellemi-tudati tényező, mert élet-tani-vitális folyamat; közelebbről – a vitális-vegetatív folyamatokkal szemben – vitális-animális, azaz lelki megnyilvánulás. Mint vitális-animális megnyilvánulás helytelen kizárólag képi módon fölfogni: a gondolatban történő képalkotás, azaz a látófantázia mellett helye van a tapintófantáziának is – a vakon születetteknek is van fantáziájuk, képesek alakokat és formákat elképzelni. Ez a koncepció alapozza meg mind az esztétikai fölfogást, mind az ismeretelméletet. A fantázia efféle, „tapintóképzelet” középpontú fölfogása egyfelől tehát művészetfilozófiai következményekkel jár. Bogdanov itt előbb a Székely Bertalan-monográfiát értékeli a vitalista filozófia koncepciójának eredeti megvalósításaként, majd a Petőfiről írott monográfia ihletelfogásának lélektani-biológiai összetevőire hívja föl a figyelmet. A fantázia másfelől komplex ismeretfilozófiai elmélet keretébe illeszkedik. A szenzualista filozófia kritikájára épített koncepció az észlelés folyamatát úgy írja le, mint az érzet által fölkellett – virtuális mozdulatban megnyilvánuló – fantázia révén megalkotott alak vagy látvány diszkontinuus tudati aktusok sorában történő tudatosítását. Bogdanov a fantáziaelméletet nem csupán az életmű teoretikus kulcsmotívumaként azonosítja, hanem Palágyi legoriginálisabb teljesítményeként értékeli, amely a mai kognitív pszichológia, fenomenológia, filozófiai antropológia, kommunikáció- és nyelvfilozófia megképzőművészet-elmélet számára egyaránt termékeny ösztönzésekkel szolgálhat.

A második bevezető tanulmány mellett Bogdanov jegyzi a kötet függelékében közölt, Palágyi pályafutását bemutató zárótanulmányt is. Ez a tömör szöveg, amennyire meg tudjuk ítélni, a gondolkodó pályájának mindeddig legadatgazdagabb és legpontosabb összefoglalása. A közvetlenül a darmstadti archívumokban végzett kutatásokra is építő pályakép az utolsó, darmstadti éveket tekintve kifejezett legendaosztató szerepet vállal. A hagyomány úgy tudja – a Palágyi-kép beállításai kapcsán már szó volt róla –, hogy Palágyit állítólag maga Keyserling gróf hívta Darmstadtba az általa alapított Schule der Weisheit előadójának. Ez a hagyomány pusztán a Palágyi-legenda koholmánya, bizonyítja itt most Bogdanov: sem az archívumnak a dokumentumaiban, sem a Palágyi ottani tevékenységét érintő posztumusz írásokban nincs nyoma.

Ami a kötetbe válogatott szövegeket-szövegrészeket illeti, ezek csoportosítása tematikus rendet követ. Palágyi írásai nem keletkezésük sorrendjében következnek tehát, nem is megírásuk nyelvéhez igazodnak – amelyben külön szerepelnének a magyarul és külön a németül keletkezett szövegek –: ezek a

megoldások aligha nyújthatnának áttekinthető képet a fűgyszerűen építkező, egyes motívumokat megpendítő, aztán elejtő, majd újra előhozó életműről. A kötet összeállítói, erős szerkesztői koncepciót érvényesítve, négy fejezetbe sorolják a beválogatott írásokat. Az elsőbe a Palágyi filozófiai antropológiájának, észlelés- és fantáziaelméletének körébe tartozó írások kerültek; a másodikban a tér és az idő új elméletét, illetve a tervezett „világmechanikát” vázoló dolgozatok szerepelnek; a harmadikba a művészetelméleti és irodalomtudományi írások vannak sorolva; a negyedik a társadalomelméleti és tudománypolitikai dolgozatokból közöl válogatást.

Az első fejezet – mint autobiografikus dokumentummal – a kései, német nyelvű természetfilozófiai előadásoknak az életműre visszatekintő és abban szakaszokat elkülönítő előszavával indul; ezt követi az „ébremlétről” szóló korai tanulmány, *Az ismeretlen alapvetését* nyújtó magyar nyelvű monográfia néhány részlete, majd számos német szöveg-szövegrészlet, közöttük az érzet és valóság viszonyát tárgyaló tanulmány, a vitalizmus megalapozására vállalkozó és a „tudat diszkontinuitását” tárgyaló előadásszöveg, továbbá a fantáziaelméletet összefoglaló nagytanulmány fordítása. A második fejezetben három írás szerepel: a tér és az idő új elméletét nyújtó kismonográfia, a Lénárd Fülöp és Einstein vitájának szentelt esszé és a Kopernikuszról a relativitáselméletig ívet húzó tanulmány. A harmadik fejezetbe a Petőfi- és a Székely Bertalan-monográfia részletei mellett három irodalmi esszé került: a Vajda Jánosról, a Komjáthy Jenőről és a Reviczky Gyuláról szóló – az irodalomtörténet mindhárom a születő irodalmi modernség értelmezésének kiemelkedő dokumentumaként tartja számon. A negyedik fejezet végül két, Palágyi herderi nacionalizmusáról árulkodó esszé után – és a Madách-monográfia újabb fejezete mellett – két dokumentumot hoz: a Marx tanítását vitató – és vele Lassalle szociáldemokráciáját szembeállító – nagyszámú részleteit, illetve a világháborút az európai civilizáció válságaként értékelő tanulmányt.

A kötet első lapjára egyébként, mottóként, Palágyi Lajosnak Palágyi Menyhérthez írott verse került; ebben a költő úgy jellemzi önmagát és filozófus bátyját, mint akiknek „nem való e földi lét”; akiktől idegen „e kufár, önző, vásári tömeg”; akik voltaképp „ideáik országában” élnek: „[s]ziget vagyunk, óh testvér, te meg én / a lelketlenség roppant tengerén.” A bevezető tanulmányok pedig önálló, a vállalkozás egészének legitimálását célzó fejezetet alkotnak – ennek figyelemre méltó címe: *Miért érdemes ma Palágyi Menyhértet olvasni?* –; nos, ez a fejezet Juhász Gyula korabeli napilapnekrológiájával indul, amely a filozófus kiemelkedő német recepciójával a „magyar hivatalos tudomány mandarinjainak elutasító gesztusát” állítja szembe. Hát igen, ezt a Palágyi-képet, az idehaza jobbára csak értetlenséggel szembesülő gondolkodó képét ez a kitűnő válogatás sem tudja és akarja átrajzolni.

A kötet, említsük meg róla végül, az Akadémia Filozófiai Intézetében folytatott, a magyar filozófiatörténet „narratíváinak” megkonstruálására vállalkozó, Mester Béla vezette OTKA-kutatás keretében készült el és jelent meg. A „narratíva-kutató” – a magyar filozófia történetét a Kant-vita megindulásától a filozófia hagyományos intézményrendszerének a kommunista hatalomátvétellel bekövetkező összeomlásáig végigkövető – vállalkozás eddig összesen három szövegközlő kötettel jelentkezett. Rozgonyi József XVIII. század végi antikantiánus vitairatának kiadása fordítás: a sokaktól emlegetett, ám kevesek által olvasott latin nyelvű munka gazdagon jegyzetelt, két nyelvű – a magyar fordítás mellett az eredeti latin szöveget is megjelentető – közlése (*Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani; Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus alapvetéseivel kapcsolatban*, ford.: Guba Agoston [Ergo], MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat, Bp., 2017). Szontagh Gusztáv memoárjának kiadása egy XIX. század közepén keletkezett kéziratot szerkeszt meg és bocsát közre: a reformkor és a neoabszolutizmus kora legpozicionáltabb bölcséleti szereplőjének visszaemlékezését nyújtja át. (*Emlékezések életemből*, szerk.: Mester Béla [Ergo], MTA BTK Filozófiai Intézet – Gondolat, Bp., 2017). Ez a mostani, harmadik kötet a XIX. század utolsó és a XX. század első negyedének szereplőjétől való: jelentősrészt németül született és kiadott, magyarul tehát mindeddig hozzáférhetetlen szövegek fordítását közölve, a kiemelkedő szerző munkáiból közel egy évszázada az első önálló kiadványt adja a kezünkbe.

Ha beköszönt valaha a mindeddig hiányolt áttörés a Palágyi-recepcióban, most beköszönhet. A szövegek, íme, rendelkezésre állnak hozzá. □

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötete

Koltai Gábor AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülből egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak. A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikaival, túlélési stratégiáival. Együttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni. Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálatot alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára
3500 Ft, megrendelhető a
terjesztes@korall.org
e-mail címen
vagy **www.korall.org** honlapon.

Személyes átvétellel
(Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (2625 Ft) biztosít,
postai kézbesítés esetén 10%
kedvezményt (3150 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall
Társadalomtörténeti
Egyesület

A FILOZÓFIA ÖNFELSZÁMOLÁSA

DOMBROVSKZI ÁRON

Tőzsér János:

Az igazság pillanatai

Kalligram Kiadó, Budapest, 2018.

376 oldal, 3990 Ft

Ritkán adatik meg egy filozófiai műnek – pláne Magyarországon –, hogy rögtön a megjelenése után a szakmai figyelem középpontjába kerüljön, és a művelt olvasóközönséget azonnali reagálásra kényszerítse: 2019 februárjában Pécsen rendeztek konferenciát *Az igazság pillanatainak* apropóján. Bár korábban már zajlott egy vita a szkepticismusról a *Magyar Filozófiai Szemle* hasábjain,¹ a diskurzus ezúttal izgalmasabb, mert Tőzsér pontosabban artikulált tézissel és megváltozott fókusszal próbálja motiválni szkeptikus álláspontját.

Legújabb könyvében a filozófiai megismerés sikertelenségéről értekezik. A könyvnek két fő tézise van. A negatív tézis szerint a filozófia olyan episztemikus vállalkozás, amely több mint 2500 éves története során a problémái közül „egyetlenegyet sem oldott meg, egyetlenegy filozófiai igazságot sem prezentált, egyetlenegy jelenséget sem magyarázott meg” (13. old.). Legbölcsebben tehát akkor járunk el, ha általánosan szkeptikusak vagyunk a filozófiai elméletekkel kapcsolatban. Tőzsér ennek ellenére sem gondolja a filozófiát céltalannak, haszontalannak vagy értelmetlennek, sőt: pozitív tézise szerint a filozófia bizonyos értelemben a szaktudományoknál is hasznosabb lehet, hiszen művelése során „általában véve az emberi megismerés esendőségének és törekénységének *végző okait*” (342. old., kiemelés az eredetiben) érthetjük meg.

Először Tőzsér gondolatmenetét rekonstruálom, bemutatva az utat, amelyen a szkeptikus pozícióhoz eljut, majd ismertetem, hogyan oldja fel a látszólagos ellentmondást aközött, hogy a filozófiát egészében véve sikertelennek, ám egyúttal az egyik leghasznosabb tevékenységnek is tartja. Ezek után térek rá álláspontjának bírálatára.

Noha Tőzsér állítása szerint a nézeteit végig *truizmusokra*, azaz olyan kijelentésekre támaszkodva mutatja be, amelyek magától értetődőnek tűnő igazságok, metafizikai meglátásai – mint minden filozófiai mű esetében – több helyen is kikezdehetők. Alapvetően mégis egyetértek a könyvben leírtakkal, ám hiányolom a professzionális filozófia jövőjére néz-

ve nem éppen kedvező következmények bemutatását. Recenziómat – a szerző álláspontjának továbbgondolásaként – e le nem vont konklúziók ismertetésével zárom.

1.

A könyv a bevezetésből, négy nagy fejezetből és egy „exkuzusból” áll. Az első fejezet megágyaz a későbbi negatív tézisnek, mert azt igyekszik bizonyítani, hogy a filozófia episztemikus vállalkozás. Hogy ez pontosan mit is jelent, ahhoz először definiálnia kell az *episztemikus vállalkozás*, majd a *filozófia* fogalmát.

Mivel „az episztemikus vállalkozás fogalma könnyen és világosan meghatározható” (36. old.), célszerű ezzel kezdenünk. Két feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy egy adott tevékenységről elmondhassuk, episztemikus vállalkozás: először is „igazságok kimondása a célja”, másodszor pedig „a megfogalmazott igazságigénnyel bíró proposíciókat az igazolási sztenderdek valamelyikével (vagy akár többel) alá is támasztja” (uo.). Tőzsér látja a problémát, hogy amennyiben az *igazság* és az *igazolás* fogalmához köti az episztemikus vállalkozás definícióját, könnyen ellentmondásba keveredhet. Az igazságelméletekkel kapcsolatban ugyanis több, egymásnak ellentmondó filozófiai koncepció van forgalomban, szkeptikus pozícióból azonban egyik mellett sem szabad elköteleződni. Saját „igazságelméletét” ezért kizárólag truizmusokra építi, azaz olyan kijelentésekre, amelyeket „valamennyi kompetens nyelvhasználó elfogad vagy elfogadna” (38. old.), s ezzel megkerüli az állásfoglalást e filozófiai kérdésekben. Egy későbbi szakaszban úgy jellemzi az ilyen jellegű állításokat,

1 ■ Ennek epizódjai: Tőzsér János: Hihetünk-e komolyan és őszintén filozófiai elméletekben? *Magyar Filozófiai Szemle*, 57 (2013), 1. szám, 159–172. old.; Forrai Gábor: Nem, Platón, te nem vagy irracionális. *Magyar Filozófiai Szemle*, 57 (2013), 2. szám, 101–113. old.; Mekis Péter – Sutyák Tibor: Egyértelműség és egyértelműség. *Magyar Filozófiai Szemle*, 57 (2013), 2. szám, 114–127. old.; Schwendtner Tibor: Értelmes megismerő vállalkozás-e a filozófia? *Magyar Filozófiai Szemle*, 57 (2013), 2. szám, 128–134. old.; Tőzsér János: Maradok szkeptikus, tisztelettel. *Magyar Filozófiai Szemle*, 57 (2013), 2. szám, 135–146. old. Második felvonás: Molnár Gábor: Soha ne mondd, hogy soha. *Magyar Filozófiai Szemle*, 58 (2014), 2. szám, 113–124. old.; Demeter Tamás: A filozófiai tudás természetéről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 58 (2014), 2. szám, 125–129. old.; Farkas Henrik: Probléma és perspektivizmus. *Magyar Filozófiai Szemle*, 58 (2014), 2. szám, 130–138. old.; Tőzsér János: Miért vagyok továbbra is szkeptikus? *Magyar Filozófiai Szemle*, 58 (2014), 2. szám, 139–150. old.

hogy „ha valaki igaznak fogad el egy truizmust, akkor azt mindenféle érvelés és megfontolás nélkül teszi. Ha viszont valaki tagadja egy truizmus igazságát, akkor kőkeményen érvelnie kell az álláspontja mellett” (123. old.).

A filozófia mibenlétével kapcsolatos probléma már nehezebb, és bár Tőzsér előrebocsátja, hogy adekvát meghatározása „nem fog menni” (34. old.), mégis ad fogódzókat ahhoz, mit is tekint elsődleges célpontjának.

Érdeemes először leválasztani azt, amivel *nem* foglalkozik a későbbiekben, ez pedig a terápiaként felfogott filozófia, amelyen belül két koncepciót különböztet meg. A *filozófiai terápiának*, mint a pszichológusok által nyújtott terápiának is, „filozófián kívüli, tisztán gyakorlati céljai vannak” (80. old.). A wittgensteini *terapeutikus filozófia* célja viszont az, hogy a filozófiai problémákkal való szembesülés során érzett nyugtalanító feszültségeket, „emocionális zavarokat” (90. old.) oldja fel. Wittgenstein szerint a filozófiai problémák értelmetlenek, eredetük az, hogy nyelvünk „felszíni grammatikája, illetve a benne rejlő félrevezető képek és hamis analógiák” (88. old.) megtévesztők, és így filozófiai kérdések megfogalmazására sarakallnak. Wittgensteinnél a grammatikai vizsgálódások kulcsszerepet játszanak abban, hogy eliminálva e kérdéseket megszabadulhatunk a nyugtalanságtól.

Ha félretesszük a terápiaként értelmezett filozófiákat, episztemikus vállalkozásként két nagy hagyományt különböztethetünk meg, bár állandó viták forrása, hogy hol húzzuk meg köztük a határt. Hogy lehatárolhassa a vizsgálódás területét, Tőzsér először sorra veszi az analitikus és a kontinentális filozófia sztemender megkülönböztetéseit – „Különböznek a témáik. [...] Különböző szubsztantív tanításokon alapulnak. [...] Különböző módszereket követnek. [...] Különböző irodalmi stílus jellemzi őket” (58. old.) –, majd bírálatuk után előadja saját javaslatát. A különbség szerinte az, hogy míg az analitikus filozófia a több mint 2500 éves filozófiai hagyomány folytatójaként főcéljának a klasszikus problémák megoldását tekinti, addig a kontinentális filozófia egy leágazás, amely

valami egészen mást csinál. Hogy pontosan mit, arra Tőzsér nem tér ki, állítása szerint ugyanis ennek „nincs pozitív karakterisztikája, csak negatív” (65. old.). Ezt az állítását három megfigyeléssel támasztja alá. Először is a kontinentális filozófia kanonikus szerzői sokszor nagy csinnadrattával harangozzák be kérdéseik újszerűségét, és hosszasan fejtegetik a felvetett problémák mibenlétét. Másodszor, a kontinentális filozófusok nagy

része egyszerűen nem foglalkozik egyetlen klasszikus filozófiai kérdésben sem, arra korlátozódik, hogy a „nagy kontinentális filozófusok nagymonológjait” (67. old.) interpretálja. Harmadszor pedig a kontinentális filozófusok „gyakran nem képesek kiszűrni maguk közül a humbugolókat” (67. old.). Ez azért releváns megfigyelés, mert ha klasszikus problémákkal foglalkoznának, akkor már kialakultak volna bevett megoldási stratégiák, valamint taxonómiák a lehetséges válaszokkal. Tőzsér nem ítéli el a kontinentális filozófiát azért, mert letért az eredeti problémák megoldásának ösvényéről, épp ellenkezőleg: ha a filozófia valóban sikertelen episztemikus vállalkozás, akkor nem tévedtek, amikor „újradefiniálták a filozófia feladatát, és merőben új kérdéseket tettek fel” (79. old.). A továbbiakban azonban a fókusz inkább

az analitikus filozófián lesz, mely problémák megoldására törekszik, azaz episztemikus vállalkozásnak tekinthető.

Végezetül Tőzsér négy „filozófiai attitűdről” mutatja ki, hogy vitán felül episztemikus vállalkozás. Az első a tudományos filozófia, amely szerint a filozófia a természettudomány része, vagy a természettudományokat – például a problematikus fogalmak elemzésével – „kiszűrt” tudományág. A második a filozófia mint *a priori* elméletalkotás, hagyományosan ezt nevezzük „karosszékkilozófiának”. A harmadik attitűd a filozófia mint megértés, azaz a mindannyiunk birtokolta implicit tudás explikálása. Végezetül ott van még a fenomenológia is, amely „az elme jelenségeit abból a szempontból vizsgálja, ahogyan azokat a szubjektum átéli, tapasztalja” (51. old.). Tőzsér nem állítja ugyan, hogy ezzel a négy megközelítésmóddal lefedte a kortárs filozófia egé-

szét, ám állítása szerint „ezek a legfontosabb és legelterjedtebb attitűdök a kortárs filozófiában” (45. old.).

Miután megmutatta, hogy a filozófia episztemikus vállalkozás, Tózsér a második fejezetben rávilágít e vállalkozás sikertelenségére. Ez már egyszerűbb feladat, hiszen e sikertelenséggel „mindenki tisztában van, aki nem dugja homokba a fejét” (103. old.). De pontosan mire is kell itt gondolnunk?

Frappáns didaktikai eszközként Tózsér beemeli a képbe Szofit, az éles eszű laikust, „aki gyakran találkozik filozófusokkal, ilyenkor filozófiai problémákról beszélget velük, rendszeresen meghallgat egy-egy filozófiai témájú előadást, és már több filozófiai művet is figyelmesen végigolvasott” (144. old.). Milyen képet mutat magáról a filozófia a külső szemlélőknek? Szofi eddig akárhány filozófiai problémával találkozott, mindig azt tapasztalta, hogy megoldását illetően nincsen konszenzus. Műveltségénél fogva pedig azzal is tisztában van, hogy *ugyanazek* a problémák foglalkoztatták már az ókori filozófusokat is. Ha Szofi elfogulatlan, akkor „nem lehet optimista a filozófia mint episztemikus vállalkozás sikerével kapcsolatban” (151. old.), hiszen az egyszerűen képtelen elérni a maga elé tűzött célokat. Ennek alátámasztására Tózsér összeállított egy „problémakatalógust”, amely a filozófia valamennyi területéről hoz példát évszázadok óta megoldatlan problémákra.

Nem állítja azt, hogy a filozófia egyáltalán nem mutat semmiféle haladást, négy szempontból ugyanis tagadhatatlanul történt előrelépés elődeinkhez képest. Először is bizonyos filozófiai elméletekről egyértelműen bebizonyosodott, hogy hamisak. Másodszor, „egyre több szerves fogalmi kapcsolatra derült fény” (132. old.), azaz olyan összefüggésre, mint amilyen például a temporalitás és a modalitás között áll fenn. Harmadszor, sokkal szofisztikáltabban tudunk megfogalmazni bizonyos kérdéseket, az egyes álláspontok erőnyeit és hibáit is átlátjuk, sok problémával kapcsolatban már a lehetséges álláspontok részletes taxonómiája is rendelkezésre áll. Negyedszer pedig a filozófusok az idők folyamán az egyes álláspontok mellett egyre erősebb érveket kovácsolnak.

E fejleményeknek azonban nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk. Ha egy elméletről tudjuk, hogy hamis, azt még nem tudjuk, hogy a fennálló többi rivális elgondolás közül melyik igaz. Az sem juttatott el bennünket megoldásokhoz, hogy alaposabban feltérképeztük a fogalmak közti relációkat, élesebben körvonalaztuk a problémákat és a rájuk adható válaszokat, sőt még az sem, hogy fejlettebb eszközeink és érveink vannak. A filozófia sikeréről egyetlen esetben lehetne jogosan beszélni: ha t_1 -ben még nem tudjuk, hogy p , de t_2 -ben már tudjuk, hogy p . Ilyen esetet azonban a filozófiai problémák köréből nem tudunk prezentálni.

Szofi tehát joggal ítélné úgy, hogy semmilyen filozófiai álláspontot nem képviselhetünk megalapozottan. Tózsér szerint azonban ez kissé elhamarkodott döntés volna. Állítása szerint ugyanis a

szkepszis² a filozófiai megismeréssel szemben igenis helyes álláspont, lehetőségéről és motivációiról szól a harmadik fejezet, amely három jól ismert ellenvetésre épül.

Tózsér indításként megerősíti szkepticizmusát azzal, hogy a szkeptikus állásponthez vezető lépéseket „empirikus tények és truizmusok segítségével” (165. old.) fogalmazza meg. Ezzel a manőverrel már ki is került az öncáfolás csapdáját, ami talán az egyik legrégebbi érv a szkepticizmussal szemben. Az öncáfoló ellenvetés ugyanis arra a megfontolásra épül, hogy a szkepticizmus filozófiai érvekkel van alátámasztva, ennél fogva pedig a szkepticizmussal szemben is szkeptikusnak kéne lennünk – ám ez a cáfolat nem áll meg, ha a filozófián *kívüli* érveket alkalmazunk. Ezen érv ereje „a magától értetődőségben rejlik” (168. old.), ami garantálja, hogy komolyan és őszintén lehessen hinn benne.

A második tipikus ellenvetés a szkepticizmussal szemben gyakorlati jellegű. Eszerint az egyszerűen „nem járható út” (162. old.), ugyanis nem élhetünk úgy, hogy legalapvetőbb filozófiai meggyőződéseinket felfüggesztjük: ki tudna elhatárolódni az olyan állításoktól, mint hogy létezik megismerőtől független külvilág, léteznek más elmék, vannak morálisan helyes és morálisan helytelen cselekedetek és így tovább. Mindazok, akik képtelenek elengedni ezeket a meggyőződéseket – állítják a kételkedők –, nem helyezkedhetnek szkeptikus álláspontra a filozófiai tézisekkel kapcsolatban. Tózsér rámutat, hogy ezen álláspont képviselői félreismerik a szkepticizmus hatókörét: nem a filozófiai vélekedéseinket kell felfüggesztenünk, hanem azt az igényünket feladnunk, hogy ezeket a vélekedéseket filozófiai módszerekkel igazolhassuk, hiszen e módszerekről már megállapítottuk, hogy nem alkalmasak igazságok feltárására. Ezeket a filozófiai vélekedéseket a szkeptikus egyszerűen „zsigerileg” hiszi, mindenféle racionális alátámasztás nélkül – és semmivel sincs episztemikusan rosszabb helyzetben, mint a szofisztikált filozófiai érvek birtokában lévő filozófusok. Persze a szkepticizmus áldozatokat követel tőlünk: el kell engednünk azokat a filozófiai vélekedéseinket, amelyek nem „zsigeriek”, tehát kizárólag filozófiai érveink szólnak mellettük.

A harmadik komoly probléma a szkepticizmussal a destruktivitása: „végtelenül leszűkíti az intellektuális lehetőségeinket” (162. old.), perspektívátlan, tehát nincs jó okunk arra, hogy elköteleződjünk mellette. Az erre az ellenvetésre adott választ tekinthetjük a könyv fordulópontjának, Tózsér ugyanis itt kezdi el kifejteni pozitív tézisé: a filozófia az egyik leghasznosabb intellektuális tevékenység, amelyet végezhetünk – ez azonban még némi előkészítést igényel.

2 ■ Érdemes megjegyezni, hogy Tózsér itt „szkepszis” alatt nem az ókori görögök szkeptikus filozófiáját és nem is a radikális szkepticizmust, hanem a szó köznapi értelmében vett kételkedést érti.

Ahhoz, hogy szkeptikussá váljunk, nem elegendő megérteni a Tőzsér által előadott érveket, mert az is kell hozzá, hogy sikerüljön „interiorizálni a külső nézőpontot” (199. old.), ami annyit jelent, hogy önreflexiót kell gyakorolnunk. Az önmagára reflektáló filozófus azonban ritka, mint a fehér holló, hiszen „sok filozófus határozottan úgy gondolja, hogy birtokában van a filozófiai igazságnak, és konkluzív érveket dolgozott ki álláspontja mellett. Ehhez viszont értelemszerűen azt kell gondolnia [...], hogy az ő álláspontja episztemikus kitüntetettséget élvez” (203–204. old.). Tőzsér diagnózisa szerint ezek a filozófusok *episztemikus vakságban* szenvednek, állapotuk abszurditását pedig Szofinak egy képzeletbeli professzionális filozófussal, Philonusszal folytatott párbeszéde illusztrálja. Philonussnak nincs független érve amellett, hogy a számtalan forgalomban lévő filozófiai elmélet közül miért az övé az igaz, leszámítva azt, hogy ő maga *meg van róla győződve*. Vannak azonban, akik túljutnak az episztemikus vakságon, és önreflexiót gyakorolva belátják, hogy álláspontjuk csak egy a sok közül. Ők egy ideig minden bizonnyal *episztemikus skizofréniában* fognak vergődni: ebben az állapotban a filozófus belátja, hogy az általa képviselt filozófiai álláspont racionálisan nem megalapozott, ám lelkileg képtelen felfüggeszteni meggyőződését, olyan erősen ragaszkodik a gyakran hosszú évek alatt kimunkált érveihez és elméleteihez. Ez azonban csak átmeneti állapot, innen pedig kétféle vezet út: a filozófus vagy visszacsúszik a vakságba, vagy *telivér szkeptikussá* válik. Utóbbiak azok, akik megbékéltek a filozófia sikertelenségével, behelyezkedtek a külső szemlélők nézőpontjába és felfüggesztették filozófiai vélekedéseiket.

Mindezek után térjünk vissza rá, hogy mit adhat nekünk a telivér szkepticizmus. Először is, vegyük figyelembe azt a nem elhanyagolható tényt, hogy a szkepticizmus *igaz*, szemben az összes többi filozófiai állásponttal. Ezenfelül pedig a szkepticizmus valódi ajándéka az, hogy az önreflexió gyakorlása által episztemikusan kitüntetett helyzetbe kerülünk azzal, hogy egyenesen *megtapasztaljuk*, hogy a filozófia miért nem alkalmas módja a megismerésnek.

Tőzsér a negyedik fejezetben igyekszik megmagyarázni, miért nem képesek a filozófusok megoldani a filozófiai problémákat. Ügyel rá, hogy itt ne alkalmazzon filozófiai érveket, hiszen „a filozófiai problémák természetének a megértése nem alapulhat filozófiai spekuláción” (244. old.). Kiindulópontként több forgalomban lévő magyarázatot is megvizsgál és elvet. Leszámítva azt a „triviálisan rossz magyarázatot” (239. old.), hogy a filozófusok kognitív kapacitása csekélyebb, mint a többi (sikeres) diszciplína művelőié, az egyik – talán legígéretesebb – javaslat a következő: Mint minden tudományterületen, a filozófiában is szükség van valamire, ami az elméletek végső igazolásául szolgál. A filozófiában ennek szerepét az intuíciók, avagy intuitív ítéletek töltik be. A probléma ezzel az, hogy „számos empirikus vizs-

gálat azt mutatja, hogy az embereknek szignifikánsan *különböznek* az intuíciói; ráadásul olyan faktorok függvényében változnak, melyek filozófiai szempontból *irrelevánsak*” (241. old., kiemelés az eredetiben). Emiatt képtelenek vagyunk egy filozófiai probléma kapcsán konszenzusra jutni. Egy másik típusú, szintén plauzibilis magyarázat ugyancsak abból indul ki, hogy a filozófiai elméleteket nem lehet empirikusan igazolni. „Ha pedig ezek a tézisek empirikusan nem igazolhatók, akkor a végső igazoló tényezőket nem lehet empirikusan lehorgonyozni sehová, s így a filozófiai elméletalkotás és filozófiai érvelés légüres térben mozog” (242. old.).

A szerző nem állítja, hogy ezek a javaslatok hamisak lennének, ám mégis elégedetlen velük. Az empirikus igazolhatatlanságról például ezt írja: „nagyon kevésbé informatív; ráadásul adós marad annak a magyarázatával, hogy miért csak empirikus úton lehet a különféle hipotéziseket igazolni.” (243. old.) Tőzsér inkább abban látja a filozófiai problémák gyökerét, hogy bizonyos propozícióhalmazokhoz sajátos vonzalom fűz bennünket, azaz nem adnánk fel egyik elemüket sem, együttesen viszont inkonzisztensek. Ennek az a következménye, hogy egyszerűen nem lehetséges a filozófiai problémák megnyugtató megoldása: filozófiai elméletünk megkísérelheti ugyan lefedni az összes episztemikusan vonzó propozíciót, ám ezáltal inkonzisztenssé válik; ha pedig konzisztens elmélet megalkotására törekszünk – és a filozófusok erre törekszenek –, akkor fel kell adnunk legalább egy episztemikusan vonzó propozíciót. Az egyes álláspontok egy probléma kapcsán pedig abban különböznek, hogy mely propozíciókat tartják meg, és melyiket vetik el, és mivel indokolják döntésüket. Tőzsér egyik példája a test–lélek-probléma, amely a következő episztemikusan vonzó propozíciókból áll:

„(p1) a tudatos tapasztalatok nem fizikai események;

(p2) a tudatos tapasztalatok fizikai eseményeket okozhatnak;

(p3) minden fizikai eseménynek elégséges fizikai oka van.” (261. old.)

Mit jelentenek ezek a propozíciók, és mi a probléma forrása? Tegyük fel, hogy várok a fogorvosra, ám félelmemben a rám váró beavatkozástól inkább megfutamodom, és hazamegyek, mielőtt rám kerülne a sor. Ebben a helyzetben a fizikai cselekvésemet – azt, hogy hazamentem – egy nem fizikai esemény okozta: a félelmem, ami viszont mentális természetű. Ez azonban ellenkezik azzal az intuíciónkkal, hogy a fizikai világ okságilag zárt, tehát kellett, hogy az én megfutamodásomnak is legyen valamilyen elégséges *fizikai* oka. Nem tudunk tehát számot adni arról, hogy a félelmem miért játszott szerepet – ha egyáltalán volt szerepe – az oksági láncban. Tőzsér ezzel az esettel egyúttal arra is rávilágít, hogy idővel a filozófiai problémák fejlődnek: feloldhatták ugyan ezt az ellentmondást azzal, hogy a fizikai eseményeknek *együttesen* mentális és fizikai okai vannak, ám

ezután a problémát kiegészítették egy újabb, szintén vonzó és intuitív meglátással, nevezetesen (p4) a túldetermináció tagadásával: nem tűnik helyesnek, ha azt mondom, hogy egy fizikai és egy mentális oksági lánc is (együttesen) felel azért, hogy hazamentem a fogorvostól. Ebből már sejthetjük, hogy a filozófiai problémák soha nem oldódnak meg, a filozófia fejlődése éppen abban áll, hogy pontosabban – azaz több ilyen jellegű proposícióval – körvonalazzuk problémáinkat. Tőzsér amellettt érvel, hogy a filozófiai problémák természetének ez a felfogása „életszerűbb képet fest a filozófia gyakorlatáról” (264. old.), mint a rivális megfontolások.

Ezután levonja a következtetéseket az eddigiekből: a filozófiai problémák eredendő forrása „episztemikus felszereltségünk *fogyatékosságának*” (305. old., kiemelés az eredetiben) köszönhető. Visszakanyarodva a szkepticizmus pozitív hozadékára, ismét kiemeli az önreflexió szerepét, hiszen annak köszönhetően jutott el ehhez a következtetéshez. Megismerésünk határai ugyanis csak külső nézőpontból szemlélve transzparenssek. E határok megismerését tartja Tőzsér a szkepticizmus legfőbb tapasztalatának, amely egyenesen „a legmegbízhatóbb tapasztalat, ami egy filozófus számára egyáltalán lehetséges” (318. old.).

A külső nézőpontba helyezkedés mellett Tőzsér egy másik, belső módszert is említ, amelynek segítségével episztemikusan kitüntetett pozícióba kerülhetünk, és megtapasztalhatjuk episztemikus felszereltségünk fogyatékosságait. Ezt akkor élhetjük át, amikor egy adott filozófiai probléma kapcsán felmerülő $p_1, \dots, p_n$ proposícióhalmazról egyrészt belátjuk, hogy inkonzisztens, de egyidejűleg mindegyik proposíciót megtartanánk. Tőzsér szerint ekkor férünk hozzá ahhoz, „ami *miatt* maga a filozófiai probléma egyáltalán létezik – és egyszersmind ami *miatt* megoldhatatlan” (317. old., kiemelés az eredetiben).

Ugyanakkor azt sem tartja kizártnak, hogy episztemikus felszereltségünk misztikus tapasztalatok segítségével feljavítható, ami „magasabb» és adekvátabb megismerési forma elsajátítását jelenti” (323. old.) – ám elővigyázatosan nem köteleződik el amellett, hogy ez lehetséges lenne. E szakasz jelentősége abban áll, hogy a filozófiai megismerés végső esélyét jelzi: *ha* van misztikus megismerés, akkor szert tehetünk filozófiai tudásra. Egyébként „mindörökké tudatlanságra vagyunk kárhoztatva a filozófiai problémákkal kapcsolatban” (333. old.).

A mindössze tizoldalas exkurzusban megkapjuk a várva várt *happy endet*. A könyv olvasása közben könnyen támadhat olyan érzésünk, hogy Tőzsér erősen filozófiaellenes, hiszen mindvégig azt hangsúlyozta, hogy a filozófia sikertelen, és – hacsak nem teszünk szert misztikus megismerésre – örökké az is marad. Ettől függetlenül azonban azt gondolja, hogy igenis van értelme filozófiával foglalkozni, ezt pedig három pillérrel is alátámasztja.

Első körben a filozófia instrumentális értékeit hangsúlyozza. Bár tény, hogy a filozófia művelése során nem tehetünk szert igaz felismerésekre, ám általa „olyan intellektuális szkillek birtokába juthatunk, melyek jól hasznosíthatók a filozófián (mint episztemikus vállalkozáson) *kívül*, és mely szkillekre más úton (más diszciplínák és egyéb szellemi tevékenységek művelése révén) nem, vagy csak *nehezebben* tehetnénk szert” (337. old., kiemelés az eredetiben). Milyen készségekhez juttathat bennünket a filozófia? Segíthet például jogi szövegek, banki szerződések értelmezésében, komplex társadalmi és politikai problémák tisztázásában, abban, hogy jobban átlásuk saját helyzetünket, stratégiákat dolgozzunk ki a jövőre nézve, vagy akár abban is, hogy segítséget nyújtsunk másoknak, akik bonyolult kérdésekben szeretnének tisztábban látni. Mindezek mellett pedig a filozófia védetté tesz a demagógiával és fanatizmussal szemben, lévén „a *kritikai gondolkodás legjobb tanítómestere*” (339. old., kiemelés az eredetiben). Ezek csak a legfontosabbak, de már ebből a listából is látszik, hogy bár a filozófiára sokszor mint tisztán teoretikus diszciplínára gondolnak, sok esetben nagyon is hasznos lehet a gyakorlati életben.

Ennyivel azonban a filozófusok nem elégedhetnek meg: pusztán egy eszközről volna szó, amellyel bizonyos készségek birtokába juthatunk? Természetesen nem, a filozófia többet tud nyújtani ennél, és amit nyújtani tud, értékesebb annál is, mint amit esetleg a szaktudományok taníthatnak nekünk. Amennyiben önreflexiónk révén rendszeresen monitorozzuk saját episztemikus vonzalmainkat, és belátjuk, hogy álláspontunk csak egy a sok közül, „általában véve jobb ember lesz belől[ünk]” (343. old.) szerénységünk folytán. Képesek leszünk ugyanis behelyezkedni vitapartnereink „kognitív perspektívájába” (uo.), és megértjük, hogy az ő álláspontjuk is vonzó bizonyos indokok miatt – elkerüljük tehát azt, hogy fanatizmusunktól elvakuljunk. Tőzsér meglátásai ezáltal morális dimenziót kapnak, csatlakozva egy olyan hagyományhoz, amely szerint a filozófia azáltal, hogy intellektuális alázatra tanít, megóv az episztemikus hübrisztől.

Végezetül az instrumentális értékeken és a személyiségünk fejlesztésén felül felhozhatunk még valamit a filozófia mellett. A filozófia ugyanis egy speciális esetben képes felvillantani az igazság pillanatait, amelyek tulajdonképpen biztosabbak a szaktudományok állításainál is, noha úgynevezett „*szkeptikus igazságok*” (343–344. old., kiemelés az eredetiben), azaz végső soron azt tudjuk meg belőlük, hogy alkalmatlanok vagyunk filozófiai igazságok megismerésére.

2.

Tőzsér remekül megragadta a korszellemet, a 2010-es évtized érzéseim szerint nagyrészt az önreflexióról szól. A téma aktualitása mellett fontos az is, hogy

Tözsér tényleg mindenkihez szól. Ezzel kapcsolatban kritikus pont a könyv olvashatósága – ebben *Az igazság pillanatai* szintén jól szerepel, hiszen bátran ajánlható szakmabelieknek és laikusoknak egyaránt, mondanivalójának világossága és könnyed stílusa miatt mindenki számára érthető. Provokatív stílusa miatt pedig szinte lehetetlen letenni, végig arra késztet, hogy együtt gondolkodjunk az íróval. Ennek során válik világossá, hogy az egész műnek átgondolt íve van, a filozófiával szemben „gáncsokodó” fejezetektől a feszültséget feloldó exkurzusig. Végezetül pedig, hála annak, hogy a szerző gondolatmenetét végig empirikus adatokra és truizmusokra építi, téziseinek és következtetéseinek komoly meggyőző ereje van.

Egyes elméleti problémákkal kapcsolatban engem azonban nem sikerült teljesen meggyőznie. Vállalkozásával szemben több általános bírálat is megfogalmazható ugyan – vitathatjuk például, hogy episztemikus vállalkozás-e a filozófia, vagy hogy lehet-e egyáltalán proaktívan érvelni a szkepticizmus mellett, sőt továbbra is megpróbálhatjuk kimutatni, hogy a gondolatmenet öncáfoló –, de ezeket a pontokat én nem találom aggályosnak. Tözsér gondolatmenetének két pontjára reflektálok csak. Meglátásaim inkább apróságok, amelyek nem érintik fő konklúzióját, ám e pontokat fontosnak látom tisztázni.

A könyv legproblematisabb pontja valószínűleg az a szakasz, amelyben Tözsér – feltámasztva egy korábbi tanulmányának konklúzióját³ – az analitikus és a kontinentális filozófia között próbál különbséget tenni. A sztenderd meghatározásokkal szemben „*talán* a legjobb javaslat[ként]” (64. old., kiemelés tőlem) pozicionálja a saját distinkcióját. Ugyanakkor felmenti magát az alól, hogy ellenpéldákkal próbáljuk megcáfolni: „nem állítom, hogy az általam javasolt megkülönböztetés kölcsönösen kizáró és együttesen kimerítő lesz...” (63. old.) E záradék gyanúra adhat okot, hogy esetleg találhatunk olyan analitikus filozófusokat, akik nem tekintik magukat a Platóntól eredő szellemi hagyomány örököseinek vagy olyan kontinentális filozófusokat, akik klasszikus filozófiai problémák megoldására vállalkoztak. Tekintve, hogy Tözsér a sztenderd megkülönböztetéseket is ellenpéldákkal igyekezett cáfolni, saját javaslata szerintem nem jobb és nem rosszabb, hanem pontosan ugyanannyit ér, mint azok, amelyeket ő kevésbé tart jónak. Megfigyelései pedig – amelyekkel a kontinentális filozófia negatív karakterisztikumait igyekszik meghatározni – vitathatók.

(i) Az, hogy a kontinentális filozófusok saját programjukat nem tudják röviden, néhány mondatban összefoglalni, egyrészt nem univerzális, másrészt nem jelenti azt, hogy ez elvileg lehetetlen.

(ii) Tözsér összekeveri a filozófusokat a filozófiatörténészekkel: állítása, miszerint a kontinentális

filozófusok inkább csak kanonikus szerzőket elemeznek, ahelyett, hogy saját elméleteiket fogalmaznák meg, annyit jelent, hogy a kontinentális filozófiában magasabb a filozófiatörténészek aránya, mint az analitikus tradícióban. Ez nem is csoda, hiszen az analitikus filozófia csak az elmúlt évtizedekben kezdett saját magára történetileg reflektálni.

(iii) A „bullshitelők” kiszűréséről mondottakkal egyetértek, a kontinentális filozófusok valóban több visszafelé követnek el, mint a másik oldal. Azt gondolom, a könyvben előforduló sztenderd javaslatokat, valamint a szerző „talán legjobb” javaslatát nem célszerű egymással szemben álló elképzeléseként kezelni: a legteljesebb képet akkor kaphatjuk, ha egyesítjük őket, az igazság ugyanis valahol a határukon lehet.

Végezetül: nem volt világos számomra, mi ennek a szakasznak a célja a könyv narratívájában. Miután Tözsér óvatosan kikerüli a filozófia mibenlétével kapcsolatos problémát, nyugodtan tehetett volna hasonlóan az analitikus és kontinentális filozófia megkülönböztetésével is – e szakasz nélkül könyve nem lett volna kevesebb.

A másik problémám a negyedik fejezettel volt. Mindenekelőtt: azt gondolom, hogy a szkeptikus szerzőnek egyszerűen nem feladata, hogy elmélettel álljon elő annak magyarázatára, hogy a filozófusok eddig miért nem voltak képesek megoldani a problémákat. Az, hogy a tapasztalat segítségével megállapította a filozófia sikertelenségét, már bőven elegendő kitűzött céljaihoz. Ennek ellenére elismerem, hogy tapasztalati anyagának a könyvben bemutatott interpretációja vonzó és plauzibilis, ám nem mondanám, hogy megadja a végső választ a filozófia sikertelenségére.

Ismét csak azt gondolom, mint fentebb az analitikus és kontinentális filozófia szétválasztásának kapcsán: a Tözsér által felvonultatott különböző elképzelések nem riválisai egymásnak, a legjobban akkor járunk el, ha „összegyúrjuk” őket. Meglátásom szerint minden probléma gyökere az empirikus hozzáférés hiánya, a továbbiak már ennek következményei. Azért alakulhatnak ki egymással inkonzisztens propozícióhalmazaink, mert a szóban forgó vizsgálódási területeken semmiféle útmutatást nem kapunk a tapasztalattól. Az pedig, hogy episztemikusan vonzódunk e propozíciókhoz, egyszerűen a tudásvágyunkból ered.

A filozófiai problémák nem attól megoldhatatlannak, hogy egyes emberek más és más propozíciókat tartanak vonzóbbnak: az csak súlyosbítja a helyzetet. Ha például mindenki egyetértene abban, hogy egy adott filozófiai probléma kapcsán mely propozícióktól kell megválnunk, ennek következtében pedig konszenzusra jutnánk, akkor sem jelenthetnénk ki, hogy a szóban forgó filozófiai problémát *megoldottuk*: intuíciónk ugyanis nem bizonyító erejűek. Minden ilyen esetben be kellene látnunk, hogy ellentmondásmentesen és a tapasztalatainkkal összeegyeztethető-

3 ■ Eszes Boldizsár – Tözsér János: Mi az analitikus filozófia? *Kellék*, 27–28 (2005), 45–71. old.

en alkothatunk újabb és újabb filozófiai elméleteket, amelyeket ugyan senki sem találna meggyőzőnek, ám nem zárhatjuk ki jogosan azt, hogy igazak lehetnének. A természettudományokban ez a fajta szerénység már Kuhn óta szinte közhely: maguk a természettudósok meg lehetnek ugyan győződve arról, hogy *igaz* az elméletük, ám valójában erre semmilyen garancia nincsen a pragmatikus sikerességet leszámítva. Ez utóbbi sem elhanyagolható szempont: a természettudományokban azért van lehetőség egy adott elméletet kiválasztani a sok közül, mert a kutatókat jól körülhatárolt pragmatikus célok vezérlik, a filozófiában viszont nem találunk ilyen vezérelvet. Milyen konkrét gyakorlati célokra tudnánk felhasználni a test-lélek-problémát, ami irányt mutatna arra, hogy a számtalan lehetséges elmélet közül melyik mellett foglalkozunk állást?

A fentiek alapján azt gondolom, hogy Tózsér nem oldotta meg a filozófiai problémák sikertelenségét: ha vennénk egy világot, amelyben szinte minden ember egy adott filozófiai probléma kapcsán ugyanazokat az egymással konzisztens intuíciónkat gondolná igaznak, akkor is számtalan lehetséges elméletet építhetnénk ezekre az elméletekre, a probléma pedig – tisztán teoretikus jellegéből adódóan – nem szűnne meg, mert semmilyen pragmatikus elv alapján nem tudnánk dönteni arról, hogy melyiket fogadjuk el.

Habár Tózsér túllép az empirista állásponton, hiszen nem zárja ki azt sem, hogy létezzen misztikus megismerés, végső soron azonban ezzel nem mentünk sokra, mert mind ez idáig nem tudunk olyanról, aki eljutott volna erre a szintre.

3.

Ákárhogy áll is a helyzet a fenti problémákkal, Tózsérnek igaza van a negatív tézisét illetően és abban is, hogy helyesen járunk el, ha szkeptikussá válunk, és felfüggesztjük valamennyi filozófiai véleményünket. Tózsér valódi „hollywoodi sztort” tár elénk, amelyben a főhős – azaz jelen esetben a filozófia – komoly hányattatások után végül varázslatos módon mégiscsak megmenekül. Ám, mint minden *happy ending* után, a józanabb olvasó most is jogosan kételkedhet: szép lenne hinni a mesében, ám a valóság nem ennyire rózsás. Hiába van ugyanis pozitív kicsengése a műnek, az akadémiai filozófia számára így sincs menekvés, a filozófus munkája Tózsér művének tükrében egyszerűen értelmetlen.⁴ Következésképpen végiggondolva a könyvben leírtakat, a szkeptikus pozíció a filozófia önfelszámolásához, valamint a fennmaradó szakmai állomány kontra-szelekciójához vezet.

Ahhoz, hogy ezt belássuk, érdemes külső nézőpontból látni a filozófiát *mint szakmai tevékenységet*. Művelése nem lehetséges anélkül, hogy rendszeres időközönként bizonyos konvencionális gyakorlatokat el ne végeznénk: előadást tartunk, publikálunk, pályázatokat írunk, s mindezt adminisztráljuk. Ha

ugyanis valaki hosszabb ideig elmulasztja mindezt, akkor nemcsak a kollégák megbecsülését fogja elveszíteni, hanem nagyon valószínűleg az állását is, hiszen számos filozófus határozott idejű szerződéssel dolgozik, nekik pedig lételemük a szellemi tőkéjük – azaz a szakmai életrajzukban szereplő sorok – folyamatos gyarapítása.

Már említettem, hogy Tózsér a könyv első négy fejezetében a szkepticizmus mellett foglal állást, ami nem jelent mást, mint hogy a filozófiai problémák kapcsán nem foglalunk el semmilyen álláspontot, és így nem is érvelünk egyik mellett vagy ellen sem. Így azonban az imént említett tudományos gyakorlatot sem végezhetjük, hiszen a filozófiai munka *pontosan azt jelenti*, hogy előveszek egy nyitott problémát, abban állást foglalom, érveket kovácsolok, majd ezeket előadom konferenciákon, illetve megírom cikkeimben. A pályázatírás sem különb e tekintetben, hiszen a pályázati anyagomban is felvázolok egy problémát, és ígéretet teszek a megoldására. Megkockáztatom, hogy a filozófia episztemikus vállalkozásként egybe-esik a filozófiával mint szakmával.

Amennyiben tehát professzionális filozófusként elfogadjuk Tózsér javaslatát, és elfoglaljuk az általa javasolt szkeptikus álláspontot, választút elé kerülünk. Vagy őszinte szkepticusként abbahagyjuk a tudományos munkálkodást, aminek eredményeképp hosszabb-rövidebb idő után automatikusan kiesünk a szakmából – senki sem fog szerződést hosszabbítani, támogatást adni annak, aki nem dolgozik –; vagy internalizáljuk ugyan a szkeptikus álláspontot, de a „valamiből nekem is kell élnem” elvét követve képmutatóan folytatjuk a munkát: tovább érvelünk választott filozófiai elméleteink mellett, noha nem hiszünk bennük.

A könyv olvasójának a filozófus kollégákról sem lesz túl jó véleménye, ugyanis a Tózsér által felrajzolt kép alapján az akadémiai filozófia erősen kontra-szelektált. Munkatársainkat három jól elkülönülő csoportba oszthatjuk. A legnagyobb halmazt feltehetően azok alkotják, akik episztemikus vakságtól sújtva és önreflexióra képtelenül kitüntetettnek hiszik saját álláspontjukat. Valószínű, hogy sok filozófus tulajdonképpen nem hisz a saját álláspontjában sem, mert belátta, hogy álláspontja csak egy a sok lehetséges közül. Sokféle indítéka lehet, kezdve azon, hogy pénzkereseti lehetőségnek tekinti a szakmát, egészen addig, hogy a filozófiát mint logikai gyakorlatot élvezetes tevékenységnek gondolja – általában ezek az indítékok keverednek –; ám ez nem változtat a lényegen, hogy őszintétlenül, hipokritaként száll be a filozófiai vitákba. Tózsér nem foglalkozik ezzel a lehetőséggel, ám kollégáink körében szerintem e

4 ■ Egy korábbi cikkemben tudománypolitikai oldalról vizsgáltam meg, milyen következményei lehetnek egy ilyen kijelentésnek. Dombrovski Áron: Érvelhetünk-e filozófusként amellest, hogy a filozófia haszontalan? <https://qubit.hu/2019/02/10/szel-lel-szemben-ervelhetunk-e-filozofuskent-amellest-hogy-a-filozofia-haszontalan>.

típus képviselőivel is találkozhatunk. S e két oldal között ott vannak azok is, akik episztemikus skizofréniában vergődve próbálják feladni ragaszkodásukat álláspontjukhoz, hogy túllépve a szakmai kereteken, *valódi* filozófusokká válhassanak, „akik elméjük csendjében végrehajtva az önreflexió mentális aktusát, elzárkóznak a filozófiai kérdésekben való határozott állásfoglalástól” (348. old.).

Állásfoglalás hiányában a filozófia művelésének két formájára szorítkoznak: reflektálnak saját episztemikus helyzetükre, és átélnek az episztemikusan vonzó, ám egymással inkonzisztens propozíciók által kiváltott belső feszültséget. Egyik módszer sem alkalmas arra, hogy a szó hagyományos értelmében vett szakfilozófiai tevékenységet eredményezzen, amit Tözsér nem is vár el a filozófustól. Ezt abból a szakaszból tudhatjuk, amelyben megpróbálja megmagyarázni, miért nem sikerül a filozófusoknak szkeptikussá válniuk: „ha egy filozófus épp valamilyen fontos filozófiai konferenciára készül, filozófiai tanulmányt ír, vagy éppen érveket gyárt a számára kedves filozófiai álláspont mellett, ráadásul már rengeteg energiát ölt bele a kérdéses filozófiai probléma megoldásába, egy-egy nagy halott filozófus gondolatainak rekonstrukciójába, akkor nincs mit csodálkozni rajta, hogy vonakodik szélnék eresztetni fáradságosan kiizzadt filozófiai vélekedéseit” (192. old.). Tözsér is tisztában van tehát azzal, hogy szkeptikus pozícióból nem végezhetünk szakmai munkát.

Elismeri ugyan, hogy a filozófiának vannak nagyon konkrét felhasználási területei – hozzásegít bizonyos intellektuális készségekhez, művelt tudást ad, akár jogászok számára sem elhanyagolható, hiszen komplex szövegek megértését és elemzését is elsajátíthatjuk általa – ezek nem legitimálják a kortárs filozófiai kutatásainkat, hiszen *taníthatjuk* a filozófiát anélkül, hogy emellett nyitott problémák megoldásán is fáradoznánk. Ahogyan képeznek külön matematikusokat és matematikatanárokat, úgy a filozófiában is megkülönböztethető az „iskolai” és a kutatói szerekör.

Szakmabeliként tulajdonképpen végig az az érzésem volt, hogy Tözsér nem számol egy meglehetősen könnyen adódó, ám igen kellemetlen következménnyel: miközben a filozófiát episztemikus vállalkozásnak tekinti, megelégedik arról, hogy ez végső soron az emberek számára megélhetést biztosító munka is. Bizonyos konkrét szöveghelyek kapcsán ennek a ténynek figyelmen kívül hagyása torzította is a mondanivalót. Amikor Tözsér azzal támasztja alá azt az állítását, hogy a filozófusok episztemikus vakságban szenvednek, hogy episztemikusan kitüntetettnek gondolják saját álláspontjukat, elvesz egy kulcsfontosságú mozzanatot: ha a filozófiát professzionális szinten kívánjuk művelni, szükségképp kitüntetettnek *kell* tekintenünk saját álláspontunkat, meg *kell* fogalmaznunk érveket mellette. Másként nem tudunk filozófiát művelni. Ennek az eljárásnak viszont már nem szükségszerű eleme, hogy őszintén el is higgyük azt,

ami mellett érvelünk. Szofi és Philonusz párbeszédét olvasva pedig óhatatlanul is részvét ébred bennünk Philonusz iránt, aki talán pontosan tudja, hogy álláspontja nem kitüntetett, de nem vallhat színt, mert a szakmai közösségen belül elveszítené hitelét. Tözsér alábecsüli a filozófusok önreflektív képességeit, mert megelégedik saját szakmája játékszabályairól. Nem tudom, miért nem foglalkozott e gyakorlati szempontokkal, hiszen ahogy könyve elején írta, „minden egyes filozófust” (26. old.) olvasójának tekint. Akármi legyen is a háttérben, *Az igazság pillanatai* valóban értékes és megfontolandó gondolatokat tartalmaz, de a filozófus olvasókat túl erős dilemma elé állítja: hagyjam ott a szakmámat, vagy filozófáljak tovább őszintétlenül? A jó hír az, hogy a laikus olvasónak nem kell ezen töprengenie, talán nem véletlen, hogy Tözsér „a legtöbb megértést tulajdonképpen épp az *outsiderektől* reméli” (26. old.).

A valódi filozófusok tehát nem foglalnak el magas akadémiai posztokat, szakmai életrajzukban díjak, publikációk és konferencia-előadások terjedelmes listáját sem érdemes keresnünk, elérhetőségként sem valamelyik topkategóriás egyetemet vagy kutatóintézetet jelölik meg. „A filozófia valódi hősei többnyire *ismeretlenek*.” (345. old., kiemelés az eredetiben.) Tözsért „egyre növekvő csodálattal tölt[i] el – mind morális, mind intellektuális értelemben” (349. old.) a valódi filozófusok episztemikus hajlamaik felett aratott győzelme. A valódi filozófusokban szerintem sokkal inkább az a tiszteletre méltó, hogy képesek voltak feladni egzisztenciájukat, hosszú éveken át épített karrierjüket, szakmai kapcsolataikat, megszokott szociokulturális közegüket. Hogy gondolataikat tett követte. Ha pedig valamennyien komolyan és őszintén levonjuk e tanulságokat, és vakokból szkeptikussá válunk, végül a filozófia önfelszámolásához jutunk el. □

„...KÖZÉRDEKBŐL...”

SAÁD JÓZSEF

Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.):

Honukban otthontalanok

Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből

ÁBTL–Kronosz, Budapest, 2018.,

409 oldal, 4200 Ft

A kényszermunka-rabmunka 1949–1953 közötti rendszerét bemutató tanulmányában T. Varga György ismerteti egy 1951. április 2-án kelt, az Országos Tervhivatalnak címzett pártfeljegyzést. Az iratot jegyző illetékesek (Buda István és Virág Miklós) szövé teszik, hogy a rabmunkáltatás lehetőségei koránt sincsenek kimerítve. A nagyberuházások kapacitásait tekintve például: „a tiszalöki erőmű építéséhez 500, az *Épületelemgyárba* kb. 1000, a kazincbarcikai építkezésekhez kb. 2550 személy *letartóztatása válik szükségessé.*”¹ (Kiemelés: S. J.) A büntetések ilyen és ehhez hasonló esetlegességeinek kiküszöbölésére nemsokára létrejött a rabmunkáltatást a tervgazdaság rendjébe illesztő intézmény: a Közérdekű Munkák Igazgatósága, a KÖMI. A január 8-i moszkvai tanácskozást követően, amely a sztálinista tömb vezetőit végső és – mint az csakhamar kiderült – teljesíthetetlen háborús készületségre kényszerítette, erre is szükség lett.

Az 1945-öt követő bő évtized – Gyarmati György monográfiájában a rendszerváltó fordulatok évtizedeként azonosított és végre néven nevezett *Rákosi-korszak* – mindennapjaihoz kezdettől fogva hozzátartoztak az efféle *szükségességek*. A háború befejezése után még hosszan elhúzódó *háborús anómiával* egyidejűleg berendezkedés a *háborús állapotra*, majd a *háborúra készülés felgyorsítása* és a struktúrák Moszkvából diktált *forradalmi átrendezése* a mind nehezebben vagy sehogysem teljesíthető *gazdasági kényszerintézkedések* sűrűsödésével járt, és a társadalmat sújtó *brutális akciók* sorozatát hozta magával. Mindennek tárgyilagos rekonstrukciója az 1945–1956 közötti időszakot tárgyaló történetírás talán legnagyobb adóssága. A történészek – az 1990-es évekig mi mást tehettek? – egy-egy óvatossá, jelzésszerű közleménytől eltekintve, évtizedeken át görgették maguk előtt ezt az adósságot. Az 1944–45-ös megszállás/felszabadítás, a frontátvonulások követő év vészhelyzetei, az internáló-, szűrő stb.

táborok, az elűzések, menekülések és listázások, a népbíróóságok működésének és a mögöttes hátszínház munkára vezényelt tömegek befogadásának valósága, a munkaszolgálat, az országon belüli és határon túlra irányuló ki- és áttelepítések, a kuláklíkvadás és az egyházüldözés a nyolcvanas évek végén is *alapvetően* a titkok körébe tartozott. (A törvénytörések feltárásával megbízott Tényfeltáró Bizottságnak munkája megkezdése előtt még 1989-ben is titoktartási esküt kellett tennie a parlamentben.)

A korlátlan lehetőséget a történetírás adósságának törlesztésére a rendszerváltozás teremtette meg. Elvileg legalábbis. Gyakorlatilag az emlékezet és a nyilvánosság felszabadulásával egyidejűleg a szisztematikus rekonstrukciót *gátoló keretfeltételek* is érvényesültek és érvényesülnek. A tényfeltárás – bármennyire törekszik is erre – végül is nem független az emlékezetpolitikai elvárásoktól, a politikai indítatású, ám többnyire kevésbé megalapozott újraértelmezési kísérletektől. A generációkon át hallgatásra szorítottak ismeretei, megőrzött dokumentumai a kutatás nélkülözhetetlen forrásai. Az élő emlékezet ugyanakkor nem steril ismerettömeg: sérelmekkel, követelésekkel, sajátos múltértelmezésekkel telítődve a tárgyilagosságra törekvést komoly kihívások elé állíthatja. További nehézség, hogy a társadalomtörténeti rekonstrukció nem függetlenítheti magát az

1 ■ T. Varga György: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. *Trezor* (2000/2001), 2. szám, 168. old.

2 ■ Moldova György: *Az Őrség panasza*. Magvető, Bp., 1974.; Ember Mária: Hortobágy, szocialis tábor, 1952–1953. *Forrás*, 1981. 6. szám; Rátki András: A volt magyar uralkodó osztályok. Egy 1951-es felmérés tanulságai. *História*, 1981. 3. szám; Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Czinner Tibor: *Magyar hétköznapiak. Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Minerva, Bp., 1988.

3 ■ „Vajon nem szakmánk értékrendje hanyatlak, ha ilyen alkotások nem pályázhatnak a tudományos fokozatok (kandidátusi, doktori etc.) elnyerésére?” Glatz Ferenc: Törvénytörések (Jegyzetfüzet-lapok). *História*, 1989. 1–3. szám, 65–66. old.

4 ■ Desevffy Tibor – Szántó András: „*Kitörő éberséggel*”. A budapesti kitelepítések hiteles története. Háttér, Bp., 1989.; Révai Valéria (szerk.): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Zrínyi–Új Magyarország, Bp., 1991.; Gyarmati György–Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatöbboltja...*; Széchenyi Kinga: *Megbélyezettek. A kitelepítések tragédiája*. Kráter, Pomáz, 2006.; Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Magyar Ház Kft., Bp., 2009.

5 ■ Vö. „Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei” (Palasik Mária: A budapesti kitelepítések levelezéne és politikai háttere 1951–1953. *Századok*, 2015. 6. szám, 1363–1395. old.).

6 ■ Gyarmati–Palasik (szerk.): *A Nagy Testvér szatöbboltja...*

évtizedek alatt rögzült fogalmaktól, gondolati konstrukcióktól és paradigmakényszerektől. Művelőjének ehhez kapcsolódón a kutatói öndefiniálás, szakmán belüli (újra)pozicionálás nehézségeivel kell szembesülnie.

Az 1945 utáni évtized felejtésre ítélt mindennapi valóságának évtizedekkel ezelőtt megkezdődött felszínre hozatala által évről évre

oszlott és oszlik a társadalom mikrotörténeti tényanyagát fedő-övező homály. Tisztult és tisztul a háborút követő erőszakos lakosságszmozgatások, őrizet és felügyelet alá helyezések, ki- és áttelepítések körébe tartozó *budapesti kitelepítések* történetének képe is. A nyolcvanas évek végéig az érintettek szóbeli és leírt visszaemlékezéseire (Moldova György, Ember Mária) esetenként levéltári dokumentációra hagyatkozó közleményekben lehetett értesülni falura, tanyára száműzött budapesti, alföldi táborokba kényszerített vidéki családokról, úgy és annyit, ahogy és amennyit a nyilvánosság lazuló korlátai lehetővé tettek.² A széles

körű érdeklődést nem a szórványos és szükségképpen óvatos közlemények, hanem két játék- és egy dokumentumfilm váltotta ki: Bacsó Péter *Te rongyos élet* (1984), Téglásy Ferenc *Soha, sehol, senkinek* (1988) és Gulyás Gyula – Gulyás János *Törvénysértés nélkül* (1988) című filmje. Arra, hogy ezek a nyilvánosságba valósággal berobbanó filmek az akadémiai keretek között folyó kutatások körében is fermentáló – és adósságtörlesztésre ösztönző – hatással voltak, az MTA akkori elnökének javaslata utal, aki a Gulyás testvérek alkotását tudományos fokozat elnyerésére is érdemesnek tartotta.³

A nyolcvanas évek végéig a budapesti kitelepítés és a hortobágyi munkatáborokba telepítés többnyire egybevonva, esetleges adatolással és forrásmegjelöléssel jelent meg. A rendszerváltozás éveiben kezdődött meg a két témakör különválasztott, szisztematikus, ma is folyó feldolgozása. A budapestiekről szóló első könyvet, Dessewffy Tibor és Szántó András interjúkötetét (1989) az 1990-ben létrehozott Tényfeltáró Bizottság jelentése követte néhány alapvető forrás és pontos adatok közreadásával. A kilencvenes évektől kezdődően az érintettek kézíratos és publikált visszaemlékezései, továbbá a Történeti Hivatal, illetve jogutód-intézménye, az Állambiztonsági Szolgálatok

Történeti Levéltára (ÁBTL) kiadványai és 2007-ben *Betekintő* címmel indított internetes folyóiratának forrásközlései, esettanulmányai foglalkoztak a budapesti kitelepítésekkel. Széchenyi Kinga kutatásai nyomán a kétezres évek elején megjelent a témakör feldolgozásában mérőföldkőnek tekinthető összegzés: a kitelepítés történetének első monografikus igényű feldolgozása. Hantó Zsuzsa a háborút követő tisztogatás-deklassálás-kényszertelepítés változatait taglaló könyvében az érintett családok létszámának, a

családfők kitelepítés előtti foglalkozásának, kerületenként feltüntetett lakásának és megyénként részletezett kényszerlakhelyeinek közreadásával a témára vonatkozó alapvető ismereteket foglalta össze. Palasik Mária levéltári forrásokra alapozott tanulmánya a budapesti kitelepítéseket átfogó politikatörténeti összefüggésekbe helyezve, az akció levezénylésének pontos menetét ismertette.^{4, 5}

A *Honukban otthontalanok* kötet szerkesztői már a kutatások több évtizedes előzményeire – a budapestiek kitelepítéstörténetéhez sokfelől közelítő adatközlésekre, elemzésekre, esettanulmányokra és nem

utolsósorban emlékezések és emlékiratok sokaságára – támaszkodhattak a tanulmánygyűjtemény összeállításakor. A kiadvány a korábbi években jórészt a *Betekintő*-ben és az ÁBTL kiadásában⁶ megjelent közleményeket, Palasik Máriának a *Századokban* közzétett tanulmányát, továbbá – egyharmad részben – külső meghívottak konferenciareferátumait tartalmazza. A konferencia megszervezésére a kitelepítések 65. évfordulója alkalmából került sor. A szerkesztők a kötet 17 tanulmányát a kortörténeti elemzéstől a kitelepítettek mindennapi világának bemutatása felé haladva, *felülnézeti* (politikatörténeti), *csoportszempontú* közelítésben és *egyéni* (családi) *sorsmetszeteket* tartalmazó szerkezeti rendbe tagolták.

Palasik Mária széles körű forrásfeltárára alapozott bevezető tanulmánya és a főszöveggel párhuzamos olvasásra érdemes jegyzetanyaga az alapvető ismereteken (létszámadatok, az érintett családok és lakások köre, vidéki fogadóhelyek és befogadó családok stb.) és a kitelepítés napi ügyvitelén túlmenően, a rendszer működésére is élesen rávilágít. A kitelepítés a különböző összesítések egymáshoz pár száz fős eltéréssel közelítő adatai szerint mintegy 5300 fővárosi családot, 13 500 személyt érintett. Nagyjából ennyit: a keretszámnak megadott 5500 csa-

ládót, amennyit az MDP legfelső vezetésének ötfős bizottsága (Rákosi Máttyás, Gerő Ernő, Friss István, Péter Gábor, Házi Árpád) május 5-i ülésén fokozatosan emelendő kontingenseket előírva, 1951. május 21. – szeptember 15. között teljesítendő határidővel, elhatározott. Az akciók felgyorsításával a határozat végrehajtása július végéig lényegében befejeződött.

A kutatók és az érintettek egyöntetű véleménye szerint a kitelepítések elsődleges célja az őrségváltással egybekapcsolt lakásszerzés volt: rendszerhű és kedvezményezett családfókkal kívánták feltölteni az „ellenséges elemek” („reakciósok”, „horthysták” stb.) eltávolításával megürült lakásokat. A lakásínség a háború nyomait viselő városban a tömeges beáramlással megterhelődve, a negyvenes–ötvenes évek fordulójára kezdett tarthatatlanná válni. A bevezető tanulmány – a népességmozgással, lakáshiánnyal foglalkozó közleményekre is hagyatkozva – ismerteti a lakáshoz, éjjeli menedékhez jutás (foglalás, társbérlet, albérlet, ágybérlet, leléptetés, csere) kimerülő lehetőségeit. Ezek sorában a kényszerítések puhább verziói: a büntetését töltő családfő házastársának, a kivégzett özvegyének és családtagjainak szűkebb helyre, vidékre (esetenként a Hortobágyon már működő táborokba) költöztetése, nyugdíjasok, kegydíjasok számára felajánlott vidéki cserelakás, hatóságok visszautasíthatatlan csereajánlatai is felmerültek. 1950 szeptemberében precedensértékű kitelepítésre, 11 fő vidéki kényszerlakhelyre száműzésére is sor került. A lakásállomány központilag levezénylendő tömeges *evakuálása* és bérllőinek, tulajdonosainak *bevagonírozása*, valamint az ezzel egyidejűleg elhatározott *beköltözési stop* viszont 1951-re esik.

Az 1951-es év a *háborús állapot*⁷ – Moszkvában, januárban elhatározott – *közvetlen készütségi szakaszba* helyezésének és a háborús hisztéria csúcsra járatásának éve, annak összes kellékével és következményével: az előző évi tervelőirányzatok beruházási volumenének teljesíthetetlen szintre emelésével, a tárgyi és humán erőforrások végletes kimerítésével és hadászati követelményekhez igazításával.⁸ A hadműveleti terület–hátország kettősségére berendezkedő országban a főváros megtisztítása és lezárása volt a hadszínterek előkészítésének és biztosításának felgyorsításába illeszkedő *egyik* mozzanata.⁹ Itt csupán a kitelepítések témakörénél maradvá: ugyanerre az évre esik a hadműveleti szempontból „forró” területnek számító határsáv-kiürítés második hulláma és a vidéki városok lakáskiürítéssel járó megtisztításának kezdete is. Április és december között a vidékről deportáltak öt nagyobb és több kisebb szállítmányát indították útnak az „ellenséges elemek” gyűjtőhelyül kijelölt hátorzági területekre: a Tisza melléki és hortobágyi táborokba.¹⁰ A kitelepítés indítékairól szólva a bevezető tanulmány – hasonlóan a hatalmi motivációkra is kitérő többi közleményhez – a katonapolitikai fordulat jelentőségét hajlamos egy szintre emelni a politikai-ideológiai megokolásokkal:

a „burzsoázia”, a „reakció”, a „kizsákmányolók” stb. likvidálásának és a proletárdiktatúra, a népi demokrácia építését szolgáló osztályviszonyok létrehozásának követelményével. Ezáltal az összes döntéshez, mozgósításhoz és akcióhoz lépten-nyomon és rituálisan „hozzávarrt” szölamok egy sorba kerülnek az evakuálásokkal egybekötött preventív ellenségekzömbösítést *elsősorban és végső soron* mozgató katonai szemponttal. Okváth Imre a fővárosban meghúzódó tábornokok deportálását bemutató tanulmányában figyelmeztet erre a kitelepítés-irodalomban közkeletű jelentőség-egybemosásra: „A katonai szempontok hangsúlyozása azért is fontos – írja – mert a hazai szakirodalomban a kitelepítések bemutatása során ezen »háborús pszichózisból« is következő motiváció nem jelentőségének megfelelően került említésre.”¹¹

Cseh Gergő Bendegúz diagramon ábrázolt kimutatása szerint a kitelepítettek 41%-a a volt fegyveres alakulatok – döntően a katonai elit és a katonatisztek (33%), kisebb részben a rendőr- (6%) és a csendőrtisztek (2%) – köréből került ki. A másik, ezzel nagyságrendjében egyező csoportot (40%) a volt gazdasági és pénzügyi, államhivatalnoki elit alkotta: nagykereskedők, gyárak és részvénytársaságok vezetői, tulajdonosai, illetve résztulajdonosai (23%) és tisztviselők (17%). A kitelepítés a magas státusú bel-budai és belvárosi kerületek lakásállományára összpontosult: nagyrészt az I., II., XII. és XI. kerületet, kisebb részben – leszámítva a XIII. kerületet – Pest Nagykörút menti kerületeit érintette. Az elosztásban alapvetően az őrségváltás szempontjai érvényesültek: elvileg a szabadbátt lakások 30-30%-át katonatiszteknek és pártfunkcionáriusoknak, 40%-át a meglehetősen diffúz kategóriának tekinthető „üzemi dolgozóknak” kellett kiutalni. Gyakorlatilag a Honvédelmi Minisztérium, a Budapesti Városi Tanács VB, tömegszervezetek, állami főhatóságok, kerületi pártszervezetek jutottak elosztható lakáskontingenshez.

A lakások és családok kiszemelése több hónapos előkészítő munkával, belügyi irányítás mellett, két-

7 ■ A Carl Schmitt politikaelméletében kimunkált „háborús állapot” a sztálinizmus azonosítására megítélésem szerint alkalmasabb fogalom, mint a *détente* időszakába is „átnyúló”, az 1953 utáni évtizedekre is használt „hidegháború”.

8 ■ Az 1950-ben előirányzott beruházási volumen 66%-os, a nehézipar 100%-os megemeléséből következő teljesíthetetlen feladatok nyomán előállt káosz a pártvezetésben is nyugtalan-ságot keltett. Lásd ehhez Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Napvilág, Bp., 1997. 2. köt. 861–865. old.

9 ■ A hadszíntérrendezésről és a tervbe vett evakuálásokról lásd „Az ország háborúra való felkészítése” fejezetet. in: Okváth Imre: *Bástya a béke frontján. A magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Aquila Könyvek, Bp., 1998. 143–149. old.

10 ■ Lásd Saád József (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszer-munkatáborok és lakóik nyomában*. Argumentum, Bp., 2015. 39–93. old.

11 ■ Okváth: *Bástya a béke frontján*, 118. old.

12 ■ A férj, Jankovics Marcell banktisztviselő közben életfogytligani börtönbüntetését töltötte.

körös „lenyomozás” keretében történt. Első körben egy 19 pontból álló nyomtatványon adatokat gyűjtöttek a jegyzékbe felvett lakásokról és lakóikról (szobaszám, személyi adatok, munkahely, lakáshasználati jogcím stb.). Második körben a kitelepítésre számításba vehető családokról és lakásaikról kérdőívet töltettek ki. Összesen több mint 18 000 darabot. Ennek során – ahogy ez deportálásokról lenni szokott – ismét aktivizálódhatott a házmester-elem (ekkor már: házfelügyelő, tömbmegbízott, utcamegbízott), továbbá a szomszéd, a rokon, a háztartási alkalmazott. A szóbeszéd alapján közölt adatok olykor félreértésekhez vezettek. Papp Ilonát – Kis Ernő aradi vértanú-tábornok leszármazottját – például „bárónóként” vették nyilvántartásba. Volt némi alapja a hallomásnak: Huszka Jenő róla mintázta a *Lili bárónő* címszerepét. Szerencsése volt, kérelmére mentesítették a kitelepítés alól. Az abszurd eset élesen rávilágít az adatgyűjtők beállítódására. Szigorúan a „horthysta” múltban gyökerező előéletre, származásra kellett összpontosítaniuk, külön rovatban elkülönítve azt a kiszemelt lakásban élő családfőnek a kitelepítéskor üzőt tényleges foglalkozásától és státusától. Erre akkor is ügyelniük kellett, ha az illető 1945 után évekig átigazolt katonatisztként, saját államosított üzeme tisztviselőjeként teljesített szolgálatot. Nehezen adminisztrálható helyzetek is előfordultak. Például a zsidók mentésében tevékeny Velics László athéni követ esetében, aki a Sztójay-kormány alatt elhagyta állomáshelyét, 1945 után karrierdiplomataként, 1947-től 1949-es nyugdíjazásáig római követként szolgált tovább. Az időközben javított adatgyűjtő lapon, amit egy Kál községbe szóló kitelepítési véghatározat követett, a házfelügyelői adatszolgáltatás alapján mint „külgügyminiszter”, „meghatalmazott miniszter” szerepel.

Míg a vidéki családok hortobágyi–nagykun-sági kényszermunkatáborokba telepítését az ÁVH irányította rendőrök közreműködésével, a budapesti kitelepítések belügyi irányítással folytak, az ÁVH közreműködésével. (Az előkészítés, bevagonírozás, letelepítés során természetesen mindkét esetben további szervezetek – tanácsi igazgatás, pártszervezetek, MÁV stb. – bekapcsolására is szükség volt.) A jogalapot a deportálásra a „hortobágyiak” és a budapestiek esetében is az 1939. évi II. (honvédelmi) törvény és végrehajtási rendelete szolgáltatta: korszakokon átívelő, kikezhdetetlen érvényességű jogszabály a mindenféle „nemkívánatos elem” hatósági eltávolítására és/vagy őrizet alá helyezésére. (Legkésőbbi előfordulásával az 1957–1959-es internálások kapcsán találkoztam.) A lakások elfoglalásának jogosságára is adódott jogszabály: a 6000/1948 sz. min. tan. rendelet.

A lakásban maradt ingóságokat leltárba vétel után a Bizományi Áruháznak kellett értékesítenie.

Ez a munka, annak érdekében is, hogy a deportálás lehetőleg önköltséges legyen, a felpakolás után nyomban megkezdődött: „a munka tempójáról árulkodik, hogy július 24-ig 1599 lakás berendezését vették leltárba, és 694-et ürítettek ki ténylegesen. Az eladott bútorokból addig 280 000 forintot árultak ki, és raktáron volt körülbelül 1 200 000–1 500 000 forint értékű ingóság, amely összegből a kitelepítés költségeit fedezték.” (Palasik, 40. old.) Esetenként a hatóságok részben kiürített lakásokat voltak kénytelenek lepecsételni. A budapestieknek – a hortobágyi táborokba deportált vidéki családoktól eltérően –, a véghatározat kézhezvételétől számítva, 24 órájuk maradt a csomagolásra. A teherautó érkezéséig fennmaradt idő a még menthető holmik, bútorok biztonságba helyezésének ideje volt szomszédnál, barátnál, rokonnál, a segítőkészségükben bízva. Nem alaptalanul: a szolidaritásháló működött, bár arra is van példa – a két kiskorú gyerekével kitelepített Jankovics Marcellné esetében¹² –, hogy kimentett ingóságaik visszaadását a „jó szándékú” befogadó szabadulásuk után megtagadta. A bevagonírozásig fennmaradt órákat sokan mentesítési kérelmek beadására és a felmentés méltányolhatóságát szavató befolyásos személyek felkutatására igyekeztek kihasználni. A kérelmeket a BM Szervezési és Szolgálati Osztályára lehetett benyújtani. Néhányan Rákosi titkárságán is próbálkoztak. A kijelölt családoknak bevagonírozásuk előtt volt némi esélyük a mentesítésre, esetleg az átirányításra saját, a fővároson kívüli lakásukba, második otthonukba, vidéki rokonukhoz. A kérelmekre ugyanakkor 90%-os valószínűséggel a BM illetékes osztályának NEM feliratú pecsétje került, miután rövid ideig egy négyfős bizottság, majd személyesen az osztályt vezető Rudas György ezredes, illetve Cziráky Ferenc csoportot irányító százados döntött róluk.

A kitelepítettek fogadására öt tiszántúli és két észak-magyarországi megyét jelöltek ki. Elhelyezésükre a megyei tanácsoknak tervet kellett összeállítaniuk. Szocialista újfalvakba, állami gazdaság, gépállomás telepeire, iparterületekre nem kerülhettek. A leosztott kontingensek alapján a járási és községi tanácsok jelölték ki a befogadó helyeket, lehetőleg kuláknak minősített gazdák házaiba, tanyaiba. Leegyszerűsítve a fővárosi evakuálás kimenetét: a rendszer két fő ellenségcsoportja, a deklaszált „urak” és a degradált parasztnak kényszerültek egy fedél alá. Valójában a kép ennél árnyaltabb: míg a kitelepítési véghatározat csatolmánya a szállásadásra kötelezettet, nem sokat teketóriázva, kulákként azonosítja („foglalkozása: kulák”), a helyszínen tanácsi jegyzékbe vett házak gazdáinak neve mellett a „K” (kulák) mellett a „D” (dolgozó paraszt) TSZ, TSZCS (termelő szövetkezet, termelőszövetkezeti csoport), ÁG (állami gazdasági dolgozó) minősítés is előfordul. A hirtelen jött szállítmányok elhelyezésének gondja, úgy látszik, felülírta az ideológiai követelményeket.

Kis-Kapin Róbert 22, Gyulaházára szállított család kitelepítéstörténetéről írt, példásan alapos és módszeres mikrotörténeti esettanulmányában a fogadtatást, a jövevények integrálódását, napi életvitelük alakulását mutatja be. Az ÁBTL kitelepítési iratanyagával együtt az MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár vonatkozó anyagait is tanulmányozta, továbbá terepmunkát végzett a szabolcsi faluban. A kősz és a mindenre kiterjedő szabályozás feltételezi egymást. Példa erre az a megyei tanács elnökének szülő – jókora késéssel, június 26-án érkezett – belügyminisztériumi utasításcsomag, amelyben a BM osztályvezetője 10 pontban részletezi, hogy helyben mi a teendő, ha a „beutaltak” megérkeznek. Egyebek mellett a napi (!) hangulatjelentés megküldése a Belügyminisztériumba. Egy még később, augusztus 27-re datált, belügyi eligazító irat a legfontosabbat: a kitelepítettek státusát, felügyeleti rendjét ismerteti, és a „kényszerlakhely” értelmezésében is eligazít: „ezek a személyek lakhelyüket csak a rendőrkapitányság engedélyével hagyhatják el. Az írásbeli eltávozási engedélyt a megye területére a járási kapitányság, azon túl a megyei kapitányság adhatja meg. Az eltávozási kérelmek elbírálásánál általában az legyen a szempont, hogy eltávozás csak kivételesen indokolt esetben és rövid időre engedélyezhető. Különösen vonatkozik ez Budapest területére és környékére. A kitelepítettek Budapest területére való eltávozását a megyei kapitányság csak a BM hozzájárulásával engedélyezi.” Az iratból kiderül, hogy a budapestiek esetében a kényszerlakhely gyakorlatilag *rendőri felügyeletet* jelentett, azzal a kis eltéréssel, hogy nyilvántartásukban a „jelentkezés” rovatot a „megjegyzés” rovat helyettesítette (Kis-Kapin, 243. old.). A hortobágyi táborlakók esetében véghatározatuk – ugyancsak utólag értelmezett – „kényszerlakhely” kitétele más lett: *rendőri őrizet* a mentesítési, eltávozási, áthelyezési lehetőségek teljes kizárásával. Háborús helyzetben az értelmezés és szabályozás az akció rapid végrehajtásához képest másodlagos, és a kialakult gyakorlatnak megfelelően utólag formálódik.

Kis-Kapin, főleg a megyei levéltárban fellelhető jelentésekre hagyatkozva, érzékletes közelségbe hozza a fővárosi családokkal megterhelt község min-

dennapjait: a szállásadókra kényszerített beköltöztetést, az idegenek és a befogadók összehangolódását, a kenyérjegy-mizériát, a korlátozott munkalehetőségeket, a kicsomagolás, berendezkedés, a községen belüli elrendeződés elhúzódását. A rendőri és tanácsfi felügyelet alatt élő családok a mentesítések, a községen belül és a községek közötti átköltözések következtében folyamatos mozgásban voltak. Az amnesztiarendelethez eltelte két évben a Gyulaházára száműzött 68 kitelepített egyharmada – mint időközben mentesített, átköltöztetett – elhagyta a községet.

Emlékmű az 1950–53 között Budapestről kitelepítetteknek, Budapest, I., Szarvas tér
Széri-Varga Géza szobrász és Széri-Varga Zoltán építész munkája, 2010.

ra száműzött 68 kitelepített egyharmada – mint időközben mentesített, átköltöztetett – elhagyta a községet.

Az átköltöző kényszerlakhelyről csak kényszerlakhelyre költözhetett. A Budapestről (többnyire újra) deportált zsidó családok, családtörödékek közül sokan próbáltak az izraelita hitközségek kórházaiban, szeretetházaiban kényszerlakhelyre lenni. A kitelepítés éveiben ezek a helyek részben zárt zónák, vágyott menedékszigetek lettek. A bekerülést az intézmények nagyvonalú fogadókészsége ahol és ahogy tudta, előmozdította, a hatósági procedura ahol és ahogy tudta, akadályozta, a kapacitás korlátozottsága pedig nehezítette. A kitelepítés a zsidóságot nem vette célba, de a bel-pesti, bel-budai lakásokat annál inkább. A *volt* gazdasági, pénzügyi elit pedig a másik fő ellenségcsoport-

nak számított. Így a deportálásnak ebbe, a korábbihoz képest puhább verziójába sok zsidó család került bele, ezúttal nem faji, hanem osztályalapon. Gyarmati György *Egyszer már kellett így utaznunk* című írásában végzett becslése szerint: „az 1951-es budapesti kényszer-kitelepítés 900 olyan családot sújtott, akik korábban már a holokauszt megpróbáltatásait is elszenvedték”. Ez a jellemző családnagysággal felszorozva kb. 2200 személy. „Ez a nagyságrend – a maga 17,4 százalékával – az alsó határértéke körül húzódik annak a tartománynak, amelyet a második világháború utáni zsidóság történetét tárgyaló becslések valószínűsítene.” Ha figyelembe vesszük, hogy a témával foglalkozó kutatók szerint 1950 táján kb. 100 000 zsidó élt Budapesten, akkor „fővárosi illetékességű zsidók százezres létszámának kétezer körüli fővel történt apasztása (2,2%) [...] azt jelen-

tette, hogy körükben a nem zsidókhoz képest közel háromszoros intenzitásúra sikeredett a – formálisan reakció-mentesítésnek kommunikált – kitelepítési offenzíva.” (Gyarmati, 204–205. old.).

A mentesítés, áthelyezés procedurális körülményeinek érzékeltetésére Gyarmati bemutatja 12 család esetét, amelyek magukat holokauszt-túlélőnek definiálták, s így folyamodtak felmentésért vagy elhelyezésért egy zsidó szociális intézményben – sikerrel, sikertelenül vagy végképp belerokkanva ügyük végül is eredményesen végződő intézésébe, mint a Sachsenhausen megjárt Erdős Sándor és családja. Textilüzemét a családfő 1949-ben felajánlotta az államnak. Fiát a táborban meggyilkolták, felesége szívbetegséggel küszködött, lánya gyermekparalízis következtében bénult. A véghatározat kényszerlakhelyként egy Hajdúhadház környéki tanyát jelölt ki számukra. Erdős Sándor első kérvénye 1951. június 25-ei keltezésű. Közel két év után, 1953. március 16-án a családfő kézhez vehette a végzést arról, hogy mindhármuk kényszerlakhelye a debreceni izraelita szeretetotthon lehet. Az ügy végére pont került. Átfúródott gyomorfekély, idegösszeroppanás, a családról leválasztott, ide-oda dobált, bénult lány feletti hatásköri huzakodás egyfelől, kérvények, panaszok, végzések, igazolások, nyilatkozatok tetemes mennyiségű iratanyaga másfelől. A gépezet működött, működtették, ahogy diktatúrákban szokás, a Gonosz Hannah Arendt észlelte banalitásába belesimulva.

A kitelepítettek első csoportjait az agrárium proletarizálásának terén mintaadónak számító Szolnok fogadta, a legtöbben – a kitelepítettek közel egynegyede (1236 család) – Békés megyébe kerültek. A kiadvány csoportszintű vizsgálatainak körében Cseh-Gergő Bendegúz és Erdész Ádám foglalkozik a békési községekbe került családok összetételének, a helyiek és a jövevények együttélési színtereinek, összeszokásának, konfliktusainak bemutatásával. Erdész Ádám ezen túlmenően visszatekint a legtöbb budapestit fogadó Mezőberény 1951-hez közeli múltjára, az erőszakos népességmozgatások – a községek körében korántsem példátlan – sorozatára. A népességvesztés és -pusztítás adatai – azon túl, hogy rávilágítanak a háború és az azt követő háborús állapot mindennapjaira – átfogóbb történeti dimenzióba helyezik a mintegy 250 fővárosi deklaszált család (körülbelül 850 személy) rátelepítését az 1951-ben 14 662 főt számláló mezővárosra és környékére. 1944 nyarán a település 150 fős zsidó lakosságából 135-öt deportáltak. A szovjet front nyomán megkezdődött a német férfiak és nők összeszedése, elűzése, menekülése. A hátországi munkára vezénylés következtében 550-en kerültek ukrainai bányákba, nők, férfiak vegyesen. Őket a városból elszármazott kiskgazdapárti miniszternek nagyrészt sikerült kimentenie, az emberveszteség mindössze 50 fő volt.

A több hullámban folyó sváb kitelepítések nyomán 1946–1948-ban Mezőberény 900 főt veszített. 1947-ben a csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében 1100 személyt telepítettek a határon túlra. Helyükbe 18 felvidéki magyar család érkezett. Ezek után nem meglepő, hogy Mezőberényben a rendszerváltás után beindult múltidézés és emlékelállítás során a budapestiekről meg is feledkeztek. Hogy voltak itt ők is, arra Kisari Miklósné Chovanyecz Magdolna egykori kitelepített 2011-ben két kiadást megért dokumentum-összeállítása hívta fel a figyelmet, amit aztán emléktábla-avatás is követett. Erdész Ádám írásának erőssége, hogy ezt a monográfiát, a témakör irodalmát és az ÁBTL vonatkozó kitelepítési iratait együtt, egymással összefüggésbe hozva hasznosítja tanulmányában.

Összegezve: *A honukban otthontalanok* című tanulmánygyűjtemény jól szerkesztett, olvasmányos kiadvány, jóllehet szerkezete a tárgyra vonatkozó alaptudnivalók többszöri ismétlésének kigyomlálása révén feszebb is lehetne. A lábjegyzetekbe szorult irodalmi hivatkozások gazdag anyagának külön irodalomjegyzékbe foglalása segíthetné a kötet kézikönyvkénti használhatóságát. A könyv ezzel együtt is a budapesti kitelepítések eddig legsokoldalúbb kifejtése. A szorosan vett témán túlmutató társadalomtörténeti ismeretanyaga ösztönző hatású lehet a további forrásközlések, kutatások számára. ▢

„HAGYTAM, HOGY OK NÉLKÜL RAKJÁK A »C«- BE”

SZOCIOLÓGUSOK SZENT HARAGJA A SZEGREGÁCIÓRA

CSAKAZÉRTIS KUTATÓK

„A közoktatásügy az a terület, ahol az iskolai végzettség sáncai mögé elbújt, beteg társadalmi szelekciós szerkezetünket sarkaiból ki kell fordítanunk: ez az a terület, ahol a jelenlegi elgyávult, lezüllesztett, előítéletektől terhelt, mégis mindenben megbizonytalanodott, tehát végeredményben a jövő szempontjából használhatatlan mai nemzedék helyébe lépő új nemzedék lelki és erkölcsi és társadalmi alakításának a feltételeit megszabhatjuk”¹ – írta Bibó István 1945-ben.

A háború utáni újrakezdés idején megfogalmazott bibói gondolat lehetne a mottója az *En vétkem* kötetnek, melynek címe közvetlenül Erdős Virág elkötelezett, közéleti versére utal, de végső soron szakrális regiszterbe helyezi a témát.

Egy időben, különösen a 2000-es években, sorra jelentek meg az iskolai integrációval és szegregációval foglalkozó tanulmányok és könyvek, kivétel nélkül (!) mind az integráció mellett érvelt.² Aztán 2010 után úgy tűnt, semmi szükség rájuk: sem értékvezérelt kutatómunkára, sem a közpolitikát megalapozó oktatáskutatásra, a kettőt ötvöző vizsgálatokra meg végképp nem. (Radó Péter és Setényi János be is szüntette az OktPol Café blog működtetését, felhagytak adatokra alapozott oktatáspolitikai elemzéseik rendszeres publikálásával; egy héttagú oktatásgazdász kollektíva vádirattal felérő védirata – *Az érettségi védelmében*³ – pedig mintha közvetlenül is hozzájárult volna a tudománypolitikáért jelenleg felelős miniszter meghökkentő kijelentéséhez, hogy az MTA Közgazdaságtudományi Intézetét egyszerűen meg kell szüntetni⁴). Véget ért a közpolitikát támogató szakpolitikai kutatások, a szakértők korszaka. Az *En vétkem* mégis feleleveníti ezt a hagyományt, úgy tesz, mintha mi sem történt volna. Bár ma már fel sem merül a társadalomtudósok által feltárt tények és összefüggések hasznosítása, a kritikai társadalomtudomány teljes fegyverzetében lép színre. Újra számolhatunk, újra lehetünk mérgesek. Nosza!

A magyar oktatásszociológia legnemesebb és egyben legjelentősebb hagyományát követi a kötet, a társadalom peremére szorított cigányság iskolarendszer peremére szorított vagy onnan is kitaszított gyerekeinek sorsát feltáró elkötelezett kutatók hagyományát.

ERŐSS GÁBOR

Fejes József Balázs –

Szűcs Norbert (szerk.):

En vétkem

Helyzetkép az oktatási szegregációról

Motiváció Oktatási Egyesület,

Szeged, 2018. 402 oldal, á.n.

([http://mek.oszk.](http://mek.oszk.hu/18200/18263/18263.pdf)

[hu/18200/18263/18263.pdf](http://mek.oszk.hu/18200/18263/18263.pdf))

Michel Foucault társadalomfilozófiája és Pierre Bourdieu szociológiája kijelölték azt a fogalmi keretet, amelyben az iskoláról mint a „felügyelet és büntetés”, illetve az osztályhabitus és a kulturális tőke egyenlőtlenségeiből fakadó elnyomás intézményéről beszélünk. Olyannyira, hogy ennek az elnyomásnak a „leleplezésében”, módszeres feltárásában és delegitimálásában látta Bourdieu a szociológia elsődleges, egyszerre

tudományos és politikai feladatát. A hazai oktatásszociológia ehhez a nemzetközi hagyományhoz kapcsolódott mindig is, de oly módon, hogy az iskolai szegregációban jelölte ki azt a kritikus pontot, amelyből kiindulva a magát mindenkor és mindenhol – hamisan – meritokratikusnak feltüntetető rendszer legitimitását aláássák a tények: az iskolai és állampolgári közösségből kivetett, kirekesztett roma és nem roma – de mégis mindenekelőtt roma – diákok tömegeit sújtó igazságtalanság. A magyar oktatásszociológia e kettős értelemben kritikai.⁵

A könyv öt, különböző terjedelmű részre tagolódik: *Általános helyzetkép* (6 tanulmány), *Szelekció az*

1 ■ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. Argumentum, Bp., 2011. Idézi: K. Horváth Zsolt: Köznevelés és demokratikus értékpolitika, *Új Egyenlőség*, 2018. február, <http://ujegyenloseg.hu/köznevelés-es-demokratikus-értékpolitika>

2 ■ Mind a Fazekas Károly, Köllő János és Varga Júlia szerkesztette *Zöld könyv. A magyar közoktatás megújításáért* (Miniszterelnöki Hivatal, Bp., 2008), mind pedig a jobboldali irányultságú szakértők nagyszabású, programadó írása, a *Szárny és teher* (eredetileg háttéranyag, a Bölcssek Tanácsa oktatási szakértői bizottságának és a bizottság által felkért szakértőknek az elemzéseivel, vö. <http://mek.oszk.hu/07900/07999/pdf/szarny-teher-oktatás-hatteranyag.pdf>). Könyvként: Csermely Péter (szerk.): *A magyar oktatás helyzetének elemzése. Ajánlás a nevelés-oktatás rendszerének újjáépítésére és a korrupció megfékezésére*. Bölcssek Tanácsa Alapítvány, Bp., 2009. Ezt az irodalmat ismerteti és elemzi Neumann Eszter: *Politika a pad sorok között*. In: Berényi Eszter – Erőss Gábor – Neumann Eszter (szerk.): *Tudás és politika*. L'Harmattan, Bp., 2013. 117–168. old.

3 ■ Hajdu Tamás, Hermann Zoltán, Horn Dániel, Kertesi Gábor, Kézdi Gábor, Köllő János, Varga Júlia: *Az érettségi védelmében. Budapest Munkagazdaságtani Füzetek* 2015. évi 1. szám (<http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1501.pdf>)

4 ■ vö. <https://index.hu/techtud/2018/09/13/>

5 ■ Vö. Erőss Gábor: Ki tud többet az iskolákról? Kockás Könyv – Van Kiút! Civil Közoktatási Platform, 2016. *Új Pedagógiai Szemle*, 2017. 1–2. szám, 95–107. old.

6 ■ Ercse Kriszta: *Az állam által ösztönzött, egyházasszisztált szegregáció mechanizmusa* (196–197. old.)

általános iskola kezdetén (2 tanulmány), *Az egyházi iskolák szerepe* (4 tanulmány), *Esettanulmányok* (4 db), *Deszegregációs stratégiák* (5 tanulmány). A szerkesztők a megváltozott helyzetre tekintettel a korábbi összegző munkáktól eltérően az egyházi iskolákat állították az elemzés fókuszába; és valóban a velük foglalkozó részen süt át a leginkább a szerzők *szent haragja*. Például így:

„Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az »egyházi iskolák jók« népszerű közvélekedésre semmiféle bizonyíték nincs. Nem történtek alapos vizsgálatok az egyházi iskolák tanulási teljesítményeire nézve, valamint az ezt befolyásoló tényezőkről sem rendelkezünk empirikus adatokkal, információkkal. [...] A kérdés az, hogy ha és amennyiben adatokkal alátámaszthatóan a fenntartói szerephez és jogosságokhoz hozzájutott bevett egyházak szelektív iskolapolitikát folytatnak, és ha ezzel hozzájárulnak a káros társadalmi polarizációhoz, az mennyiben szolgál közösségi célokat...”⁶

A kötet egészét áthatja az egyenlőtlenségeknek, és mindenekelőtt a roma tanulók szegregációjának az elutasítása. Az efféle elkötelezettség manapság jóval kevésbé magától értendő, mint egy-két évtizeddel ezelőtt. A szerkesztők bevezető tanulmánya kiter egyrészt arra, milyen pozitív hatása van az integrált oktatásnak „az affektív változókra”, másrészt sorra veszi azokat a kormányzati intézkedéseket, amelyek – a hátrányos helyzet és a halmozottan hátrányos helyzet szűkítő újradefiniálásától kezdve az Integrált Pedagógiai Rendszer (IPR) kivezetésén és az „újabb szelekciós pontként” meghatározott „Hid-programokon” át az egyházi iskolák térnyeréséig – hozzájárultak az iskolai szegregáció felerősödéséhez. A 2018-as

választásokig hivatalban lévő minisztert személyesen is felelőssé teszik az *integrációellenes* politikáért: „az állam inkább bajkeverésnek, mintsem jelzésnek vette a kezdeményezést [t.i.: a szegregáló iskolák ügyében a jogvédő szervezetek által indított pereket], nem ítélte el a szegregáló gyakorlatot, sőt a nyíregyházi perben [melynek célja a jogvédők részéről a Nyíregyháza külterületén lévő Huszár-telepen, a Görögkatolikus Egyház fenntartásában működő, kizárólag cigány tanulókat beiskolázó intézmény bezáratása volt] az oktatásért felelős miniszter kiállt a szegregált iskola működése mellett (Balog, 2013).”⁷ (A Huszár-telepi iskola ügyéről, a próbaperről, a jogvédők kálváriájáról külön fejezet is megemlékezik.)

Az egyes tanulmányokat sorban, egy-egy bekezdésben összefoglaló könyvismertetés már született,⁸ így itt nem szölok külön-külön róluk, viszont sorra veszem az egyes fejezeteket, kiemelve a könyv öt részének főbb állításait. Előjáróban érdemes jelezni, hogy a kötetben viszonylag sok a másodközlés, így a tanulmányok keletkezési ideje egy teljes évtizedet, a bemutatott terepmunkák másfél évtizedes időszakot ölelnek fel. Ezáltal az az oktatáspolitikai irányváltás, amely 2010-ben (valójában inkább 2011–2013-ban) bekövetkezett, nem a bevezetőben sugallt „előtte-utána” logika szerinti szervezőelvként áll a kötet hátterében, ami végső soron a javára válik. Helyette a *longue durée* szemlélet érvényesül: a magyar iskolarendszer mindig is alapvetően egyenlőtlen volt, miközben mindig is voltak az esélyek kiegyenlítésére irányuló törekvések. Ez az alapmintázat és az ezt fenntartó mechanizmusok – a szabad iskolaválasztástól a rasszizmusig – nem változtak, hanem csak az erőviszonyok: domináns lett a szegregáció, még ha továbbra is észlelhetők különböző integrációs törekvések, részben uniós nyomás hatására (ilyen az Antiszegregációs kerekasztal, melyet a szerkesztők a roma gyerekek iskolai szegregációja miatt Magyarország ellen indított köteleességszegési eljárással hoznak összefüggésbe), részben jobbára lelkes és elkötelezett civilek helyi kezdeményezésének köszönhetően. Neumann Eszter a folytonosság működési elvéről is beszámol: „a közpolitikák eleve korábbi közpolitikák romjaira, bűvópatakként tovább élő emlékeire épülnek, és idővel, bár töredékesen és átértelmezve, maguk is beépülnek az iskolák hétköznapijai tevékenységébe.”⁹

VÁDIRAT A SZEGREGÁCIÓ ÜGYÉBEN

A kötet három általános jellemzője az oktatási szelekciós/szegregációs folyamatok monografikus tárgyalásának szándéka, és ebben az összefüggésben a 2010 utáni legfőbb változások, köztük az új szelekciós intézmények – így a Hid-program – vizsgálata; az egyházi iskolák jobbára negatív szerepének bemutatása; s végül az a normatív töltet, amely mind a bevezető tanulmánynak, mind a kötetnek az egyházi iskolákkal foglalkozó harmadik és a jó gyakorlatokat számba vevő ötödik részének sajátja. Lassan, a tanul-

7 ■ Szűcs Norbert – Fejes József Balázs: *Az oktatási integráció ügye a 2010-es évek végén*. (19. old.)

8 ■ Puskás Fanni – Szőnyi Eszter: Oktatási (de)szegregáció. *socio.hu*, 2018/4. szám.

9 ■ Neumann Eszter: A „társadalom torkán lenyomott helyzet” – konfliktusok és egyeztetések az oktatásiintegrációról és a tanulók elosztásáról egy magyar városban (251. old.)

10 ■ Például: „Háromféle uzsoraszisztéma működik a kistérségben: a mikrotérségi szinteket átfogó készpénzes uzsora-hitelrendszer; a boltokhoz köthető áruhitel és az utóbbi riválisaként terjedő házi feketeárusítás; az érintettek olcsó bevásárlóközpontokban vagy diszkontáruházakban nagy tételben vásárolnak fel tartós élelmiszereket és háztartási cikkeket, majd engedély nélkül, felárral – de a kisboltok által kalkuláltnál olcsóbban – árusítják azokat. Több településen elterjedt jövedelemforrás a fiktív számlázás. A távoli építőipari napszám időszakos jövedelmet kínál, és csak abban az esetben lehet elkerülni a „lehúzást”, ha a résztvevő a vállalkozó rokon vagy bizalmi köréhez tartozik. Nagy a lehúzás veszélye szórványos külföldi munkavállalás esetében is. Külföldi munkavállalást kínál még a szexipar, illetve a „pakisztánózás”, tehát érdekházasság olyanokkal, akik így akarnak európai uniós állampolgárságot szerezni. Azok tudnak valamennyire megállni a lábukon, akik teljes agrárvertikumot építenek ki, és azt virtuóz többelemű „szerző mozgó” jövedelemszerzési stratégiákkal kombinálják, de a közfoglalkoztatástól ők sem képesek magukat függetleníteni.” (Zolnay János: *Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom*, 218. old.)

mányokat végigolvasva domborodik ki a kötet elsőre nem szembeszökő erőnye: a magyar társadalomról adott láttelet, különösen Zolnay János,¹⁰ valamint Lannert Judit, Németh Szilvia és Szécsi Judit tanulmányában¹¹ (ők mind Kelet-Magyarország legkeletibb csücskében vizsgáldtak),¹² valamint L. Ritók Nóra vállaltan személyesebb hangvétellő írásában.¹³ Az utolsó tanulmány pedig (*A hazai antiszegregációs tervek értékelése Amartya Sen képességszemlélete alapján*)

ezt az oktatásügyön túlmutató érdeklődést elméleti síkon folytatja; Méreiné Berki Boglárka, Málóvics György és Juhász Judit pedig amellet érvel, hogy a hazai megyei jogú városok integrációs terveinek készítésekor a fókuszot tágitani kell: a szegénység összes dimenziójára, a mentális folyamatokra is ki kell terjeszkedni, és nemcsak a szakértő stakeholdereket, de a laikus érintetteket is be kell vonni a deszegregációs folyamatokba.

A kötet szerkesztői a bevezető tanulmányukat azzal kezdik, hogy pontosan definiálják és egymástól élesen elkülönítik a szelekcio és a szegregáció fogalmát.¹⁴ Pontosabban, Radó Pétert követve bevezetik a szelektivitás/ szegregáció fogalom párt, majd annak alternatíváját keresve a szegregáció/etnikai szegregáció megkülönböztetéssel is próbálkoznak.¹⁵ Ez messze túlmutat a fogalomhasználat problémáján, hiszen a szelekcio az egyenlőtlenségek, a társadalmi struktúra általános kontextusában helyezi el a vizsgált problémát, míg a(z) etnikai) szegregáció jelentése szűkebb, mivel a roma tanulók elkülönítésére vonatkozik. Mindkét megközelítésnek egyaránt vannak fontos társadalom- és oktatáspolitikai következményei, míg az előbbi az iskolarendszer egészét, az utóbbi csak a cigány tanulókat sújtó diszkrimináció problémáját célzó intézkedéseket von maga után. Legújabban Kertesi Gábor mutatta ki, hogy az etnikai diszkrimináció a szociális és területi dimenziótól függetlenül is növeli az iskolai egyenlőtlenségeket: Ha a szerkesztők és szerzők azt akarták volna megindokolni, hogy miért emelik ki és kezelik autonóm

egyenlőtlenségi dimenzióként az etnikai hovatartozást, akkor hivatkozhattak volna Kertesi és Kézdi viszonylag friss adataira, eredményeire:

„Eredményeink szerint az iskolai szegregáció szignifikáns összefüggésben áll a tanulói mobilitással, a roma lakosok arányával és a helyi oktatáspolitikával. Ezek az összefüggések a többi tényező kontrollálása mellett is fennállnak.”¹⁶

Ez a vita végighúzódik a magyar oktatásszociológia/ oktatáskutatás elmúlt évtizedein,¹⁷ sőt doppelgänger is van a romákkal/cigányokkal foglalkozó társadalomkutatásban.¹⁸ Azonban a kötet többi részét mintha kevésbé hatná át ez a tudás, mögüük mintha hiányozna ez a fogalom- és esztörténeti háttér: a könyv nagy részében a romák szegregálásáról van szó. Ez teljesen legitim témaválasztás, de világossá kellett volna tenni, különösen annak fényében, hogy némileg ellentmond a kötet másik, közpolitikát megalapozó ambíciójának, hiszen – bár abban van vita az oktatáskutatók között, hogy a roma tanulók szegregációját milyen arányban okozzák a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve az etnikai diszkrimináció, abban alig, hogy közpolitikai célcsoportként lényegileg csak a szegény, hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű tanulók jöhetnek szóba. Ennek két oka egyrészt az etnikai statisztikák hiánya, másrészt a 90-es években kipróbált, zsákutcának bizonyuló, elkülönült nemzetiségi oktatás kudarca. A deszegregációs közpolitika potenciális célcsoportjaként felmerül még a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben élő gyermekek köre, hiszen ott a nagy többség úgyis rászoruló; ez utóbbi körrel foglalkozik a kötetben Kiss Márta írása

11 ■ „Az újfajta pszichoaktív szerekhez is könnyű hozzáférni. Gyakori azonban a saját gyártású drog is. Olcsó, gyorsabban és intenzívebben hat, könnyű hozzáférni és legálisanak vélik. Ezeket elsősorban a fiatalok használják, már 12–13 éves kortól, meglátásuk szerint a fiatalok fele.” (Lannert et al: *Szegregáció deszegregáció?*, 287. old.)

12 ■ A szerkesztőknek talán érdemes lett volna röviden reflektálniuk arra is, hogy két tanulmányban is részben vagy egészben ugyanaz a kisváros, Nagycséd a terepe.

13 ■ „Hiába valós információ, hogy több, közmunkában dolgozó szülő kér segítyt az önkormányzattól azzal az indokkal, hogy befizesse az egyházi iskola művészeti képzéséért járó díjat, az egyházi iskola állítása szerint ők nem szednek ilyen díjat. A megbeszéléseken az ilyen jellegű ellentmondásokba futunk bele sorozatosan, és ezeken a pontokon nem tudunk túllépni. Megoldás lehetne a szülők bevonása, mondják el ők, mikor, hol, kitől és mit hallottak. Am az egyházi iskolás, jobb státuszú gyerekek szülei ebben a kérdésben nem nyilatkoznak, a HHH-s gyerekek szülei, beleértve a pár asszimiláló romát is, félnek, hogy akkor majd az ő gyerekeiken torolják meg, ha szólnak. És félnek a többiek is, akik tudnak róla, hiszen függnek a helyi rendszertől, elég csak felröppennie egy mondatnak, hogy aki beszél, az majd nem kap közmunkát, és nem vállalja senki a kérdésekre a válaszadást. A bosszúállás ezer módjára van ma lehetőség, a félelem sajnálatos hozadéka lett napjainknak. Jobb hát hallgatni.” (L. Ritók Nóra: *Egy helyi deszegregációs kezdeményezés tapasztalatai – Biharkeresztes, Komádi, Berettyóújfalú*, 204. old.)

14 ■ Radó Péter: *A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa*, 31–55. old., és Fejes József Balázs – Szűcs Norbert: *Az oktatási integráció ügye a 2010-es évek végén*, különösen 11–12. old.

(*A szelektív iskolaválasztás tényezői*, 147–172. old.). Még ha bízunk is a bíróságok antidiszkriminációs, antiszegregációs döntéseiben, az itt olvasható esettanulmányok sorra azt bizonyítják, hogy a nyílt, etnikai alapú diszkrimináció országszerte divik, és egyetlen, létében is fenyegetett jogvédő alapítvány (az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány, közkeletű angol rövidítésével: CFCF) nem csinálhat nyarat. Lásd Kerülő Judit írását *A tiszavasvári helyzetről*:

„A kutatás hátterét az adta, hogy az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány a szegregált oktatás megszüntetése érdekében feljelentette először a várost, majd az általános iskolák fenntartóját, a Klebelsberg Intézményfenntartó Központot. A bíróság ítéletben kötelezte a fenntartót a szegregált oktatás megszüntetésére. Ennek érdekében bízták meg a kutatás elvégzésével, és egy olyan intézkedési terv elkészítésével, amely a bírósági ítélet végrehajtását célozza.” (301. old.)

Ide kapcsolódik, hogy ebben a szemantikai mezőben még két fogalom küzd az olvasók kegyeiért, amelyek azonban a surranópályán érkeznek. Az inklúzió gyógypedagógiából kölcsönzött fogalmát, amely az integráció jelentéshorizontját az osztálytermi pedagógiai gyakorlatok felé tágitja, felszámolva a kit-hova integrálnak dichotómiáját, illetve a méltányosságnak a szakértői diskurzusból érkező fogalmát egyszer csak elkezdik használni a kötet szerzői, anélkül, hogy elhelyeznék, definiálnák őket. Holott az *equity*, magyarul a méltányosság fogalma („oktatási méltányosság ügyében tapasztalható problémák nem új keletűek, évtizedek óta jelen vannak”, 26. old.) mindenképpen

definícióra szorulna, nem pontos az esélyegyenlőség szinonimájaként való használata, sőt: félrevezető is lehet. A méltányosság egyrészt puhább, tágabb és ködösebb, másrészt nincs beágyazva abba a kritikai elméleti hagyományba, amelyikbe az (esély)egyenlőség fogalma; (talán ezért?) az EMMI is szívesen használja:

„A méltányos oktatás azt jelenti, hogy minden tanulónak, függetlenül a nemétől, a családi háttérétől, a társadalmi-gazdasági státuszától, megadja a lehetőséget arra, hogy az oktatásból profitáljon. [...] Mindez nem azt jelenti, hogy mindenkinek ugyanazt az eredményt kell elérnie, de az sem következik belőle, hogy ugyanazt a tananyagot kell mindenkinek megtanítani, vagy ugyanazokat az erőforrásokat kell minden tanuló számára biztosítani. (OECD, PISA, 2013. 27. old.)”¹⁹

Visszatérve az *Én vétkemhez*, a bevezető tanulmány valóságos deszegregációs/ integrációs programot hirdet, ami igazán érthető, ha meggondoljuk, hogy a kötet utolsó részében olvasható öt írás mind konkrét esélyegyenlőségi/integrációs/deszegregációs programokhoz fűződő háttér- és esettanulmány, sőt valójában az *Esettanulmányok* szekcióban található öt írás is az. Így viszont, tekintettel a 2012–2013-ban lezajló tényleges váltás, államosítás előtti tereptapasztalatok túlsúlyára, a kötet összességében kevésbé reflektál arra, hogy mindezen deszegregációs törekvések immár a múltéi, s ha nyomokban létezik mégis iskolai integráció, akkor máshol és más miatt, de főként másképpen zajlik, mint 2010 előtt. Hacsak nem arról van szó, hogy a 2010 előtti és utáni mechanizmusok között nagyobb mértékű a kontinuitás, mint egy oktatáspolitikai-központú elemzés alapján gondolnánk, legyen szó akár a helyi viszonyok kiszámíthatatlanságáról, strukturált véletlenszerűségéről, az *esetlegesség uralmáról*²⁰ vagy a szelektív mikromechanizmusok lehetőfinom (és eredményükben mégis durván diszkriminatív) játékáról utcaszinten: a nevelési tanácsadóktól a felig törvénytelen általános iskolai felvételi vizsgákig.²¹

Ettől csak még fájdalmasabbak azok az írások, melyek vagy a deszegregáció korábbi, sikeres, de a kontextus változása miatt immár lehetetlennek, megismételhetetlennek látszó eseteit mutatják be (Szűcs Hódmezővásárhelyről, Szűcs és Kelemen Szegedről), vagy a 2010 után fokozatosan felszámolt Integrációs Pedagógiai Rendszer részsikereiről számolnak be (Varga Aranka), vagy arról a nevezetes – Huszár-telepi – deszegregációs perről tudósítanak, melynek során integrációpárti ítélet is született, ám végül nemcsak hogy a Kúria jogerősen engedélyezte a vallási ürgggyel folyó szegregációt, de – jogtechnikai okokból – még strasbourgji jogorvoslatra sincs lehetőség (Kegyde Adél).

Összességében a kötetnek mintha volna egy oktatáskutatói, oktatásszociológiai fele és egy szakértői, aktivista fele, ezek egybehangolására a szerkesztők a bevezető tanulmányukban tesznek kísérletet, de a kettősség így is szembeötlő. A régiós kitekintés ugyan-

15 ■ Részletesebben erről Fejes: *A deszegregációval kapcsolatos vélemények befolyásolási lehetőségei* (111–125. old.)

16 ■ Kertesi Gábor – Kézdí Gábor: Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. *Budapesti Munkagazdasági Füzetek*, 16 (2014), 6. szám, 41. old. (<http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1406.pdf>)

17 ■ Lásd például Havas Gábor és Kertesi Gábor műveit: Havas Gábor: Esélyegyenlőség, deszegregáció, in: *Zöld könyv*; s Kertesi Gábor – Kézdí Gábor: Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények, I. rész. *Közgazdasági Szemle*, LII (2005), 317–355. old. stb.

18 ■ Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004; Ladányi János: *Leszervezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. L'Harmattan, Bp., 2012.

19 ■ B. Tier Noémi (szerk.): *Alma a fán. Iskolavezetők a méltányos oktatásért*. Tempus Közalapítvány, Bp., 2015.

20 ■ Erőss Gábor: Mozaik-Magyarország felfedezése, avagy az esetlegesség uralma In: Berényi Eszter – Berkovits Balázs – Erőss Gábor: *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*. Gondolat, 27–76. old.

21 ■ Erőss Gábor: A habitus színe és visszaja. Az iskolajelentések megalkotásának antropológiája. In: Berényi – Berkovits – Erőss: *i. m.*, 218–278. old. és Uő: Különbség és szórás. Kategorizációs és szelektív finommechanizmusok az oktatásban: SNI-k, lököttök és társaik. In: Erőss Gábor – Kende Anna (szerk.): *Túl a szegregáción: kategóriák burjánzása a közoktatásban*. L'Harmattan, Bp., 2008. 157–234. old.

akkor hiányzik a kötetből, holott a kelet-közép-európai régió sok tekintetben hasonló problémákkal küzd, mindenütt kiemelt téma a roma-szegregáció, s az oktatásszociológia, oktatásantropológia is hasonló utakon jár.²²

„ÚGYIS KÖZMUNKÁS LESZEK”

Visszatérve a kötet elméleti-empirikus részéhez: Radó Péter és Berényi Eszter a téma kontextusát és előtörténetét mutatják be, Berényi Eszter a szabad iskolaválasztásra fókuszál (*Szabad iskolaválasztás és szegregáció*), rációfolva fenti kritikámra, s megmutatva, hogy ez nem magyar sajátosság, hanem világtendencia. Szintén nemzetközi kontextusban vizsgálja tárgyát Varga Aranka és Neményi Mária, előbbi a korai iskolaelhagyás, utóbbi az interetnikus iskolai kapcsolatok szempontjából. Neményi tanulmánya abból a szempontból is említésre érdemes, hogy explicit megjelenik benne a kötetben egyébként csak lappangó interszekcionalitás, amikor az interetnikus viszonyokat nemimetszetben is vizsgálja:

„A roma fiúk és lányok etnicitással kapcsolatos válaszlai is különböztek egymástól, ha valamivel kisebb mértékben is, mint a többséghez tartozókéi. Öközöttük is erőteljesebbnek látszik a roma identitás felvállalása a fiúk, mint a lányok esetében. A hasonló etnikai származású társak iránt érzett szolidaritás az egész mintában éppen a roma fiúk körében volt a legerősebb: kétharmaduk számolt be erről az érzéséről. Ugyanakkor azonban a kisebbséghez tartozás negatív vonásait is gyakrabban említették roma fiú válaszolóink, mint a roma lányok.” (103. old.)

A 2010 utáni fejleményeket összegezve Fejes és Szűcs kitér minden fontosabb változásra, de érdemes kiemelni a makroszociológiai szempontból, a társadalmi mobilitás csatornáinak elzárása szempontjából komoly következményekkel járó intézkedést, a közép-fokra lépés kapcsán képviselt kormányzati politikát, amire Zolnay hívja fel a figyelmet:

„A magyarországi közoktatás 2011-ben kezdődött példátlan kirekesztő fordulatának lényege nem az egyházi iskolák tömeges alapítása volt, de még csak nem is a szegregációt több-kevesebb nyíltsággal támogató kormányzati politika. A tanszabadság csaknem teljes felszámolása mellett a döntő tényező az volt, hogy a korábban önkormányzati fenntartású iskolákat államosították, a normatív finanszírozást inputfinanszírozással váltották fel, és ezzel a két intézkedéssel visszaállították a kormányzati közép-fokú keretszám-gazdálkodást. Ez azt jelenti, hogy az 1990 előtti időszakhoz hasonlóan ismét közvetlenül a kormányzat dönt arról, hogy az adott évben hány tanulót enged be a különféle közép-fokú iskolatípusokba. A kormány többször is

deklaráta, hogy a középiskolai képzés drasztikus visszaszorítását tervezi.” (215. old.)

Ezt a kérdést mindenképpen érdemes lett volna részletesebben tárgyalni a kötetben, mert itt mutatkoznak meg a jelenlegi kormányzati politika korlátai: miközben igaz az, hogy e beavatkozás hatására nőtt a korai iskolaelhagyók, illetve bármiféle közép-fokú végzettség nélkül az oktatási rendszerből kihullók, köztük különösen a halmozottan hátrányos helyzetű/roma gyerekek aránya, a szakképzésbe terelés eddig még nem járt sikerrel: nem csökken a gimnáziumban továbbtanulók aránya – elsősorban a gimnáziumi túlkapacitások miatt.

Hricsovinyi Júlia és Józsa Krisztián tanulmánya – nagyjából egyidőben Zolnay Jánossal²³ – leszámol a magyar oktatásszociológia egyik legmakacsabb mitoszával, amikor adatokkal alátámasztva mutatja be, hogy egyáltalán nem csak a középosztálybeli szülők veszik ki gyermekeiket a körzeti iskolákból, más szóval azt, hogy nemcsak *white flight* van, hanem, egy kicsit talán túlzóan megfogalmazva, *Roma persecution* is:

„Az általunk ismert korábbi kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy elsősorban a jobb családi háttérű gyermekek esetében jellemző az iskolakörzetből történő elvándorlás. Ezzel szemben saját vizsgálatunkban azt láttuk, hogy az iskolakörzetből történő elvándorlás a legkülönbözőbb családihátér-változók mellett előfordul. Azonban az elvándorlás okai eltérő családihátér-változók esetében eltérőek lehetnek. [...] a tagozatos osztályokat indító iskolák körzetéből a hátrányosabb helyzetű gyermekek vándorolnak el. Vagyis az átlagnál kedvezőtlenebb családi háttérű tanulók az előnyösebb társadalmi összetételű, vélhetően magasabb oktatási minőséget kínáló és könnyebben elérhető iskolából vándorolnak el.” (143. old.)²⁴

A tanulmányok alapján kirajzolódó kép, a *policy paper*, megvalósíthatósági tanulmány típusú szövegek

22 ■ Gábor Erőss: Central Europe. Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, Slovakia. In: Kathryn M. Anderson-Levitt (ed.): *Anthropologies of education: A global guide to ethnographic studies of learning and schooling*. Berghahn Books, New York - Oxford, 2011. 167–192. old.

23 ■ Zolnay János: Commuting to segregation: The role of pupil commuting in a Hungarian city: between school segregation and inequality, *Szociológiai Szemle*, 2018./4. szám (<http://www.szociologia.hu>)

24 ■ Kár, hogy a szerzők a kimondottan ebben a tárgyban született korábbi szakirodalmat nem dolgozzák fel (Berkovits – Berényi – Erőss: Iskolaválasztás az óvodában: a korai szelektáció gyakorlata”, In: Berényi Eszter – Berkovits Balázs – Erőss Gábor: *Iskolarend: Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*. Gondolat, Bp., 2008. 161–186. old.)

25 ■ Kegye Adél: *Áldott szegregáció* (239. old.)

26 ■ Radó erre egy demográfiai magyarázattal is szolgál: „A növekvő mértékű etnikai elkülönülés részben spontán demográfiai okokra vezethető vissza. Az iskoláskorú korosztályok roma népességen belüli aránya nagyjából az országos arány kétszerese, ennek következtében a roma tanulók aránya a közoktatásban a 2005-ös 11,6%-ról 2014-re 14,5%-ra nőtt.” (Radó, 46. old.)

dacára összességében mégiscsak az, hogy a helyzet reménytelen. Például már óvodában megindul a nem-cigány gyerekek menekülése:

„A diákok fele a szomszédos két faluból (Nyírkátáról és Hodászról) jön – mindkét »vákuumiskola« szegregált, nagyon gyenge kompetenciaeredményeket felmutató, csaknem kizárólag roma diákokat tanító általános iskola. Nyírkátáról megindult a nem roma óvodások white flight típusú ingázása is a nyírmeggyesi óvodába” (Zolnay 219. old.).

Sőt ez még párosul a roma szülők – oktatásügyön túlmutató, a helyi viszonyokba beágyazott strukturális egyenlőtlenségek és elnyomás kontextusában megfigyelt – megfélemlítésével:

„Az önkormányzati fenntartású óvodába döntően többségében nem roma gyerekek járnak – az ő útjuk aztán a szomszédos település elit gyűjtőiskolájába vezet – míg a görög katolikus óvodába járó roma kisgyerekek hat-hétéves korukban a falusi iskolába iratkoznak be. Félreérthetetlenül a roma közmunkások értésére adják, hogy állásukkal játszanak, ha az önkormányzati óvodát »választanák«.” (Zolnay 220. old.)

A romákat sújtó előítéletekhez pedig helyi, diszkriminációs *hatású* közpolitikai döntések is társulnak:

„a távolabbi, többségi iskolákról nincs, vagy rossz tapasztalatuk van: bűdösnek, koszosnak mondják ott a cigányokat, lenézik őket, s egyébként is magasabb az osztálypénz és a kirándulások költsége, és persze ott van még a buszjegy ára is. Hogy ilyen körülmények között a többségtől egyébként fizikailag is elszeparálva, extrém szegénységben élő emberek szabadsága meddig terjed, nem költői kérdés. A roma gyerekeket a telepről a kijelölt belvárosi iskolába szállító ingyenes iskolabuszt éppen akkor szüntette meg az önkormányzat, amikor beindult az egyházi iskola.”²⁵

A *white flight* időnként valóságos morális pánikra emlékeztet:

„A körzethatárokat 2009-ben ismét módosították, és a Galamb iskola – az előző tanévvel ellentétben – már csak egy első osztályt indíthatott (18 tanulóval). A szomszédos iskolában az évnnyitón a szülőket sokkolta a roma szülők látványa, néhányan rögtön új iskolát kerestek a gyereküknek, ettől a botránytól volt hangos a helyi média.” (Neumann, 261. old.)

Végül, de nem utolsósorban a helyzet már-már reménytelen voltát, a gazdasági-társadalmi-politikai kontextus esélymegvonó szerepét plasztikusan ábrázolja a már idézett tanulmányban Lannert Judit, Németh Szilvia és Szécsi Judit:

„A helyi civilek aktívak, de idővel vagy elfásulnak a küzdelemben, vagy előbb-utóbb beállnak az elitet szolgálók sorába. A jövőkép hiánya a romungró gyerekekre kiemelten jellemző. A nyolcadik osztályosok az utolsó évet már érdektelenül, kevés motivációval járják végig, »mert majd úgyis közmunkás leszek, tehát az a közeli életcél.« (tanuló, 2017). Általában mindenki továbbtanul, de gyakran már az első évben lemorzsolódnak a középiskolából. Sokszor azért, mert egy nagy iskolában nem találják meg a helyüket, szokatlan nekik ez, hiszen addig a településről is ritkán mozdultak ki. De ebben a korai családalapítás is közrejátszik mind a fiúknál, mind a lányoknál. Ezekkel összefüggésben, a családokat és a fiatalokat közvetlenül érintő további problémát jelent, hogy a továbbtanulási lehetőségek korlátozottak. [...] Olyan keresett szakmát, mint a csőszerelő, autószerelő, nem tanítanak a környéken.” (Lannert et al, 299. old.)

AZ EGYHÁZAK VÉTKE

A kötet egyik legfontosabb, ugyanakkor sok kérdést felvető tanulmánya Ercse Krisztáé. Stílusában is elüt a többi írástól – hol kemény, néhol vádiratszerű fogalmazása, hol pontokba szedett, ppt-prezentáció szerű, didaktikus jellege miatt – de abban is, hogy a szerzőben jól érzékelhetően az egyszerű szakcikkén túlmutató ambíció, programadó szándék munkál. Ercse részletesen, de mégis lényegretörően vázolja fel az egyházi fenntartású iskolák térnyerésének jogi-politikai kontextusát, és részben kvantitatív adatokra (Nahalka István számításaira alapozott oktatásstatistikai adatokkal), részben kvalitatív terepmunkára támaszkodva von le következtetéseket az egyházi iskolák szegregáló jellegéről.

Az adatértelmezés hagy némi kívánnivalót, hiszen az a pár százalékpontos növekedés, amit a gettóiskolák arányában tapasztalhattunk (Fejes – Szűcs, 16. old., 1. ábra és Radó, 46. old., 6. sz. ábra) nem alapozza meg a belőle levont következtetéseket, arra, hogy „2008 óta folyamatosan növekszik a gettóiskolák aránya” (Fejes – Szűcs, 12. old.), hogy „a gettóiskolák aránya az elmúlt évtizedben – egy 2008-as átmeneti megtorpanást kivéve – folyamatosan növekedett” (Radó 46. old.) és hogy az etnikai elkülönülés egyre fokozódott (Ercse, 178. old.). Ha van az egyházi iskoláknak tulajdonítható szegregációs többlet (ami plauzibilis, és az esettanulmányok is erre utalnak²⁶), azt ezek az adatok nem bizonyítják. Az évről évre csak pártizedes növekedés (amit a grafikon y tengelyének „összenyomása” felnagyítva, torzítva ábrázol) inkább azt jelzi, hogy minden felsorolt kormányzati és középosztályi szegregációs nyomás és a mindeközben feltartóztatathatatlantul zajló lakóhelyi szegregáció *ellenére* is csak alig, 2010 és 2015 között mindössze 1,7%-kal, 12%-ról 13,7%-ra növekedett az ún. „gettóiskolák” aránya. Anélkül, hogy elbaggatnánk ezt a jelenséget, és elvitatnánk azokat a

súlyos, gyakran helyrehozhatatlan károkat, melyeket a roma tanulók szegregált („gettóiskolai”) elhelyezése okoz, felmerül, hogy vajon nem akkor tudnánk-e meg többet a magyar iskolarendszer valóságáról, ha a szokványos kérdésfelvetést megfordítva épp azt vizsgálnánk, mitől, miért nem nő sokkal jobban a szegregáció, mitől ilyen viszonylag reziliens a magyar iskolarendszer. Erre persze az egyik lehetséges válasz az, hogy nem jó, nem alkalmas ez a bináris mutató, a másik pedig talán a csökkenő gyerekszám.²⁷

Ráadásul figyelembe vesszük azt a másik, Nahalka István számításain (azaz az igazgatók etnikai arányokra vonatkozó becslésein) alapuló adatot, hogy a gettósodó (30 és 50% közötti roma tanulói arányt mutató) iskolák száma, ha mérsékelten is, de csökkent, arányuk a 2010-es 11%-ról 2016-ra 10% alá, 9,7%-ra mérséklődött, akkor a gettósodó vagy gettóiskolák összesített arányáról kiderül, hogy 2010 és 2016 között gyakorlatilag stagnált, összesen csak 0,7%-kal nőtt.

Ugyanakkor Ercse is kiemeli, hogy az egyházi iskolákról kialakítandó kép nem lehet homogén, hiszen a felekezeti iskolák valósága fenntartónként (egyházanként) és régióként más és más, de az egyházi fenntartásba kerülés időpontja szerint is differenciált. Például:

„Az adatok alapján (8. ábra) úgy tűnik, az egyházi iskolák »lefölözik« a magasabb státuszú családok gyermekeit. Felmerülhet azonban, hogy ez az állítás nyilvánvalóan nem igaz minden egyházi iskolára, hiszen számos példát sorolhatnánk az ország hátrányos helyzetű területeiről, ahol egyházi iskolák kifejezetten mélyszegénységben élő családok gyermekeivel dolgoznak. Ezért az egyes fenntartói viselkedések részletes tanulmányozása megkerülhetetlen, [...] Az egyházak javára történt fenntartóváltást különösen az anyagilag ellehetetlenült önkormányzatok sürgették azokon a településeken, ahol jellemzően nem magas státuszú családok élnek. A hirtelen megnövekedett intézményszám és a területi sajátosságok magyarázzák a CSHI átlagok 2012 utáni látványos csökkenését, ami főként a három nagyegyház esetében látható. A 9. ábra azt is mutatja, hogy az egyházi felekezetek karakteresen megkülönböztethetőek egymástól.” (189–190. old.)

A kérdés az, hogy a gettóiskola-nemgettóiskola bináris eloszlása egyáltalán mennyire alkalmas a sokszínű valóság leírására; hiszen a romák iskolai aránya folytonos, nem pedig bináris eloszlású. Közismert, hogy 40–50%-os roma tanulói arány felett egy iskolát a nemroma szülők cigányiskolának érzlelnék, és úgy-mond menekülni kezdenek, illetve oda be sem íratják a gyerekeiket, de másfelől lehet olyan iskola, ahol már 20–25%-os roma tanulói arány is a középosztálybeli szülők meneküléséhez vezet. (Lásd fent, Neumann Eszter beszámolóját a roma szülők látványától „sok-kot kapó” szülőkről).

A sajátos nevelési igényű (SNI) tanulók helyzete minden hasonló oktatáskutatási beszámolóban kiemelt témája, a *Zöld könyvben* Csépe Valéria külön fejezetben foglalkozott vele. Itt azonban ez a téma háttérbe szorul, amire Radó Péter tanulmánya kínál egy magyarázat-lehetőséget, amikor bemutatja, hogy a 2000/2001-es és a 2016/2017-es tanév között a gyógypedagógiai osztályok száma radikálisan csökkent, majdnem megfeleződött (igaz, 2011/12 óta stagnált), ami egybevág azzal, amit más kutatások is kimutattak.²⁸ Viszont lehetséges, amit Fejes és Szűcs is megemlít, hogy a szegregáció egyik eszköze továbbra is a sajátos nevelési igényűvé nyilvánítás lehet, még ha nem is annyira elterjedt, mint korábban. Már csak azért is, mert ha figyelembe vesszük, hogy a normál osztályok száma is majdnem negyedével (23%-kal) csökkent az adott időszakban, kiderül, hogy a gyógypedagógiai intézményekbe/osztályokba való beiskolázás ugyan visszaszorult, de bizonyosan nem olyan mértékben, hogy ne beszélhetnénk a korábban sokat tárgyalt félrediagnosticszáláson, sőt fogyatékossá nyilvánításon alapuló szegregációról.

Különösen fontos volna ennek a témának a vizsgálata annak fényében, hogy mintha a kötetnek volna olyan ambíciója, hogy a tudományos és szakértői diskurzust ötvözve, a *Zöld könyv*²⁹ kései utódaként afféle oktatáspolitikai kézikönyvként is megállja a helyét, még ha a politikai kontextus radikálisan megváltozott is azóta. Sőt, ha az integráció melletti erős elkötelezettség beszél belőlünk, bizva bizhatunk abban, mint Szűcs Norbert is, hogy noha „az egyházi fenntartású intézmények egy része a szegregáció haszonélvezőjévé és egyben a deszegregáció akadályává [vált,] a magyar oktatási rendszer elmúlt években lezajlott erőteljes centralizációja a [...] rurális területeken (iskolaközpontok megszervezésének lehetősége miatt) felerősíthetné a deszegregációs programok sikerét.” (361. old.)

A 400 oldalas kötetet végigolvasva úgy érezhetjük, éppen azért is toborozták a szerkesztők e sokszínű, diszciplináris és metodológiai határokon átívelő szerzőgárdát, hogy a minisztériumban is meghallják: „én vettem, én vettem, én igen nagy — hagytam, hogy így legyen, de te ne hagyd.”³⁰ □

27 ■ Lásd: Bajomi Iván – Berényi Eszter – Erőss Gábor – Imre Anna: *Ahol ritka jószág a tanuló: Oktatásirányítás, cselekvési logikák és egyenlőtlenségek Budapestben*. Oktatáskutató Intézet, Bp., 2006. és Erőss Gábor: „Hallottuk, hogy Robi bá' kint volt a telepen”. Szegregálva befogadni. *Iskolakultúra*, 2019 (megjelenés előtt).

28 ■ Erőss Gábor: A sajátos nevelési igény normalizálása: Utolsó Padból Program és inklúzió. In: Berényi Eszter – Erőss Gábor – Neumann Eszter (szerk.) *Tudás és politika: A közpolitika-alkotás gyakorlatának nyomában*. L'Harmattan, Bp., 2013, 169–188. old.

29 ■ A két szerzőcsapat közötti összekötő kapocs Lannert Judit, egyszemélyben; de ha a felhasznált irodalmat is nézzük, akkor már sokkal intenzívebb a kapcsolat, Kertesi Gábor és Varga Júlia állandó hivatkozása az Én vettem szinte minden szerzőjénél.

30 ■ Erdős Virág versének zárósort, amelyet a könyv és e recenzió címe is idéz. (<http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/95285/erdos-virag/en-vettem-zeneszoveg.html>)

A HÁLÓZAT NAGY NARRATÍVÁJA

GERENCSÉR PÉTER

Szűts Zoltán: Online

Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei

Wolters Kluwer, Budapest, 2018.

488 oldal, 3990 Ft

ENCIKLOPÉDIKUSSÁG ÉS LEÍRÓ JELLEG

A francia filozófus, Jean-François Lyotard nevezetessé vált kijelentése az úgynevezett „nagy narratívák” végéről diszkreditálta a teljes körű összefoglalásra törekvő enciklopédikus nagyelbeszéléseket (aztán persze ironikus módon ő írt egy nagy narratívát *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája* címmel). A számítógépes hálózatok minden napossá válásának korszakában viszont úgy tűnik, mintha valamelyest rehabilitálódott volna a nagy narratíva fogalma, amit az internetre alkalmazott könyvtármetaforák („végtelen könyvtár”, „bábeli könyvtár”), a Google grandiózus projektje a világ könyvkészletének elérhetővé tételére vagy a „tudástárként” elgondolt világháló világosan jelez. Igaz, ezekben az internetet körülvevő ideológiákban nem a nagy narratívák maradéktalan visszatéréséről, inkább az enciklopédia és a (hipertextuális) töredék hibrid ötvözetéről van szó, ahol az információ hozzáférhetősége helyett a probléma súlypontja az információ megtalálására helyeződött át.

Szűts Zoltán könyvét, amely az internettel kapcsolatos jelenségek komplex, teljességre törekvő vizsgálatára vállalkozott, egyszerre jellemzi az enciklopédikus szándék és a nagy narratívák vége. Ha figyelembe vesszük, hogy a világháló 1994-es popularizálódása, a laikusok számára való széles körű hozzáférhetősége óta a hálózat többszörösen is átszötte mindennapjaink teljes egészét, a kapcsolattartástól az elsődleges információszerzésen és a médiahasználaton át a kereskedelemig (és tovább), nos, akkor lehet igazán felmérni a feladat súlyát, elvégre az internetről szóló

beszéd lényegében a kortárs világról szóló beszéd. Amíg a magyar tudományos életre mindig is jellemző megkésettiséget követően az utóbbi másfél évtizedben megszorodtak az internetkutatás (*internet studies*) egyes speciális részterületeire irányuló hazai kutatások – amilyen az állampolgári (vagy civil) újságírás, a világháló és a televíziózás rendszerint „konvergens médianak” nevezett összefonódása, a Youtube-forradalom vagy az önreprezentáció –, nemcsak a honi, de a nemzetközi diskurzusban is alig akad szöveg, amely az internetet mindenre (vagy, mivel a „minden” nagyon sok: sok mindenre) kiterjedő módon, átfogó részletességgel kutatta volna.

Mindezek a belátások egyszersmind ki is jelölik Szűts terjedelmében is grandiózus, csaknem félezer oldalra rúgó könyvének helyét a tudományos diskurzusban, s aligha merész a kijelentés, hogy a téma sokat idézett alapművévé válik majd. Ebben az összefüggésben felettébb ironikus, hogy a nagy ívű könyv főcímét egyetlen szó, az *Online* alkotja, amely azonban lakonikus tömörséggel egyszerre utal a hálózatra kapcsolásra, a térbeli korlátoknak a médiatörténetben mindig is kihívást jelentő legyőzésére, a folytonos jelenletre, valamint a virtuális és a kiterjesztett valóságra.

Az enciklopédikusság ugyanakkor óhatatlanul meg is nehezíti a vizsgált tárgy módszeres megközelítését és a kérdésfelvetések szelekcióját. Szűts Zoltán – Marshall McLuhan vagy Friedrich Kittler után mondhatni klasszikus utat bejárva – magyar szakos bölcsészként érkezett el a hipertextuális irodalom tárgyalásához, ahonnan érdeklődése a digitális kultúra, majd általában az internet kommunikációelméleti és médiatörténeti tanulmányozása irányába fordult.¹ A szerző érdeklődésének ez a pályagörbéje egyúttal a metodikában is eltérő szempontokat kívánt. Minden kétségen felül áll, hogy az internettudomány olyan összetett, interdiszciplináris módszertanú megközelítést igényel, amely a technikai-technológiai aspektusoktól kezdve a kultúraelemzésen át a társadalom- és politikatudományig széles spektrumot fog át. Szűts azt az utat választotta, hogy a műszaki tudományok helyett inkább a humán tudományok kultúraközpontú kérdésfelvetései felől vizsgálja az alcímben kijelölt tárgyat, noha a technológiai leírásokat sem mellőzi. Amint önértelmezésként megfogalmazza: „Munkánkban [...] alapvetően médiakulturalista, illetve társadalmi kulturalista nézőpont alapján vizsgáljuk az inter-

¹ ■ Tudományos pályafutásában ezt az ívet a szerző alábbi könyvei jelölik ki: *A hypertext*. Gépeskönyv, Bp., 2000. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/szz.html>; *A világháló metaforái*. Osiris, Bp., 2013.; *Szellem a gépben. Hálózati irodalomtudomány*. Kossuth, Bp., 2014.; *Egyetem 2.0. Az internetes publikációs paradigma, az interaktív tanulási környezet és a felhasználók által létrehozott tartalom kihívásai a felsőoktatásban*. Szerk. Glavanovics Andrea. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2014.

netes kommunikáció és média hatásait.” (36. old.) Hasonlóan kettős megközelítésmódot alkalmaztak az egyik legrangosabb, az internetre összpontosító szöveggyűjtemény szerkesztői, Nick Montfort és Noah Wardrip-Fruin is, amikor a *New Media Reader* című antológiában egymás mellé helyezték például Jorge Louis Borges *Az elágazó ösvények kertje* című novelláját és Vannevar Bushnak a Memex újfajta információátviteli módját leíró műszaki tanulmányát, az Oulipo irodalmi csoport kísérleti, kombinatorikus költeményeit pedig Theodore Nelsonnak a hipertextet leíró elgondolásával párosították.² Mindezt annak érdekében tették, hogy rámutassanak a kultúra és a technika XX. századi alakulástörténetének párhuzamosságaira, nevezetesen arra, hogy a különböző tudományterületek egymás felé konvergáltak.

Az *Online* nem problémacentrikus munka, azaz nem tartalmaz olyan központi tézist, amelynek lineáris kifejtése egyetlen logikai útvonalon haladna az alapgondolat bizonyítása felé. Ezért kevésbé vizsgálható azon az alapon, hogy milyen radikálisan új meglatásokkal gazdagítja az internettudomány diskurzusát. A mű összefoglaló természete abból adódik, hogy a szerző bevallottan kézikönyvet és a felsőoktatásban is használható tankönyvet kívánt alkotni:

„Azt vállaltuk, hogy egy szerteágazó történetet mondunk el a tudomány eszközeivel, a kézi- és tankönyvekre jellemző nyelvezettel és stílusban...” (22. old.)

Utóbb pedig az időrendiség kiemelésével fogalmazza meg a könyv ars poeticáját, amennyiben fontosnak tartja

„a kronológiai fonálra szőtt kommunikációs és médiaformák összefoglalását közölni azok számára, akik a felsőoktatásban kézikönyvként forgatják majd munkánkat” (299. old.).

Az itt meghatározott műfaj és annak immanens kritériuma, a közérthetőség a recenzens számára is áthelyezi a munka tétjeit egy másik síkra. Noha távolról sem állítható, hogy Szűts ne vitatkozna egyes elméletalkotók megállapításaival és a megkövesedett klisékkel, kötete nem polemikus alkotás, inkább leíró munka, amely az eddig felhalmozott történeti ismeretek és teóriák összefoglalására, a komplex témához sorolt jelenségek ismertetésére vállalkozott. Ennek folytán a róla feltett kérdések is új irányt vesznek: a szerzőnek mennyiben sikerült teljesítenie az összefoglalás, az áttekintés feladatát, mely elemek tekinthetők esetleg felül- vagy alulreprezentáltak, és mennyiben logikusan, hasznosítható módon illeszkednek egymáshoz a felépített struktúra egységei, következnek egymásból az egyes elbeszélések.

Szűts alapvetően öt nagyobb részre tagolja munkáját (azért „alapvetően”, mert ennél több részre

oszlik, de véleményem szerint ez az öt az alappillér). Tekintve, hogy a könyv a számítógépes hálózatok kortárs gyakorlatait helyezi érdeklődése fókuszába, logikus választás, hogy a hálózatok korai történetét nem első fejezetként, hanem egyfajta előzményként tárgyalja (*Nulladik rész*). A tulajdonképpeni első fejezet első látásra talán szokatlan módon elválasztja egymástól az internetet (*Az ARPANET-től az internetig*) a második részben sorra kerülő World Wide Webtől (*A világháló*), mivel a kettőt ma egymás szinonimáinak tartjuk. Szűts azonban ezzel az éles elválasztással nagyon helyesen jelzi a köztük lévő különbséget, mert amíg a korai internet nem tekinthető világhálónak, addig a mai világháló az interneten működik.³ A harmadik rész – a tagolásból következően – éles váltást érzékel a világháló 2004-et követő működésében: ezt a korszakot a szerző a *web 2.0* címkével látja el. Végezetül a negyedik nagyobb egység a mobillá válás kortárs viszonyaiból kiindulva a jövőbe tekint, és az internet következő korszakának kihívásait igyekszik prognosztizálni. Mivel ez a rész némileg a futurologiai fejtegetés felé hajlik, a tulajdonképpeni első résszel (*Nulladik rész*) összhangban Szűts ennek a szakasznak a címével (*X. rész*) arra utal, hogy ez az etap kitüremkedik az elbeszélésből (*extraordinális*), bizonyítanul illeszthető be a kronologikus narratívába.

A szerző tisztában van azzal, hogy egy elbeszélést többféleképp meg lehet írni (elvégre a hipertextuális irodalom egyik első hazai kutatója), ezért számol egy potenciális második, javított kiadással. Minthogy ő maga kéri a hiányosságok építő szándékú jelzését, bátorodom élni a lehetőséggel, s az alábbiakban a könyv felépítése szerint haladva a pozitívumok, a kötetnek a hazai kommunikáció- és médiakutatásban várhatóan betöltött kulcsszerepének kiemelése mellett igyekszem jelezni a szerkezeti egyenetlenségeket és a narratíva szálainak esetleges felfeslését is.

ELŐTÖRTÉNETEK

A könyv első két nagyobb tematikai egységét – a számítógépek összekötésére irányuló korai elképzeléseket és az internet 1990-es évek elejéig tartó alakulását – nemcsak az fűzi össze, hogy a szerző a világháló előtörténeteként tekint rájuk, hanem a módszertan és az elbeszélésmód is, nevezetesen az, hogy erősebben

2 ■ Noah Wardrip-Fruin – Nick Montfort (eds): *New Media Reader*. MIT Press, Cambridge, MA – London, 2003. A szerkesztők azzal a döntéssel, hogy műszaki leírásokat helyeznek irodalmi szövegek mellé, egyszersmind azt is sugallják, hogy a számítástechnika és az informatika fejlődése végső soron a bölcsészeti utópiák és ideológiák reményeit teljesítette be. Ez az eljárás azonban legalább annyira káros, mint amennyire revelatív, mert elmosza a közöttük lévő különbségeket, ahogyan például máshol George P. Landow kritikátlanul feleltette meg egymásnak a Roland Barthes-féle „íráshoz szöveg” terminust és a digitális hipertextet, holott egyáltalán nem ugyanarról van szó. George P. Landow: *Hypertextuális Derida*, posztstrukturalista Nelson? Ford. Ivacs Ágnes. In: Sugár János (szerk.): *Hypertext + Multimédia*. Ford. Ivacs Ágnes,

jelenik meg bennük a technikatörténeti szempont, s egyúttal ezek alkotják a könyv leglineárisabb, folytatolagos elbeszélését. E két, a könyv terjedelmének mintegy negyedét alkotó egység jelenlétét nemcsak a tankönyvi hasznosíthatóság indokolja, hanem az is, hogy a felsőoktatási tapasztalatok szerint azok az egyetemisták, akikre többnyire mint „digitális bennszülöttekre” hivatkoznak, evidenciának tekintik az internet mai gyakorlatait, és azt hiszik, a számítógép és a net mindig is a mai csúcstechnológiának megfelelően működött. Csakis egy történeti visszatekintés mutathat rá arra, hogy egyáltalán nem szabályos a számítógép jelenből természetesen tetsző alakulástörténetnek íve, az ebből leszűrhető médiatörténeti, kulturális stb. tapasztalatok pedig a kortárs és a jövőbeni jelenségek értelmezésében is kamatoztathatók. Ezt a könyv alapján két példával szemléltetem.

Szüts mind a számítógép történeténél, mind a könyv későbbi fejezeteiben többször is hivatkozik médiatörténeti előzményként a Morse-féle távíró feltalálására, ami azért is szerencsés analógia, mert a telegram mintát kínált a későbbi új médiumoknak – előbb a telefonnak, majd a televíziónak, legutóbb az okostelefonnak –, melyek a fizikai távolság legyőzésétől kezdve a vezetékes hálózat drótnélkülivé válásán át a gépek hordozhatóságáig szinte mind hasonló alapmozgást hajtottak végre. Később Szüts az 1988-ban az USA-ban megjelent online szolgáltatási rendszert, a Prodigyt is a mediális előzmények, a távíró szerepét részben átvevő és a rádió funkcióját

megelőlegező 1893-as telefonos hírközlési szolgáltatás fényében értelmezi: „A rendszer lényege némileg hasonlított Puskás Tivadar telefonhírmondójára.” (174. old.) A távközlési rendszerek közötti többszintű kapcsolódási pontoknak különösen akkor van jelentősége, ha figyelembe vesszük, hogy 1990 után végső soron ebből fejlődött ki a gigantikussá váló internet-szolgáltató, az America Online (AOL), amely aztán

2000-ben a Time Warner médiakonglomerátummal egyesülve a médiapiac meghatározó szereplőjévé vált. Amennyiben ezeket az összefüggéseket egymás mellé helyezzük, kirajzolódik, hogy a médiatörténetet nem lehet egyetlen médiumra koncentrálva megírni (filmtörténetként, a televízió történeteként, az internet történeteként), mert az egymással folytonos kölcsönhatásban álló médiumok rendszert alkotnak, melynek logikája csakis történeti távlatokban jegecesedik ki. Ugyanakkor nemcsak a média- és technikatörténet, hanem a percepció szempontjából is lényegbevágók ezek az analógiák. Briggs és Burke éppen a távíró kapcsán fogalmazta meg, miért itt van az észlelés technicizálódásának máig ható fordulópontja, az azonnali kommunikáció lehetősége: „Amikor a távíró felfedezésével kezdetét vette az elektroni-

kus kommunikáció fejlődése, nyomában kialakult a küszöbönálló, illetve az azonnali változás érzete...”³⁴

A széles időbeli távlatokban való gondolkodás, a historikus szemléletmód szükségességének másik példája a modern digitális számítógép előzményeire vonatkozik. Szüts Zoltán a számítógépek alkalmazásának történetét bevallottan csak az 1940-es évektől, az elektroncsöves eszközök által fémjelzett időszakról követi, a fent elmondottakból kiindulva azonban meglátásom szerint érdemesebb lett volna a korábbi időszakot is bevonni a korpuszba. Csak röviden utal (74. old.) Charles Babbage-nek a XIX. század első felében végzett kísérleteire, a mechanikus, de digitális elven működő (a Jacquard-féle szövőszék mintáját követő), programozható számítógép prototípusaira. A számítástechnika későbbi történetének fényében nem is annyira ez a Babbage-féle differenciálógép, mint inkább a lyukkártyákat alkalmazó,

Bartha Gabriella. Artpool, Bp., 1996. <http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html>.

3 ■ Nem feledve ezt a fontos különbségtételt, melyre később még visszatérek, itt és a továbbiakban – követve a közbeszédet – az „internet” és a „világháló” fogalmait (valamint származékos alakjait: hálózat, net) egymással felcserélhető módon használom.

4 ■ Asa Briggs – Peter Burke: *A média társadalomtörténete. Gutenbergről az internetig*. Napvilág, Bp., 2004. 17. old. (A vonatkozó részt ford. Göbölös Magdolna.)

5 ■ Babbage szerepéhez átfogóan számítástechnikai szempontból lásd a *Charles Babbage és analitikus gépe* című fejezetet, in: Herman H. Goldstine: *A számítógép Pascaltól Neumannig*. Ford. Szabó G. Zoltán. Műszaki, Bp., 2003. 25–38. old.

1833-tól tervezett, Babbage-féle analitikai gép (*analytical engine*) játszott forradalmi szerepet.⁵ Végül soron ezen alapelvek nyomán épült meg 1886-ban a statisztikai adatok (eredetileg az 1880-as amerikai népszámlálás) feldolgozását és rendszerezését automatizáló és felgyorsító Hollerith-gép, amelyből aztán 1924-re kialakult az International Business Machine (IBM) nevű cég.

Egy tankönyvben nagyobb teret igényelt volna a gépekkel végzett matematikai számítások története is: például Blaise Pascal 1643-ra elkészült mechanikus számológépe, a Pascaline; G. W. Leibniz 1676-os számológépe, amely már mind a négy aritmetikai műveletet (összeadás, kivonás, szorzás, osztás) lehetővé tette; a Boole-algebrának az algoritmusok terén játszott szerepe; vagy a Babbage jelentőségét a saját korában szinte egyetlenként megértő, a programozás úttörőjeként számon tartott Ada Lovelace, a költő Lord Byron lánya.

Teljesen egyetérthetünk Szűts Zoltán megállapításával: „A jelenből szemlélve furcsán hathat, hogy a számítógép ideája hosszú ideig nem kapcsolódott össze a hálózatokéval és a kommunikációval” (74. old.), hanem csak „a számolás szigorú világát” idézte fel (91. old.). Ugyanezt az újmédia elméletének alighanem legfőbb guruja, Lev Manovich úgy fogalmazta meg, hogy a modern digitális számítógép „két különálló történeti pálya konvergenciáját: a számítógépes és a média-technológiát” reprezentálja.⁶ Az a „furcsaság” ugyanakkor, hogy a számítógépet hosszú időn át, hozzávetőlegesen az 1960-as évekig szinte kizárólag matematikai műveletek elvégzésére, nem pedig médiatechnológiaként használták, csakis akkor válhat világossá, ha ezt a töréspontot jelezzük. A felsőoktatási intézmények hallgatója többnyire kommunikációs eszközként és médialejátzóként használja a számítógépet, az azonban, hogy ez a funkciója viszonylag friss fejlemény, csakis az előtörténet kidomborításával tudatosítható. Ezzel magyarázható meg az is, honnan erednek azok a számítástechnikában használatos származékos metaforák, mint a Pascal-nyelv, az Ada-nyelv vagy az áda-web, és hogyan kerül Babbage neve egyes videojátékokba. A könyv egy potenciális második kiadásában hasznos volna ezt az alulreprezentált történetet részletesebben tárgyalni.

A hivatalos első rész az 1968–1969-től íródó ARPANET-től (Advanced Research Projects Agency Network) kezdődő számítógépes hálózatok történetét vázolja fel a világháló (World Wide Web) megszületéséig. Szűts ragyogóan mutat rá arra, hogy a számítógépes technológia fejlődését nem szabad kizárólag a műszaki tudományok felől vizsgálni, mert a rá vonatkozó elképzeléseknek társadalmi-kulturális motivációi és feltételrendszerei vannak:

„Ahhoz viszont, hogy az internet ilyen mértékben elterjedjen, nemcsak egy viszonylag népes elitre (katonai és állami vezetőkre, kutatókra és egye-

temi oktatókra) volt szükség, hanem arra is, hogy széles tömegek érdekeltté váljanak a használatában.” (106–107. old.)

Ez a gondolat implicit módon egyúttal szembe is száll a McLuhan technológiai determinizmus egyirányú logikájával, mivel a kultúra és a technikai eszközök elsőbbségének kérdésében egyértelműen az előbbi mellett teszi le voksát. Tekintettel arra, hogy a köztudatban az első számítógépes hálózatként kanonizálódott ARPANET az amerikaiak és a szovjetek közötti hidegháborús versenyben a katonai kutatások mellékterméke volt, érdemes lett volna kitágítani a kontextust Friedrich Kittler médiaelméleti meglátásaival. Az ő kiterjedt életművének ugyanis egyik központi tézise az a kulturális médiafelfogásokkal élesen szemben álló „dehumanizált” elgondolás volt, amely az új médiumok feltalálását a háborúból eredezteti: „a technikai médiumok minden eddigi fejlődése [...] mindig is haditechnikai jellegű volt.”⁷ Kittlernek ezt a leegyszerűsítő állítását sokféleképpen támadták, mégis elgondolkodtató, hogy valóban számos médium elterjedését militáns környezet katalizálta: a távíró 1861-től Abraham Lincoln használta úttörő módon az amerikai polgárháborúban; Étienne-Jules Marey mozgóképes eszköze, a fotópuska egy valódi puskából készült (innen ered az angolban a „lövés” és a „filmfelvétel” szavak etimológiai összefüggése); a rádió jelentősége az első világháborúban növekedett meg; és a számítógépes grafika atyja, John Whitney is kiselejtezett léghárító ágyúból készítette el képalakító eszközrendszerét.

Noha az *Online* nem polemikus munka, szerzője többször vitába száll az elterjedt tévhitekkel. Ezekből három elemet emelek ki. Először is a kanonikus elképzelésekkel szemben meggyőzően igazolja, hogy egy esetleges nukleáris támadáskor a kivédésére létrehozott ARPANET kommunikációs hálózata – a magas hőfok és a légköri szennyeződés folytán – megsemmisült volna, azaz nem igaz, hogy atomcsapás esetén is működőképes lett volna. Másodszor: miközben az internet „őstörténészei” kitüntető figyelemmel fordulnak a nem lineáris információ-tárolási gépet, a MEMEX-et elgondoló (és szintén katonai kutatóintézethez kötődő) Vannevar Bush

6 ■ Lev Manovich: Az újmédia nyelve (részlet). In: Gerencsér Péter (szerk.): *Új, média, művészet*. Ford. Gerencsér Péter. Universitas Szeged, Szeged, 2008. 13. old.

7 ■ Friedrich Kittler: *Optikai médiumok*. Ford. Kelemen Pál. Magyar Műhely – Ráció, Bp., 2005. 21. old.

8 ■ Müllner András: A hipertext elmélete mint az interaktivitás technológiai ideológiája. In: uő: *A császár új ruhája. Esszék a könyv és a hipertext kapcsolatáról, valamint más médiumokról*. Józsoveg, Bp., 2007. 87–117. old.

9 ■ Sajnos nem esik szó az ezt tárgyaló fejezetben a Netscape Navigator és az Internet Explorer közötti böngészőháborúról, noha a világhálónak ökonomiai szempontból is tanulságos fejezetét alkotja, tekintettel arra, hogy a számítógépes és internetes cégek versenyében azóta is jellemző a a monopolhelyzet kialakítása a konkurencia felvásárlásával, ahogyan Bill Gates cége, a Windows operációs rendszert működőtető Microsoft iktatta ki a Netscape-et.

és a hipertext, valamint a link fogalmát megalkotó Theodore Nelson felé, Szűts hatásosan érvel amellett, hogy Nelson a hatvanas évek szabad szellemű, hippy közegében felnövő utópisztikus gondolkodó volt, aki az internet gyakorlati megvalósulásához ténylegesen nem járult hozzá. Ezzel szemben hangsúlyozza a gyakran alulértékelt J. C. R. Licklider mérnök szerepét, akinek az interaktív számítógépekre, a számítógépes információtovábbításra és a hálózatiépítésre vonatkozó elméletei termékenyen segítettek az internet kiépítését. A harmadik dekanonizációs gesztusa, hogy a klasszikus olvasatokkal szemben a korai internetet nem szűkíti le az ARPANET-re, hanem részletesen tárgyalja a tőle független, más országokban és más céllal létrehozott számítógépes hálózatokat is, mint amilyen a francia Cyclades, a tudományos diskurzus által teljesen elfelejtett chilei Cybersyn, a 2012-ben bezárt francia Minitel vagy a Nagy-Britanniában kiépült Ceefax teletextrendszer volt. Mindezek az elemzések nemcsak azt igyekeznek bizonyítani, hogy a korai internetes világ korántsem azonosítható az amerikai katonai, majd egyre civilebb számítógépes rendszerrel, hanem egyszersmind elő is készítik a talajt a könyv következő nagyobb egysége számára, az internet és a világháló közötti különbség megértéséhez.

A KORAI VILÁGHÁLÓ ÉS A WEB 2.0

A hétköznapi diskurzusban az internet és a világháló fogalmát felcserélhetőnek tartjuk, Szűts azonban azzal a döntésével, hogy külön tárgyalja őket, egyúttal látványosan jelzi is, hogy elhatárolódik a fogalmi összemosástól. Korábban több írásában foglalkozott az internet és a világháló különbségével, ebben a könyvben Tim Berners-Lee rendszerét mint „a hálózati kommunikációt sztenderdizáló protokollt” (198. old.) definiálja. Vagyis a számítógépes hálózatok közötti kompatibilitást biztosító szabványosítást emeli ki döntő elemként, amely az internetet valóban világhálóvá (globálisan működő hálózattá) tette. Bár az internet és a világháló különbsége többféleképpen határozható meg, alapvetően egyetértek azzal, amit Szűts hangsúlyoz. Mindazonáltal – szem előtt tartva a munka tankönyvi ambícióit – némileg hangsúlyosabban és részletesebben is ki lehetett volna térni a hiperlinkek által összekapcsolt World Wide Web működési elvére, annak érdekében, hogy világosabban váljék a fizikai jellegű internet és a rajta működő világháló közti különbség.

Szűts a világháló hipertextuális szerveződésének előzményeként interpretálja a Bush-féle Memexet, a Nelson-féle Xanadu-projektet és azt a kevésbé ismert Otlet-féle (befejezetlen) Mundaneum nevű projektet, amely az alexandriai könyvtár ideáján nyugodott. Nem tartom azonban problémamentesnek, ahogyan a könyv több pontján (például: 191. old. és 201. old., 385. l.) az emberi asszociációk működésének felelteti meg az efféle projektek alapjául szolgáló nem lineáris

struktúrákat, és ezzel tovább örökíti főként a hipertext Landow-féle iskolájának felületességét. Mert az asszociáció mentális struktúra, a hipertext viszont fizikailag rögzített entitásként pontosan az asszociáció indeterminizmusával megy szembe. A diskurzus e téveszméjének árnyalt, kritikai megközelítését nyújtja Müllner András a hipertext dekonstrukciós olvasatában.⁸

A világhálót és a web 2.0-t vizsgáló két részt módszertani szempontból a „kulturalista” megközelítés és ezzel együtt a hangsúlyosabb társadalmi olvasat jellemzi; ugyanakkor az egységes narrativa itt töredezettsébbé is válik. Ami persze érthető, hiszen nem rendelkezünk még olyan időbeli rálátással, amelynek révén a világháló egyes jelenségeit komplex elbeszélésekbe szervezhetnénk, s ez óhatatlanul darabosabb szerkezetet vezet. Azokban a fejezetekben, amelyek erősebben támaszkodnak a történetmondásra, mint a böngészők fejlődéstörténete,⁹ az első fórumok létrejötte vagy a világháló kereskedelmi kiaknázása (dotcom), a logika fogaskerekei zökkenőmentesebben kapcsolódnak egymásba. A folyamatos történetmondást kevésbé megengedő fejezetek viszont rövidebbekké és helyenként szócikkszerűvé váltak, szövegük lendülete megtörik, a közöttük lévő koherencia az első két részhez képest meggyengül. Például a világhálóról szóló részben olvashatunk az 1999-ben indult, a zeneletöltéseket forradalmasító Napster fájlcsereelő rendszerekhez hasonló, „új típusú online közösségekről”, majd a web 2.0-val foglalkozó részben ez *A közösségi hálózatok és oldalak* című fejezettel folytatódik. Vagy *A szimulákrum, az élményszerűség és a flow*, egyébként a kötet többi részéhez hasonlóan tudományos igényű megírt fejezet kissé szertelenül illeszkedik be a könyv szövetébe. Megtörik a kontinuitás akkor is, amikor az alapvetően politikai aktivizmust folytató WikiLeaks újfajta adatújságírást elemző fejezet, valamint a webkettes szolgáltatásokon alapuló politikai mozgósítást vizsgáló *Forradalom, aktivizmus és szolidaritás* című fejezet közé két másik, a képi fordulatokkal és a jogi szabályozással foglalkozó fejezet ékelődik.

Szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a fejezetek egymás közötti viszonyának és sorrendjének lazább összetartozása nem a szerző gondatlanságának következménye, hanem az enciklopédikus anyag elrendezésének feloldhatatlan nehézségekkel terhes, szükségszerű velejárója. Természetesen egy narratívát sokféleképp meg lehet írni, az áttekinthetőség és a tankönyvi hatékonyság érdekében mégis célravezetőbb lett volna a grandiózus anyagot az egyes szolgáltatások és a történeti kronológia helyett a főbb tematikai csomópontok köré építeni, mint amilyen a törvényi szabályozás, a szerzői jog az online térben, a részvételi kultúra, a médiakonvergencia, az internet kereskedelmi aspektusai, a politika és az online világ kölcsönhatása, vagy a megfigyelőtársadalom kiépülésének fázisai. Tematikai rendező elv birtokában a hálózat kapcsán felmerülő kérdéseket

nagyobb fejezetekre lehetett volna tördelni, ami által a fejezetek száma is csökkenhetett volna. Például *A szerzői jogi hagyomány és az internet* című fejezet a következő rész *Szabályozás, birtoklás, megfigyelés, lázadás, visszavonulás* című fejezetével alkothatott volna egységet, mivel mindkettő a törvényi szabályozás felől közelíti meg tárgyát. Vagy a Wikileakset tengelyébe állító *Online nyilvánosság szerkezete* fejezet, illetve a többek között a 2011-es arab tavaszt és az Occupy mozgalmat vizsgáló *Forradalom, aktivizmus és szolidaritás* című szakasz az online újságírás és az állampolgári újságírás (*citizen journalism*) címszava alatt egységesülhetett volna. Így a tipikus webkettes kommunikációs forma (*A blog és az én forradalma*) is jobban megtalálhatta volna a maga logikai helyét. Ugyanakkor Szűts Zoltán ezekben a fejezetekben a politikai, nyilvánosságelméleti, bünydözési, pénzügyi és esztétikai stb. vizsgálódásokra támaszkodva sokrétűen, az internettudományt valóban interdiszciplinárisan művelve fogalmazza meg a problémákat. És a 404. lábjegyzetnél (213. old.) – szerencsére – nem hagyja ki a poént sem: „A keresett oldal nem található.”

A másik lényeges pont a két rész (*A világháló és A web 2.0. és a közösségi média*) koncepciójának vitatható viszonya. A szerző, ahogyan nagyon helyesen különbséget tett az internet és a világháló között, úgy üdvözlendő módon a nagyelbeszélés két részének elválasztásával is jelzi a világháló korai története (melyet gyakorta a „web 1.0” verziószámmal jelölnek) és a web 2.0 közötti különbséget. Kétségtelen, hogy a webkettő az internetnek másfajta használatát hozta el, amit a „felhasználó generálta tartalom” (*user-generated content*) mantrájában szoktak összefoglalni; ez arra utal, hogy a millenniumot követően a hétköznapi, laikus „felhasználó” számára is megnyílt a virtuális tér az úgynevezett kapuőrök engedélye nélküli alkotó és publikációs tevékenységhez. Szűts ugyanakkor a világhálóról szóló rész bevezető fejezetét látja el *A felhasználók felemelkedése* címmel, noha az inkább éppen a web 2.0-ra lenne érvényes. A webkettes gyakorlatokat vizsgáló rész bevezető fejezete pedig *A prosumerek születése* címet kapta. A *prosumer* az a befogadó, „aki már egyszerre fogyaszt és hoz létre tartalmat” (306. old.). Minthogy a szerző mind a két részt az alkotóvá váló felhasználó emancipálásával hozza összefüggésbe, a közöttük lévő különbség szinte eltörlődik, és nem világos, hogy akkor melyik kulcsfontosságú elem vagy tendencia határozza el egymástól a két korszakot.

A korai világháló (vagyis a web 1.0) és a web 2.0 megkülönböztetésében a kutatók között nincs egyetértés. Tim-Berners Lee, a világháló atyja például egyenesen tagadta, hogy bármiféle verziószám metaforikus alkalmazására szükség volna, amikor egy beszélgetés során így nyilatkozott:

„Az egész web 1.0 az emberek összekapcsolásáról szólt. Ez egy nyitott interaktív tér volt, és szerin-

tem a web 2.0 természetesen olyan szakzsargon, amelyről senki sem tudja, hogy mit jelent. Ha a web 2.0 az Ön számára a blogokat és wikiket jelenti, akkor az emberek közötti kapcsolatot jelenti. És mindvégig ezt jelentette. Tudja, valójában ez a »web 2.0« azt jelenti, hogy olyan szabványok használatosak, amelyeket a web 1.0-en működő emberek alkottak meg.”¹⁰

Berners-Lee itt arra utal, hogy a web 2.0-hoz kapcsolódó tevékenységek, a felhasználói „tartalomgyártás” technikai értelemben kezdettől fogva lehetséges volt a világhálón, de dominánssá csak az ezredforduló után lett.

Valami nagyon hasonlót fogalmaz meg Szűts Zoltán, amikor élelátón ezt írja: „A web 2.0 megkülönböztető tulajdonságai nem technikai, hanem kulturális, kommunikáció-, média- és művészetelméleti jellegűek.” (306. old.) Nem arról van szó tehát, hogy Szűts ne lenne tisztában a különbséggel, vagy ne reflektálna a web 1.0 és a web 2.0 közötti határképzésről folyó polémiaira. Ugyanitt a webkettőt a felhasználói és szolgáltatói attitűd megváltozásával definiálja, máshol a *push* média felől a *pull* média felé, vagyis az egyszerű befogadástól az aktív részvétel felé való eltolódásról beszél (312. old.). Összességében nem koncepcionális, inkább csak megfogalmazásbeli probléma, hogy mind a világhálót, mind a webkettőt a civilek hatalomhoz juttatásával magyarázza, így a korai világhálóval foglalkozó fejezetnek jobb lett volna nem a zavart okozó *A felhasználó felemelkedése* címet adni. Mivel maga is megfogalmazza, hogy a különbség nem annyira technikai, mint inkább kulturális gyökerű,¹¹ nem indokolt szigorú, évszámhoz kötött (2004) korszakhatárt megadni, mint Szűts teszi (182. és 305. old.), hiszen nem fordulatról, hanem egy lassú folyamatról van szó.

A világháló jelenlegi gyakorlataihoz kapcsolódó *X. rész* az online világ jövőbeni fejlődési irányaival és potenciális veszélyeivel igyekszik számot vetni. Egy tudományos munkában mindig sebezhető vál-

10 ■ Nate Anderson: Tim Berners-Lee on Web 2.0: „Nobody even knows what it means”. *Ars Technica*, 2006. szeptember 1. <https://arstechnica.com/information-technology/2006/09/7650/>

11 ■ Bár attól még, hogy megnövekedett a pusztán csak keretrendszereket kínáló webkettes szolgáltatások száma (Youtube, Myspace, Facebook, Twitter, Instagram, blogok stb.), ahol a tartalmat maga a felhasználó tölti fel, ami az 1990-es években a világhálón még kevésbé jellemző szolgáltatás volt, a különbség nem szűkíthető le kizárólag a kulturális feltételekre.

12 ■ Angela Nagle: *Kill All Normies: Online Culture Wars From 4chan and Tumblr to Trump and the Alt-right*. Zero Books, Winchester – Washington, 2017.

13 ■ A világháló és a populizmus kapcsolatáról tágabb összefüggésben: Mojca Pajnik – Birgit Sauer (eds.): *Populism and the Web: Communicative Practices of Parties and Movements in Europe*. Routledge, New York, 2017.; Roger Eatwell – Matthew Goodwin: *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. Pelican Books, London, 2018.

14 ■ Magyarul: Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológiája*. Ford. Kozák Dániel. Gondolat, Bp., 2010.

lalkozás a jövőt tárgyalni, mert túl közel kerülhet a kétes bizonyíthatóságú futurológiai fejtegetésekhez. Ugyanakkor a jövőbeni események prognosztizálása mégiscsak lehetséges valamennyire, ha a jelenlegi tendenciákból és a korábbi történeti modellek logikájából indul ki. Végső soron erre is használhatók a médiatörténetből leszűrhető tapasztalatok. Sőt a tudományos vizsgálódásnak mi más is lenne az egyik feladata, ha nem a problémák előrejelzése?

A szerző ennek a résznek a bevezető fejezetében az egyik jelentős kihívást az azonosíthatóság, az álprofilok, az anonimitás és a mesterséges intelligencia megtévesztő programjaiban látja (utóbb ezt a gondolatmenetet az álhírek problémájával is kiegészíti), melyek mind a hitelesség kérdését érintik. Ezzel függ össze az átalakuló webes nyilvánosság politikai hatása, amelyet a szerző a könyv korábbi fejezeteiben többször is érintett. Fontos megjegyezni, hogy könyvméretű esszéjében, melyet Donald Trump 2016-os elnökké választása ösztönzött, Angela Nagle az elsők között igyekezett közelebről számot vetni az internet decentralizált hálózata és a populista politika terjedése közötti összefüggésekkel.¹² Vizsgálódásait az amerikai alternatív jobboldal (*alt-right*) felemelkedésének okai köré csoportosítja, és azt állítja, hogy a korábban a baloldali ellenkultúrát jellemző lázadás és provokáció az új jobboldal eszköze, a politikai korrektség elleni reakció egyik formája lett. A 2016 óta világszerte megélénkülő populizmus kutatás jelzi e kérdéskör fajsúlyos voltát,¹³ és aligha kérdéses, hogy az álhírek, a névtelenség és az online nyilvánosság ezzel kapcsolatos „szerkezetváltozása” a jövő egyik legfontosabb kihívása.

Szüts a másik veszélyforrást a virtuális és a kiterjesztett valóságnak (VR és AR) az eluralkodásában látja, amely úgyszólván zárójelbe teszi a fizikai világot, és – ezt én teszem hozzá – végső soron a Jean Baudrillard által leírt szimulákrum kiterjesztéseként is felfogható. A Z- és az Alfa-generációs „digitális bennszülöttek” fogalmának ellenpólusaként Szüts megalkotja a „digitális idegenek” kategóriáját, noha az bizonyára – a biológiai és kolonialis metaforáknál maradva – inkább kiháló fajként tetelezhető. Némileg elnagyoltnak érzem, ahogyan a szerző szerint a figyelemmegosztást felerősítő digitális média szembemegy a lineáris gondolkodással, és inkább az asszociatív szerveződést részesíti előnyben (438. old.). Az ilyen fontos kérdéseket érdemes lett volna tüzetesebben megvizsgálni. A médiának a percepcióra gyakorolt hatása nem először kerül elő a médiatörténetben, Neil Postman klasszikus, *Amusing Ourselves to Death* [Halálra szórakozzuk magunkat] című könyvében hasonló kijelentéseket fogalmazott meg a televízióval kapcsolatban is. Érdekes, de óhatatlanul a technológiai determinizmus vádjába csúszó kísérlet volna például Walter Ongnak a szóbeliségről tett állításait (a rövidség maximája, az analitikus gondolkodás nehézsége, történelmi amnézia, az újjal szembeni ellenállás) is tesztelni,¹⁴ különösen azért, mert Szüts

Zoltán többször is beszél „másodlagos írásbeliségről”, melyet Ong „másodlagos szóbeliség” fogalma alapján alkotott meg. Ezzel az alulreprezentált témával egy esetleges későbbi, bővített kiadásban érdemes lenne részletesebben is foglalkozni, és áttekinteni, milyen stádiumba érkezett el a másodlagos írásbeliség, milyen kölcsönhatásba került például az angol nyelv egyre terjedő dominanciájával.

Fontos viszont, hogy a szerző külön fejezetekben tárgyalja az újfajta gazdasági modelleket kínáló közösségi gazdaságot és a közösségi finanszírozást. A jövő kihívásai között foglalkozik a *big data* kiaknázásával összekapcsolódó megfigyelőtársadalommal, melynek orwelliánus disztópiáját nemcsak a Facebook adatkezelési botránya teszi aktuálissá, hanem – a könyv szerkesztésének lezárulta után – nyilvánossá vált kínai társadalmi kreditrendszer (*social credit system*) is, amely a térfigyelő kamerák panoptikus tekintetét az online adatforgalom megfigyelésével ötvözi.

ONLINE VILÁG OFFLINE MÉDIUMBAN?

Végezetül az egész kötet medialitását érinti, hogy nem retrográd döntés-e az internetes jelenségekről egy hagyományos analóg médiumban, papíralapú könyvben írni. Vajon nem lett volna testhezállobb a témához egy internetes publikáció, mely lehetővé teszi a folyamatos módosítást, a bővítést, a lezáratlanságot, a szerkezet nyitottságát és az egyes szakaszok ugrópontokkal való hipertextuális összekapcsolását? Sőt, mindezt fokozva, ennek az enciklopédikus vállalkozásnak a megalkotásakor akár egy Wikipédiára emlékeztető struktúra is szóba jöhetett volna, amely a kollektív alkotómunka révén persze elkerülhetetlenül felszámolta volna a munka egy személyes szerzőségét.

Nos, a szerző nem hagyja reflektálatlanul azt a látszólagos ellentmondást, hogy az internetről egy elavuló(nak minősített) hordozóeszköz keretei között beszél. Egyrészt pragmatikus okokkal magyarázza döntését. Nevezetesen azzal, hogy a tudományos elvárások ritkán tartanak lépést a gyorsan változó körülményekkel: „A jelenben az akadémiai hagyomány is megköveteli a nyomtatásban történő megjelenést.” (478. old.) A nyomtatott könyvnek, teszem hozzá, még mindig magasabb a presztízse az internetes publikációénál, ahogyan a tudományos értékelés sem fogadja el a szerkesztői művelet lezáratlanságát, és nem tud mit kezdeni a szerzőség fogalmának radikális kiiktatásával, s azzal végképp nem, ha a társszerzők azonosíthatatlanok. Ezek az érvek már önmagukban indokolják a könyvformátum választását, de Szüts két további indokot is említ. Az egyiket abból a kiadástörténeti tapasztalatból vezeti le, hogy a Penguin kiadó 2008-as formabontó vállalkozása, a hat szerző közreműködésével, hipermedialis és interaktív módon készült *We tell stories* projekt a kezdeti lelkesedés után leállt, elmaradt a folyamatos újírás, és a történetekben szereplő hivatkozások mára halott linkekkel váltak. Ezt a megfontolást támogatja meg

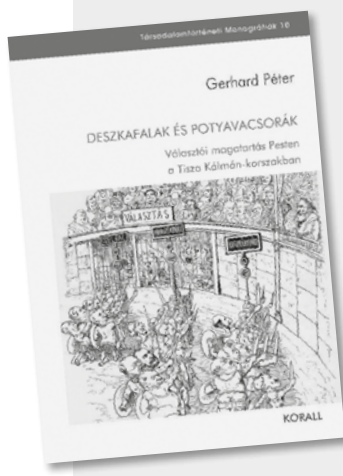
Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötet

Gerhard Péter
DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK
Választói magatartás Pesten
a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnos fenn, mégis, ahol elérhetők, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékoságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és értő érzékenységgel.

Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára
 3900 Ft, megrendelhető a
terjesztes@korall.org
 e-mail címen
 vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel
 (Budapesten) a kiadó 25%
 árengedményt (2900 Ft)
 biztosít, postai kézbesítés esetén
 10% kedvezményt (3500 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall
Társadalomtörténeti
Egyesület

Szűts korábbi érve, amely azt a kanonikus képet igyekszik cáfolni, hogy a világhálózathoz a teljességre törő bábeli könyvtár metaforája illenék, holott a 404-es hibából („Nem található”) kiindulva az időközönként megsemmisülő alexandriai könyvtár volna a megfelelőbb analógia. Ráadásul egy különálló, nagyon tanulságos fejezet a „Gutenberg-galaxis” (vagyis a nyomtatott könyv) és a világháló médiatörténeti összetetésével foglalkozik, azt állítva, hogy bár a mindennapossá váló internetes közzététel ugyanúgy átalakítja a tudás fogalmát, mint ahogyan a könyvnyomtatás is megbontotta a tudás egyházi monopóliumát, egyúttal a közönség fragmentálódásához, egy újfajta törzsi társadalomhoz is vezet.¹⁵

Ugyanakkor az *Online* – hogy a téma és a médium harmóniájára vonatkozó igénynek is eleget tegyen – nemcsak nyomtatott könyvként, hanem változatlan tartalommal elektronikus könyvként is hozzáférhető. Ehhez a szerző egy figyelemre méltó, csak a jövőből megválaszolható játékot társít: „vajon könyvünket megjelenése után nagyjából 30 évvel, tehát 2050 körül nyomtatott vagy elektronikus formában fogják többen elérni és olvasni [...]?” (478. old.) A kérdés persze a jelenben költői. Aligha kockázatos azonban a kijelentés, hogy Szűts Zoltán átfogó munkája egyértelműen pozitív fogadtatásra számíthat, és hamarosan a honi tudományos diskurzus egyik gyakran hivatkozott alapművévé válik, melyet kézi- és tankönyvként haszonnal forgathatnak a szakértők és a diákok éppúgy, mint a világháló egyes jelenségeire kíváncsi „felhasználók”. □

15 ■ Hasonló álláspontot képvisel a hálózati társadalom teoretikusa, Manuel Castells is: Manuel Castells: Az új média és a tömegközönség diverzifikálódása. Ford. Rohonyi András. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (szerk.): Média – nyilvánosság – közvélemény. Gondolat, Bp., 2007. 114–119. old.

FELSZABADULTAK

MÉSZÁROS ZSOLT

Papp Barbara – Sipos Balázs:

Modern, diplomás nő a Horthy-korban

Napvilág, Budapest, 2017. 340 oldal, 3500 Ft

A történetész szerzőpáros első közös könyve a Horthy-korszak nőtörténetének újraértékelése mellett érvel. Mindketten régebb óta kutatják a két világháború közötti időszakot. Sipos Balázs a hagyományos politikátörténet mellett behatóan foglalkozott a hatalom és a nyilvánosság viszonyával, a tömegsajttal, az újságírói hivatással, a női újságírással és a nőiség reprezentációival; Papp Barbara pedig a nőoktatást, az értelmiségi női szerepeket, valamint Techert Margit pályáját tanulmányozta. Ilyen előzményekre támaszkodva vizsgálták egy szélesebb kulturális, társadalmi, politikai, gazdasági kontextusban a felsőfokú képzettségű, fizetett szellemi munkát végző nők professzionalizációját és fogadtatását.

Az első fejezet a két világháború közötti időszak nem normatív elemzéséhez a magyarországi nőtörténet új korszakolását javasolja; a második röviden összegzi a nőemancipáció és az „Új Nő” típusainak hazai előtörténetét és az első világháború kiváltotta változásokat. A harmadik fejezet mutatja be, milyen diskurzusok alakultak ki a Horthy-korban a femininitásról a médiában, a lexikonokban és a szépirodalomban, hogyan ábrázolták a nő(iesség)et. Ezt követi a nők érvényesülési lehetőségeinek, a közép- és felsőfokú oktatásban kialakult számarányainak (negyedik fejezet), majd a diplomás nők munkaerőpiaci helyzetének és munkavállalásuk trendjeinek áttekintése (ötödik fejezet). A nőknek az egyesületi életben, a sajtóban és a politikában kifejtett nyilvános tevékenységét tárgyalja a hatodik fejezet, majd az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesülete (EUMANE) által alapított folyóirat, a *Magyar Női Szemle* programját, működését, tartalmát a hetedik. A kötetet egy esettanulmány, dr. Techert Margit filozófiatörténetész életútjának részletes ismertetése zárja.

Miközben a hazai társadalmi modernizáció egyrészt lelassult, másrészt a férfiak érvényesülését támo-

gatta, a világháború és a populáris kultúra hatására a modern nő eszméje és a női egyenjogúság egyre elfogadottabbá vált a feminista és más jogkiterjesztő törekvések eredményeként. Nem tartható tehát a nemzetközi és magyar nőtörténetnek az a feltevése, hogy a XX. század eleji, első feminista hullám után a nők társadalmi és politikai függetlenedése megtorpant volna. Papp és Sipos viszont az „emancipációs folyamat módosult továbbélése” (42. old.) mellett szóló kultúrtörténeti bizonyítékokat hangsúlyozza a szervezetekre fókuszáló, institucionalista történetírással szemben és az egyénekre összpontosító vizsgálódásban. Bár utalnak a kormányzati törekvésekre, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint oktatáspolitikai stratégiáira, érdeklődésük homlokterében a felsőfokú végzettségű nők tanulásával és munkavállalásával kapcsolatos statisztikai adatok, nyilvános tevékenységük formái és reprezentációi állnak.

Szándékuk szerint könyvük a „Horthy-kor nőtörténetének keresztmetszetét adja” (hátsó borító). E szándék valóra váltása még várat magára: maguk a szerzők is felsorolják a témájukra vonatkozó egyenetlenségeket, hiányokat. Csak egyes szervezetekkel és lapokkal foglalkoztak, érintőlegesen tárgyalták a férfi–nő-viszony változásait (például a pajtásházasságot), az urbanizáció és az életmód kérdését, nem tértek ki a külföldön diplomázott nőkre, a hazai nőszervezetek nemzetközi kapcsolatrendszerére, a szociálpolitikára (nyugdíjbiztosítás), valamint a vesztes háború és Trianon hatására, bár több helyen hivatkoznak rá mint a megértéshez szükséges alapvető tényezőre. Átfogó képet már emiatt sem nyújthatnak, amellyel, hogy elemzésük történeti szempontból sem fogja át a kor társadalmát, kultúráját, gazdaságát, politikáját. A diplomás nők szűkebb, de az eltérő társadalmi, vallási és kulturális hovatarozás folytán önmagában is tagolt csoportjára összpontosítanak, és kiemelt példák inkább a középosztály és a humán területek képviselőit jelenítik meg. Engem érdekelt volna még a más társadalmi osztályból származó, más politikai hovatartozású, illetve más tudományterületet művelő nők pályájának alakulása is, bővebb kifejtésben a viszonyítás és az előszóban ígért, egyénekre összpontosító leírás. A könyv egyik recenzense, Szlama Gabriella Zsófia éppen a teljes kép igényére tekintettel hiányolta egy modern, ám diploma nélküli női életút elemzését;¹ míg a könyv erényeit méltató Fábri Anna pedig a megelőző korszakban már elismertté vált, karriert építő nők – pél-

1 ■ Szlama Gabriella Zsófia: „Hamis nőieskedhetnémségek”. Papp Barbara és Sipos Balázs *Modern, diplomás nő a Horthy-korban* című könyvéről. *Médiakutató*, 2018. 1. szám, 102. old.

dául Ritoók Emma – befolyásának tárgyalását.² A hazai és külföldi egyetemeket megjárta, filozófiából diplomát szerzett, a század elején feminista regényekkel induló Ritoók két világháború közötti szerepének mélyebb vizsgálatát többek között az EUMANE megalapításában és irányításában való aktív közreműködése is indokolná. Mindazonáltal számos névvel és életrajzi részlettel találkozunk a könyv lapjain, de sokszor csak katalógusszerű felsorolásokban.

Hasonló tendencia figyelhető meg a könyv felépítésében is, amely a szerzők szándéka szerint a nagybottól halad a kisebb felé, az általánostól a konkrétéhoz. Az egymás mellé kerülő „szletek” azonban nem igazán kapcsolódnak össze; az információk aprózódásával és szóródásával szembeütközünk, egyfelől ugyanaz az adat vissza-visszatér a szövegben, de a szerzők csak ritkán fejtik ki, vagy dolgozzák össze a gondolatmenettel, másfelől az is előfordul, hogy az összetartozó részadatok egymástól távol kerülnek elő, ami az összefüggések megértésének rovására megy. Az olvasónak időnként az lehet az érzése, hogy előre-hátra lapozgatva kell összevadásznia a részleteket, ha képet akar nyerni bizonyos kérdésekről. Az ígért makro-mikro léptékváltás az egyes fejezeteken belül is előnyösen érvényesülhetett volna, például a nők tanulmányának és munkavállalásának statisztikai elemzéseibe határozottabban be lehetett volna vonni az érintettek tapasztalatait, pályáivét. Így ide lehetett volna illeszteni a könyv elejéről *Az első világháború utáni helyzet ambivalenciája* című fejezet azon passzusát, amelyben felsorolják a doktori fokozatot szerzett magyar nőket pályájuk rövid ismertetésével. Továbbá a női lapok tartalmi elemzése, valamint az *Új Idők* és a *Magyar Üriasszonyok Lapja* tanácsadó rovatának vizsgálata inkább a nőiségről folytatott korabeli diskurzust taglaló fejezetbe kíváncsozna (*A nők nyilvános aktivitásai* fejezet helyett). A mozaikszerűségből fakadóan a viszonyok és viszonyítási pontok bizonytalanok, gyakran nem világos, hogy az egyedi esetben mi az általános, az általánosban mi az egyedi. A szerzők pozitív elmozdulásként ítélik meg, hogy Kornis Gyula egyetemi filozófiai professzor, majd a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közoktatásügyért felelős államtitkára és országgyűlési képviselő, aki 1925-ben még elítélően nyilatkozott a nők diplomaszerezéséről a *Napkelet* hasábjain,³ 16 évvel később maga ajánlotta Techert Margitot egyetemi magántanárnak. Ezt a szerzők „kis győzelemnek” értékelik, de több kérdést nem válaszolnak meg: mitől lett Kornis 1925-ös írásának akkora hatása, ami hozzájárult az EUMANE megalapításához; mit jelentett Kornis szava a korabeli (oktatás)politikai környezetben; részt vett-e, és ha igen, milyen mértékben a diplomás nőkre vonatkozó szabályozásban; későbbi döntésében mi játszott szerepet, igazán megváltozott-e a véleménye, vagy egyszerűen csak alkalom volt Techert támogatása; hogyan

illeszkedett mindez a munkásságába stb.⁴ Továbbá megtudjuk, hogy az 1930-as évek közepétől a kormány csökkenteni igyekezett a női szellemi dolgozók számát (a közszolgálatban és az ügyvédségben), de azt nem, hogy Kornis „pálfordulása” milyen viszonyban állt ezzel az állami politikával.

Mindig termékeny, ha a szerzők önreflexívek, és párbeszédbe/vitába elegyedve az elődökkel és a kortársakkal, megkülönböztetve saját álláspontjukat, próbálják elhelyezni munkájukat a szakmai diskurzusban. Ám a magyar nő történet új periodizációjára tett javaslatuk nem a hazai nő történeti kutatások egészével szemben határozza meg pozíciójukat, hanem kiragadják és az általuk normatívnak nevezett, a magyar nő történetben uralkodónak tételezett szemlélethez kötik Szapor Judit egyik tanulmányát, s azzal állítják szembe a maguk „megértő” nő történetírását.⁵ Ismertetésük szerint a normatív szemléletet a következők jellemzik: előíró módon számon kér normákat; a feminista mozgalmat részesíti előnyben; a nemek közötti egyenlőség szempontjából ítél; politikátörténeti beállítottságú; a jótékonyságtól a kulturális egyenlőségért vívott küzdelmen át a politikai tevékenységig felemelkedő hierarchiát állít fel a szereplők, illetve a cselekvések között, és ennek megfelelően visszalépésként értelmezi a két világháború közötti időszakot. Papp és Sipos mindezzel szemben kíván alternatívát nyújtani, politikátörténeti helyett kultúrtörténeti megközelítésből, nem rangsorolják a női szervezeteket és tevékenységüket. A normák sokféleségét és hibriditását hangsúlyozzák, a szervezeti együttműködésre és a normák közötti átjárhatóságra összpontosítanak, a nőket önálló cselekvőknek tekintik, az egyéni és a csoporttaktikák árnyalt vizsgálátára törekcsenek.

2 ■ Fekete Bálint: Egy „modellalkotó” nő történeti kötet. *Újkor.hu*, 2017. október 29. <http://ujkor.hu/content/egy-modellalkot-notorteneti-kotet>

3 ■ Kornis Gyula: Nők az egyetemen. *Napkelet*, 3 (1925) 1–2. szám, 60–69. és 149–184. old.

4 ■ Különösen annak fényében érdekesek ezek a kérdések, hogy Kornis Gyula két évvel később megjelenő, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848* (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1927) című művében külön részben, azon belül három fejezetben adott alapos történeti áttekintést az újkori magyar leánynevelésről, a nőmozgalom kezdeti szakaszáról és a modern leánynevelő intézményrendszer kialakulásáról. Erre a szerzők nem tértek ki.

5 ■ Szapor Judit: A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története Magyarországon a kezdetektől 1945-ig. In: Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Napvilág, Bp., 2007. 129–144. old.; Papp és Sipos elemzése utal Szapor egy másik, Pető Andrával közösen jegyzett tanulmányára is: Pető Andrea – Szapor Judit: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Áron, Bp., 2004. 136–175. old.

6 ■ A feminizmustörténetben sem. Az utóbbi években megindult a hazai feminista mozgalom vidéki hálózatának feltárása is, lásd többek között Kereszty Orsolya: Földműves nők a dualizmus kori feminista mozgalomban. In: Buda András – Kiss

Kellő szakirodalmi áttekintés nélkül ez az osztályozás a semmiben lebeg. Pedig helyesen jegyzik meg, hogy a nőtörténet tágabb kategória, mint a női politizálás története, és a szakértők felsorolásával emlékeztetnek a nőtörténeti kutatások gazdag múltjára, sokféleségére. Markáns állításaik mélyebb indoklást igényelnek, beleértve a historiográfiai alapvonalak felrajzolását, ami az itt bemutatott kontrasztos képet is árnyalná, hiszen szempontjaik a hazai szakirodalom hajdani és jelenkori művelői számára sem ismeretlenek.⁶ Bár a szerzőpáros elismeri, hogy tanulmányában Szapor Judit is reflektál a női aktivitások széles körére, a célok időbeli változására és nem hierarchikus kezelésükre, mégis azzal zárják rövidre a diszkusziót, hogy „ennek ellenére így vélekedünk” (24. old.). A magyarázatot mellőzik, így annak indoklását is, miért épp egy politikatörténeti tanulmányon kéri számon a kultúrtörténeti megközelítést. Az sem világos, milyen értelemben beszélnek a „normatív megközelítésről” mint meghatározó narratíváról, miközben a magyar nőtörténeti kánon kialakulatlanságát regisztrálják, s hiányolják a nőtörténeti alapkutatásokat és összefoglaló munkákat. Persze kérdés, van-e egyáltalán szükség egységes nőtörténeti kánonra, hiszen éppen ők hangsúlyozzák, hogy a

Dr. Techert Margit

Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai. A VII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásai.* Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen, 2012. (Kiss Árpád Archivum Könyvsorozata), 45–52. old.; Kelbert Krisztina: A feministák pionírjai vidéken. A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének tevékenysége és szerepe a XX. század első felének magyarországi nőmozgalmában. *Századvég*, 2013. 2. szám, 121–162. old.; Csizmadia Edit: Feminista élet Szegeden. Egy elfeledett egyesület nyomában. *Szeged*, 2014. 11. szám, 22–25. old.; Antoni Rita: Progresszív nők kisebbségben? A Feministák Szegedi Egyesületének alakulása, kezdeti működése és a feminizmussal kapcsolatos korabeli attitűdök a helyi sajtó tükrében. In: Bolemant Lilla (szerk.): *Nőképek kisebbségben III. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről.* Phoenix Polgári Társulás, Pozsony, 2015. 55–63. old.; Arvai Tünde: *Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből.* Kronosz – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2016.; Czeferner Dóra: A polgári feminista nőmozgalom vidéken a 20. század kezdetén. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon.* Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2016. 549–560. old.

7 ■ Felsorolnak konkrét példákat is (39–41. old.), ám később az interszekcionalitás szempontja elsikkad. Pető Andrea recenziójában meg is jegyzi, hogy például „a zsidó nőegyesületek és kulcsszereplők életét és munkáját feldolgozó irodalomból kevésbé merítettek a szerzők”. Pető Andrea: A nőemancipáció „konzervatív ajánlatának” története a Horthy-korban. *Múltunk*, 2018. 3. szám, 2. old.

periodizáció, azaz a korszakhatárok kijelölése és az egyes szakaszok megítélése a nézőpont függvényében módosul.

A nőmozgalmak összetettségét hangsúlyozó argumentációhoz illeszkedve két kulcsfogalmat vezetnek be: a hibriditást és az ambivalenciát, amelyek az elemzésben valóban hasznosnak, gyümölcsözőnek bizonyulnak. Számításba véve az átrendeződéseket, a megszakításokat és a változó feltételeket, valamint a Horthy-korszak politikai ellentmondásait és az állam „repedezett” mivoltát, meggyőző módon érvelnek az emancipációs folyamatok 1919 utáni továbbélése, azon belül a *progresszív* és a *konzervatív* nőegyesületek közötti átjárhatóság és kapcsolódási pontok mellett. A Feministák Egyesületének tevékenységében kezdettől kitüntetett helyet foglalt el a gyermek- és anyavédelem. Kommunikációjában, kampányaiban az Egyesület is használt nemzeti alapú érveket, Trianon hatására még inkább. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) mint a Horthy-korszak legnagyobb és államilag támogatott nőszervezete, a feminista eszmével szemben határozta meg magát, miközben egyfajta részleges nőemancipációs

programot vitt tovább, és fellépett például a nők továbbtanulása és a szellemi pályákon való elhelyezkedése érdekében, valamint keretet és lehetőséget biztosított különböző női tevékenységeknek. Tagjai sorában akadtak, akik korábban a Feministák Egyesületével működtek együtt, vagy valamilyen módon kapcsolatban álltak vele, de az is előfordult, hogy a MANSZ összefogott a Feministák Egyesületével, például az egyetemi női létszámkorlát eltörlése érdekében, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségével karöltve. A szerzőpáros a célokra nézve tehát a feministák és a konzervatív nőmozgalom egyfajta összjátékát írja le, de vitáikat és a konfliktusokat sem hagyja figyelmen kívül. A hibriditáson túl kitérnek az interszekcionalitásra, vagyis a nemi, vallási, társadalmi, politikai stb. hátrányok összeadódására, ami a két világháború közötti periódus zsidóellenes intézkedései, a kommunista eszmék követőivel szemben alkalmazott drasztikus fellépései, antidemokratikus elemei és folyamatai, a választójogot érintő korlátozásai, nő- és családpolitikája miatt különös jelentőségre tesz szert. Mint írják: „A keresztény középosztálybeli férfihoz képest a nem keresztény és/vagy a középosztálybelinél alacsonyabb státuszú nő többszörös akadályokba ütközött.” (9. old.)⁷

Papp és Sipos a diplomás nőt az individualizálódáshoz, az önálló cselekvéshez kötve modern nőként értékeli, de főképpen amiatt, hogy „a nemi egyenlőtlenség egyik alapfeltevését, a férfi és női szellemi képességek közötti különbség létét tagadták és cáfolták meg” (32. old.). Fontos meglátás, hogy a *modern* és a *konzervatív* nem egymást kizáró fogalom: „Az egyetemre járó és diplomás nők tehát attól függetlenül modern nők voltak, hogy az élet más területein

felsőfokú képzésüket, munkavállalásukat, politikai tevékenységüket érintő szabályozások és visszaszorító intézkedések miatt. Tehát a *deal* változékonyak és egyenlőtlennek látszik, inkább diktátum, mint ajánlat. Másfelől a szerzők alapvetően a MANSZ-ra, illetve a *Magyar Női Szemle* körére fókuszálnak, a más világnézetűek szerepe, helye, viszonyulásai, lehetőségei a fennálló politikai és társadalmi rendszerben, bár szóba kerülnek, kevésbé rajzolódnak

ki élesen. A szerzők is csak óvatosan nevezik a Horthy-korszakot nőtörténeti szempontból konszolidációnak, hiszen az érintettek visszafordulásként élték meg, mozgásterüket törvények szűkítették, a kiszámítható előmenetelt pedig politikai döntések destabilizálták. Papp és Sipos ezért a konszolidációt nem egysúlyú állapotnak fogja fel, és meghatározásuk végül alá is ássa ezt a fogalmat: „Így a konszolidáció inkább apró lépéseket jelentett, relatív győzelmeket és vereségeket, kis »hódításokat.«” (11. old.)

Mivel a szerzők sok oldalról igyekeznek megragadni a tanult, dolgozó nő megjelenési formáit, a korabeli fogadtatás értelmezéséhez megvizsgálták a feminitáshoz társított képességek ábrázolásait a médiában. Ebben a kulturális kontextusban is hibrid mintázatokra bukkantak. A két világháború közötti, a női olvasóközönséget megszólító, úgynevezett női témákat feldolgozó hazai *middlebrow* irodalom, mint áttekintéséből kiderült, reflektált a nemi szerepek változásaira, tematizálta a nők továbbtanulását és munkavállalását, de a hivatás és a család összeegyeztethetőségét és konfliktusát is. Az ambivalens ábrázolásra jó példa Szederkényi Anna *Felszabadultak* (1932) című regényének ügyvéd-politikus hősnője, aki miután közéleti énjével meghasonlik, visszatér családjához. A szerzők szá-

zámoltak a nemi szerepekről.” (uo.) Konzervatívnak pedig a keresztény-nemzeti világnézetű nőket nevezik, akik Trianon hatására csalódtak a liberális irányzatban. Ez nem mindig jelentett függést a kormányzó párttól, az EUMANE és az általa kiadott *Magyar Női Szemle* kapcsán a szerzők ki is emelik a kormányzat nőpolitikájának bírálatait. Mindenesetre a korszakban általánosnak a konzervatív beállítódást tartják. Feltételezik, hogy „a Horthy-korban létezett egy konzervatív ajánlat, amelyet a cselekvő nők jórészt elfogadtak”, ami egyfajta kompromisszumot, „kiegyezést” eredményezett (304. old.). A konzervatív ajánlat hipotézise számos kérdést vet fel: az élet mely területein jelentkezett és mit tartalmazott, kik tették ezt az ajánlatot, és mennyiben változott a tárgyalt periódusban, kik fogadták el és miért, mennyiben írható le vele a kor női társadalma? A könyv tükrében eredeti elképzelésnek tűnik, de egyetértetek Pető Andreával abban, hogy ez a konzervatív ajánlat, illetve a nemzeti önidentifikáció, a nemzethez való viszony mélyebb elemzésre szorul.⁸ Annál is inkább, hiszen a könyv példáiból kiderül, hogy miközben egyre több nő szerzett képesítést és vállalt munkát, az érvényesülést számos akadály nehezítette, és a kivívott pozíció törekénynek bizonyult a

8 ■ Uo. 5. old.

9 ■ Megérdemelne egy külön tanulmányt a *middlebrow* irodalom összevetése Móricz Zsigmond 1930-as évekbeli regényeivel (*Az asszony beleszól*, 1933; *Jobb, mint otthon*, 1934; *Rab oroszlán*, 1935), amelyek éppen a nagyvárosi, középosztálybeli családokkal, a dolgozó és a háztartásbeli nők helyzetével, párkapcsolati problémáival foglalkoznak. Róluk Szilágyi Zsófia: *Nők a küszöbön. Női sorsok, élethelyzetek, szerepek* Móricz harmincas évekbeli Budapest-regényeiben. *Kalligram*, 2015. 1. szám, 57–64. old.

10 ■ Érdemes megemlíteni a könyv szövegét kísérő bő fotóválogatást a Budapest Főváros Levéltára, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Fortepan gyűjteményéből és magántulajdonból, különösen a rokonságban megőrzött felvételeket Techert Margitról. A portrék, illetve az egyleti élethez, sporthoz, öltözködéshez, életmódhoz, háztartáshoz, iskolai tanulmányokhoz (diáklányok, osztályterem, doktorrá avatási ceremónia), munkához (iroda, varroda) kötődő felvételek mellett szívesen láttam volna olyan korabeli vizuális példákat is, amelyek munka közben ábrázolják a női jogászokat, orvosokat, egyetemi oktatókat, képviselőket.

Cholnoky Jenő földrajz professzor és egyetemi tanítványai kiránduláson, 1926 (Fortepan)

mos más izgalmas, azóta a kulturális emlékezetből kiesett művet ismertetnek. Bizonyára valamilyen rendszer alapján vették elő az egyes elbeszéléseket, hogy bemutassák a különböző változatokat, ám az egykor népszerű, mára elfeledett művek hatása és íróiknak az irodalmi életben, valamint egymáshoz képest elfoglalt pozíciója mélyebb magyarázatot igényelne. Vajon a hajdani népszerűsége túl mi indokolta, hogy épp rájuk esett a választás, és milyen szempontból tekinthetők reprezentatívnak a korabeli diszkurzív térben?⁹ Mindazonáltal ezek a művek sok tanulsággal szolgálnak, és csak üdvözölni lehet az újraolvasást. Papp és Sipos figyelme kiterjedt az 1920-as évek rövid szoknyás, bubifrizurás *flapper* figurájára is, aki szintén egyfajta független női szubjektum volt a maga fogyasztási szokásaival, szabadidős tevékenységével, kényérkeresetével, szexuális életével: hozzá kapcsolódóan ismertetik a típustermítő Victor Margueritte *La Garçonne* (1922) című regényének magyar recepcióját és az amerikanizálódás trendjét. A sajtón, a lexikonokon és az illetéktankönyveken túl örömdetesen kitérnek a magyar filmekre is. Megállapításuk szerint a diplomás dolgozó nő ritkán bukkan fel mozivászonon, akkor viszont karikatúraszerű (csúnya, férfias), vagy épp férjhez megy („révbe ér”). A további kutatásokba érdemes lenne bevonni az akkoriban tömegmédiává váló rádiót (maguk is hivatkoznak Szederkényi Anna író-szerkesztő rádió-előadásainak sorozatára, a *Nőnevelési Szemináriumra*), illetve a színházat mint a kulturális reprezentációk termelésének és terjesztésének kitüntetett terepét.¹⁰

Anők diplomaszerezésének lehetőségeit, útjait, állomásait, feltételeit és körülményeit indokolt módon tágabb körben vizsgálják, bevonva a nők középfokú képzését, és a korabeli jogi szabályozások és statisztikák alapján állapítják meg a trendeket. Továbbá rámutatnak az állam „repedezett” mivoltára az oktatásügyben is, mivel a kormányzati álláspont nem volt egységes a nők közép- és felsőfokú

képzésére vonatkozóan. Míg a középfokú oktatásban a lányok lassú felzárkózását, addig a felsőoktatásban – tudományterületenként és időben változó mértékű – nemi egyenlőtlenségeket figyelnek meg. Már 1919 augusztusától korlátozták a nők létszámát az egyetemeken, a zsidó származás további hátrányként jelentkezett (*numerus clausus*), sőt bizonyos intézményekben és tanszékeken (orvosi, műszaki, jogi, katolikus hittudományi karok) hosszabb-rövidebb időre *numerus nullus*t vezettek be, azaz csak kivételes esetekben vettek fel nőket; e tekintetben a budapesti egyetemek szigorúbb feltételeket támasztottak, mint a vidékiek. Tehát a korszakban volt, ahová nem iratkozhattak be nők, volt, ahol maximalizálták a létszámukat. Ezért is érheti váratlanul az olvasót az a konklúzió, miszerint „a főiskolán-egyetemen továbbtanulni szándékozó lányok csaknem mindegyike bejuthatott a vágyott intézménybe” (114. old.) Pár lappal később a szerzők éppen arra térnek ki, hogy mi minden befolyásolta a nők szakválasztását: rendeletek, a környezet társadalmi kontrollja, a női szerepekkel kapcsolatos elvárások. A pályaválasztásban így kevésbé a *vágyaik*at, mint inkább a *lehetőségeiket* követhették önszántukból vagy külső (családi) nyomás hatására; például ezzel magyarázzák a szerzők, hogy az egyetemi karok közül a bölcsészkaron szerepeltek a legnagyobb arányban női hallgatók.¹¹ Másfelől a megismerés végességére reflektálnak: „hogy a környezet befolyása, a hallgatónak saját nemének szerepeiről alkotott képe vagy csak a hivatástudat vezérelte őket a szakválasztásban, azt ma már lehetetlennek látszik kideríteni.” (119. old.)

Az 1930-as években romlottak a nők továbbtanulási esélyei – ezt a szerzők a gazdasági válság hatásának tulajdonítják. Az egyetemi stúdiumok viszont költségesek voltak, és hosszúra nyúltak, emellett ösztöndíjakra, kedvezményekre, elitkollégiumi képzésre, tudományos fokozatra és előmenetelre elsősorban férfiak számíthattak. Következésképpen a munkavállalásra felkészítő, nyitottabb feltételrendszerrel működő főiskolák, valamint szakiskolai képzések kerültek előtérbe a lányok körében. Mindezt figyelembe véve a nők pozíciója valamennyit javult a felsőoktatás és a tudomány területén,¹² ám arányuk a felsőoktatásban általában 15% alatt volt, és „többségük a gondozásra, oktatásra képesítő, illetve a művészképző intézményekbe iratkozott, és nem készülhettek hatalomgyakorlással kapcsolatos pályákra” (118. old.).

A diplomás nők munkavállalási tendenciáit szintén a korabeli statisztikák alapján vizsgálva a szerzők nemcsak Budapestre figyeltek, ahová e nők jelentős hányada összpontosult, hanem a területi különbségekre is. Az adatokból kiderül, hogy a női szellemi munkások többsége egyedülálló volt, viszont a magasabb iskolai végzettségűek egy része asszonyként is megtartotta munkáját. Az 1930-as évek végére – bár még messze a két nem paritása – már meglehetősen fontos állásokat is betölthettek, térfigyelésüket a

11 ■ A Horthy-korszak bölcsész- és tanárdiplomásainak nemi megoszlásáról lásd Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor: Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon. *Educatio*, 2007. 4. szám, 565–590. old.; Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor: *Bölcsészek és tanárok a 19–20. században*. Wesley János Lelkészképző Főiskola Theológus és Lelkész Szak – Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont, Bp., 2012.

12 ■ Azt azért túlzó állításnak érzem, hogy ekkor „a korábban szinte ismeretlen jelenség, nevezetesen a képzett nő bekerült a köztudatba: most már a magyar vidéken is találkozhatott az ember, legalábbis nagy valószínűséggel hallhatott a létezésükről.” (153. old.) A képzett, dolgozó nőről az első világháború előtt is tudomást szerezhetek a vidéken élők, mivel visszatérő téma volt a sajtóban és az irodalomban a bölcsész és orvosi egyetemi karok nők előtti megnyitásától (1895) és az első lánygimnázium megalapításától (1896) fogva (sőt azt megelőzően is), például a szerzőpáros által az irodalmi ábrázolásoknál hivatkozott Kaffka Margit írásaiban is felbukkan alakja.

szerzők látványosként jellemzik a korábbiakhoz képest, bár a részfejezet konklúziójában inkább így fogalmaznak: „a diplomás nők »térfoglalása« tehát csak mérsékelt ütemben haladhatott” (152. old.). Az állami apparátus vagy a tudományos intézményrendszer felső szintjein nem dolgoz(hat)tak; minisztériumi segédfogalmazók, könyvtárosok, múzeumi őrök (muzeológusok), egyetemi oktatók és tanársegédek kerültek ki közülük, valamint a hagyományos női feladatkörökhöz (művészetek, ifjúságvédelem, pedagógia) illeszkedő bizottságok, szakosztályok tagjai lehettek. Bár a diplomás nők csoportja a korábbiakhoz képest erősödni látszott a felsőoktatás és a tudomány területén, összességében hátrányban voltak férfikollégáikhoz képest: nehezebben helyezkedtek el, lassabban léphetek előre a ranglétrán és csak bizonyos szintig (üvegplafon), kevesebbet kerestek, nagyobb eséllyel számíthattak munkájuk elvesztésére). Az 1930-as évek neopateralista fordulata pedig a kétkeresős családmóddal felszámolását, a nők munkavállalási jogainak korlátozását, a néhány ügyvédnő kiszorítását, a közszolgálatban álló és férjzett nők elbocsátását célozta. Később a zsidótörvények továbbcsökkentették az érintettek lehetőségeit.

A nők nyilvános aktivitásait tárgyaló fejezet elsőként a politikai szerepvállalás korabeli kereteit mutatja be. Bár a nők ebben az időszakban már választók és választhatók lettek, a férfiakhoz képest rájuk szigorúbb, magasabb végzettséghez és korhoz, valamint törvényes gyermekek számához kötött feltételeket szabtak. A két világháború között mindössze öt nő képviselő működött, a szerzők számba vették azokat az ügyeket, amelyekért felszólaltak (szociálpolitika, politikai egyenjogúság, nemi egyenlőtlenségek). Emellett hangsúlyozzák, hogy a Horthy-korszakban a nyilvános női aktivitások köre sokrétű volt, amelyhez a politikai tevékenységen túl a tanulás, a nyilvános fogyasztás, az egyleti foglalatosság, a médiarészvétel is tartozott. Áttekintik az egyleti élet szerkezetét, típusait, feladatait, tagságát, majd röviden ismertetik a fontosabb szervezetek tevékenységét (MANSZ, Feministák Egyesülete, EUMANE). A

női cselekvés további fontos színtereként mutatják be a sajtót, (példaként Szederkényi Annát, a Budapesti Újságírók Egyesületének első női tagját, a *Kis Újság* című országos napilap szerkesztőjét említik), illetve az olvasók kapcsolatát a szerkesztőségekkel leveleiken, közleményeiken keresztül.¹³ Táblázatban közlik a Horthy-korszakban megjelent női lapokat és jellegüket; ismertetik egyes orgánumok (*Dolgozó Asszonyok Lapja*, *Új Idők*, *Magyar Úriasszonyok*

Két medika a boncteremben, 1914 k.
(Baloldalt: Schweiger Margit)

Lapja) cikkeit, szerkesztői válaszait, illusztrációit, állásfoglalásukat a nők felsőbb tanulmányaival, munkába állásával vagy a nőiséggel kapcsolatban.

A szerzők kiemelt figyelmet szentelnek a *Magyar Női Szemle: A Szellemi Pályákon Működő Nők Lapja* (1935–1940) bemutatásának és a szerkesztő, dr. Techert Margit filozófiatörténész életpályájának. Nem elemzik a folyóirathoz kapcsolódó programokat, az egyesület tevékenységét, a lap fogadtatását, a szerzők életpályáját, a munkatársak családi és szakmai háttéréről ellenben képet alkothatunk egy táblázatból, amely tartalmazza nevüket, születési helyüket és évüket, vallásukat, apjuk foglalkozását, saját foglalkozásukat és kutatási területüket. A folyóirat

publikációinak tanúsága szerint erős, az értelmiségi szerepvállaláson és elhivatottságon nyugvó csoport-identitás fűzte őket össze. Bár a keresztény-nemzeti eszméhez álltak közel, kritikusan léptek fel a kormányok nőpolitikai intézkedéseivel szemben: az „egyenlő munka, egyenlő bér” elvéért, a munkához való jogért, a választójog kiszélesítéséért, az oktatási korlátok felszámolásáért küzdöttek. Önmeghatározásuk fontos alkotóeleme volt a szociális érzékenység.¹⁴

Techert Margit karrierje ötvözte a tipikus és atipikus jegyeket: maga formálta a sorsát, és elérte mindazt, amit a kor Magyarországon egy tudós nő elérhetett, azaz kinevezték magántanárrá a budapesti bölcsészkaron (harmadik nőként jutott ehhez a címhez). Életrajzát emlékiratai, valamint családi és levéltári dokumentumok segítségével rekonstruálták. Szakmai előmenetele, ösztöndíjai, publikációi, kutatási eredményei, tudományos fogad-

tatása mellett hangsúlyt helyeztek Techert Margit és második férje, Magyary Zoltán házasságára, egymást támogató kapcsolatára, közös társadalmi szereplésére is.

Jelen könyv érdeme adatgazdagsága – szakmunkákra, egyetemi iratokra, statisztikákra és magándokumentumokra támaszkodik –, amelynek alapján új megvilágításba igyekszik helyezni a korszak nőtörténetét. A mozaikszerűségből adódó belső aránytalanságok, helyenként nem eléggé tisztázott megállapítások és a viszonyítási pontok rögzíthetlensége miatt azonban jó lett volna, ha több időt szánunk a fejezetek összezéselésére, bizonyos részek kibontására. Ennek hiányában azonban, még ha nagyobb rálátást nyújt is a diplomás nők korabeli társadalmi, kulturális, politikai környezetére, nem nyerhetünk belőle általános képet a két világháború közötti nőtörténetről, már csak azért sem, mert csak egy szűkebb szegmensével foglalkozik. Pedig a szerzők rendelkeznek mindazzal a tudással, szakértelemmel és kutatási tapasztalattal, amely alkalmassá tenné őket akár átfogó igényű mű létrehozására, akár a választott témájukra vonatkozó „mélyfúrásokra”, hiszen előző munkáikban behatóan és sokrétűen vizsgálták a tárgyalt periódust. (Sőt, korábbi írásaikból, szempontjaikból, eredményeikből többet is beépíthettek volna könyvükbe.) Emellett a részkonklúziókat és a végkövetkeztetést mindenáron a következő fő hipotézisre akarják kifuttatni: „Summa summarum azt láthatjuk tehát (és végezetül is ezt szeretnénk hangsúlyozni), hogy a diplomás nő, az egyetemista lány és általában a modern, cselekvő nő – gyakran inkább a körülmények dacára – egyre elfogadottabb lett a Horthy-kor Magyarországon.” (305. old.) Ennél azonban sokkal összetettebb, ellentmondásosabb és konfliktusosabb volt a kor, ahogy maga a könyv is jól érzékelteti, amikor az állam „repedezett” mivoltára és a hibrid mintázatokra hivatkozik. Kétségtelenül tényezés tapasztalható a nőekkel kapcsolatban bizonyos területeken, egyéni sikertörténetekkel is találkozunk, de éppen a szerzők hivatkozásai, példái győzhetik meg arról az olvasót, hogy az érintettek általában az *elfogadás* különféle akadályaiival, nehézségeivel, határaival szembesültek a társadalomban, a kultúrában, a munkaerőpiacon, az oktatásban és a politikában. A fenti helyett árnyaltabb, megalapozottabb, valamint az elemzés szempontjából ösztönzőbb tézisüknek tartom a következőt, amely alkalmasabb kiindulásnak kínálkozik a két világháború közötti modern női szerepminták és karriersémák *konstruá-*

lódásának és terjedésének vizsgálatára: „a Horthy-kor nőtörténeti szempontból megszakítások sorozata.” (42. old.)

A könyv alapfogalmai és alapvetései is erre mutatnak: a Horthy-korszak változó és tagolt mivolta, a hibriditás, az interszekcionalitás, a *nőiség* diszkurzivitása, az aktív, cselekvő nők középpontba állítása. Mindent egybevetve a kötet erénye, hogy rávilágít a női emancipáció tovább élésére – megváltozott és korlátozott körülmények között – a két világháború közötti Magyarországon, és arra, hogy a női jogok terén bekövetkező változás új konfliktusokhoz vezetett, ami újfajta konszenzusok kialakítását igényelte. Bemutatja továbbá, hogy az 1919 előtt erős feminista mozgalom feladatainak átvételében, eredményeik megőrzésében milyen szerepet játszott a konzervatív nőmozgalom, és mit tett 1920 után a nők tanuláshoz, munkához, politikai részvételhez való jogainak csorbítása ellen (lásd MANSZ, EUMANE). A könyv számos értékes adalékkal, meglátással és újdonsággal szolgál, különösen a *Magyar Női Szemlé*ről és Techert Margitról szóló fejezetek. Ráirányítja a figyelmet a korszakra, és újraértékelésére invitál; ez sokszereplős folyamat lehet, ahogy erre maguk a szerzők is utaltak a kötetbemutatón. Javasataik hozzájárulnak a témával kapcsolatos szakmai párbeszéd további alakulásához, és ösztönözhetik a hazai nőtörténet múltjáról, jelenéről, célkitűzéseiről és módszertanáról való együttgondolkodást. □

13 ■ A kimutatásokon kívül a további kutatásokban érdekes lenne közelebbről megnézni azt is, hogy a két világháború között a női újságírók hogyan és mely területeken formáltak cikkeikkel, riportjaikkal a közgondolkodást.

14 ■ A lapnak és kiadó egyesületének utóéletéhez tartozik, hogy 1995-ben az EUMANE utódszervezeteként jött létre a Diplomás Nők Magyarországi Szövetsége, majd az újjáalakulás 10. jubileumára, 2005-ben, Thun Éva szerkesztésében megjelent az Új Magyar Női Szemle különszám, amelybe az előldaplóból is beválogattak írásokat.

A MAGYAR MŰVÉSZET A 19. SZÁZADBAN KÉPZŐMŰVÉSZET

Főszerk.: Sisa József
szerk.: Papp Júlia, Király Erzsébet
MTA BTK – Osiris Kiadó
Budapest, 2018., 1000 oldal
9800 Ft
(A magyarországi művészet története
V/2.)

TÖRTÉNELEM, NEMZET ÉS KÉP

A HISTORIZMUS MINT KULTÚRA

GYÁNI GÁBOR

Egy percig sem vitás, hogy a XIX. századi magyar képzőművészet történetéről szóló összefoglaló kézikönyv megjelenetése jelentős intellektuális esemény idehaza.¹ Nem téveszthető ugyanakkor szem elől, hogy jelen kötet az öt évvel korábban közreadott párjával, az építészet és iparművészet XIX. századi történetét taglaló munkával együtt értékelhető vállalkozás.² A tudományos tanácsadók és a szerzők között mindkét kötetben feltűnik Sinkó Katalin neve, ami korántsem véletlen. Ő az a művészettörténész, akinek döntő gondolati erjesztő hatása volt mindkét művészettörténeti szintézis megszületésére.

A HISTORIZMUS FOGALMI REVÍZIÓJA

Nem merülve el a XIX. századi magyar művészetnek, a „historizmus korának” tudománytörténeté-

ben, annyit megjegyezhetünk, hogy a hazai művészettörténet-írás ezzel a két munkával lépést váltott, mert a historizmus művészetét illetően szakított azzal a XX. század elejétől jellemző szemléleti beidegződéssel, amely a képzőművészeti (és építészeti) historizmust mint stílustörténeti korszakot negatív módon értékelte. Fülep Lajos nem egyedülként, de hatásos véleményformálóként vallotta, hogy a XIX. századi historizmus, az akadémizmus, ahogy ő nevezi, alapjaiban elhibázott művészeti törekvés volt. Miért? Azért, mert ez a „pseudoművészet” a rá jellemző allegorizáló beállítottsággal soha sem „a képírás [...] immanens problémáival foglalkozott”, hanem mesterkéltn (festőietlen) képi megoldásokkal bíbelődött: kompozícióival olyan jelentést igyekezett kifejezni, amely „a látható képen kívül van”.³ Székely Bertalant tárgyalva Fülep rámutatott: „A kép elemei nem egymásért, de még csak nem is önmagukért, hanem végeredményben valami rajtuk kívül lévő raison kedvéért vannak.”⁴ Következésképpen „csakis a szóval kifejezhető van bennük, de semmi abból, ami szóval kifejezhetetlen, ami a festőnek sajátos tulajdona.”⁵ Ez Fülep szerint az autonóm művészi kifejezés megtagadása, ha nem épp megcsúfolása, s ez a század égető problémája. Márpedig Székely és megannyi társa, a történelmi festészet Than–Lotz-ágát is ideértve, alig képes kifejezni vagy összefoglalni a XIX. század nagy festői törekvéseit, melyeknek ők a fattyúhajtásait hozták létre.⁶

1 ■ *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet.* Főszerk. Sisa József. Szerk. Papp Júlia – Király Erzsébet. Tudományos tanácsadók: Sinkó Katalin (†) – Nagy Ildikó. MTA BTK – Osiris, Bp., 2018.

2 ■ *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet.* Szerk. Sisa József. Tudományos tanácsadók: Sinkó Katalin – Nagy Ildikó. MTA BTK – Osiris, Bp., 2013.

3 ■ Fülep Lajos: *Magyar művészet.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Bp., 1923. 114, 121. old.

4 ■ *Uo.* 115. old.

5 ■ *Uo.*

6 ■ *Uo.* 121. old.

Kemény szavak, amelyek egy szándékoltan stílus-történeti szemléletben fogant megközelítés eredményeként hangoztak el az akkor épp meghaladott XIX. századi akadémizmusról. A XX. század végéhez közelítve az immár historizmusként megnevezett történelmi festészet, emlékműszobrászat és architektúra tudományos megítélése új értelmet nyert ahhoz képest, amit Fülep tulajdonított neki. A fogalmi revíziót illető magyarországi szellemi fejleményeket véve most számba: Zádor Anna – jórészt a tanítványaival – 1981-ben megírta azt a tanulmánykötetet, amely 12 évvel később jelenhetett meg csupán.⁷ Ez volt a téma első olyan tudományos megközelítése, amely többet és mást kívánt nyújtani a pusztá stílustörténeti feldolgozásnál. A szerkesztői előszóból idézek:

„Nincs történelmünkben még egy korszak, amely annyi nagyméretű épületet, freskót, táblaképet, köztéri szobrot igényelt volna, mint ez a viszonylag rövid szakasz. Érthető, ha ezek közt remekművek és szerényebb értékű alkotások egyaránt előfordulnak. De az is természetes, hogy a kor társadalmának igényeit, kifejeződésének mélyebb és átfogóbb jelentését csak akkor foghatjuk fel, ha a műveket mint e törekvések tolmácsolóit, elsősorban mint kordokumentumokat vizsgáljuk, sokszor függetlenül attól, hogy jelentős művészeti alkotások-e.”⁸

Az egyik elméleti bevezető tanulmányban Németh Lajos, aki sokat tett a historizmusnak a korábbiaknál megértőbb értékeléséért, lényegében szakított Fülep irányvonalával:

„A historizmus ikonológiai programjának [...] alapvonása az allegorizáló, fogalmi jelleg. A programok mindig absztraktumokból indulnak ki. [...] Egyszerűsíteniünk azonban, ha a historizmusnak csupán ezt az oldalát hangsúlyoznánk. A historizmus volt ugyanis adekvát stílusa annak a tudományos világszemléletű, liberális nemzedéknek is, amely megvetette a modern társadalom- és természettudományok, a közoktatás, a közegészségügy, a közigazgatás, az urbanisztika stb. alapjait, munkásságát a »közjó« javára szentelve.”⁹

Németh Lajos úgy értékelte újra a rendszert csak stílustörténeti fejleménynek tekintett és ennek alapján le is becsült (eklektikaként megbélyegzett) művészeti historizmust, hogy behelyezte egy tágabb társadalmi és mentális kontextusba. Jóllehet a historizmus valamiféle „jelentéskényszerben élt”, mivel „a mű számára elsősorban jelentéshordozó volt, mégpedig nem pusztán művészi, esztétikai jelentés, hanem ideológiai, irodalmi, formailag is meghatározó jelentés hordozója”. De, fűzte hozzá Németh: „Nem is lehetett volna ez másként, mert a historizmusnak épp ez volt a társadalmi funkció-

ja.”¹⁰ Ahhoz, hogy kellő magyarázatot találjunk erre, történetsszociológiai aspektusból kell a jelenséget szemügyre venni.

A képzőművészeti historizmus átalakulóban lévő tudományos megítélése felmérhetetlenül sokat köszönhetett később a Magyar Nemzeti Galériában Sinkó Katalin körül csoportosuló művészettörténészeknek, akik két reprezentatív kiállítást is rendeztek a témából, egyúttal két katalógusban tették közzé a képzőművészeti historizmust illető kutatási eredményeiket.¹¹ Az elsőként megrendezett kiállítás és katalógusa a történelemábrázolások teljes időbeli spektrumára kiterjedt, a középkori ereklyekultusztól egészen a késő historizmusig és a belőle való kitörési próbálkozásokig. A másodikként megrendezett kiállítás és katalógusa pedig a nemzetépítés korának a művészeti törekvéseit tekintette át azért, hogy bebizonyítsa: szoros belső összefüggés köti össze egymással a korabeli nacionalizmussal és a művészi kifejezőmódot. Az említett kiállítások, valamint a számtalan műtárgyelemzés és a megannyi átfogó, de nem kizárólag művészettörténeti elemzést felölelő katalógus nélkül a mostani kötet meg sem született volna. Vagy ha igen, nem olyan céllal és szándékkal jött volna létre, amilyenek a szerkesztők, a tanácsadók és a szerzők (akik száma 35) elképzelték.

Nem hat a meglepetés erejével, hogy a kötet megvalósítása elé kitűzött cél a művészeti historizmus és a XIX. századi képzőművészet teljes történetéhez a stílustörténetinél tágabb fogalmi keret megalkotása volt. Nevezetesen azért, hogy ez a „kutatás a stílus-korszakok vizsgálata helyett [...] a történeti folyamatok komplex elemzésével, a képzőművészetnek a kortárs társadalmi és művelődéstörténeti jelenségekkel szinkronban történő vizsgálatával” (Papp Júlia – Nagy Ildikó – Király Erzsébet, 17. old.) folyjék. Ennek megfelelően:

„A historizmus ebben a kötetben [...] nem a »megkésett« akademizáló művészi eljárások negatív példatára, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia soknyelvű közösségében különösnek, magyarinak

7 ■ Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Bp., 1993.

8 ■ Uo. 10. old.

9 ■ Németh Lajos: *A historizmusról. A historizmus mint művészettörténeti fogalom*. In: Zádor (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*, 18. old.

10 ■ Uo. 17. old.

11 ■ Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2000.; Király Erzsébet – Róka Enikő – Veszprémi Nóra (szerk.): *Nemzet és művészet. Kép és önkép*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2010.

12 ■ Sisa (szerk.): *A magyar művészet a 19. században* (2013), 29. old. A fejezet szerzője Sinkó Katalin.

13 ■ Leopold von Ranke: *Az újabbkori történelem szakaszairól*. Ford. Csejtei Dezső. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Osiris, Bp., 2006. 1046. old.

14 ■ Ezt illető döntésük indoklásához lásd Sisa (szerk.): *A magyar művészet a 19. században* (2013), 21–22. old.

tudott élettartalmakat megjelenítő képzőművészeti hagyományé, amelynek minden faktorához megfelelő hozzáférést kerestek az akkori kutatók, majd az utánuk következők.” (Papp Júlia – Nagy Ildikó – Király Erzsébet, 30. old.)

A kort minden ízében átható nacionalizmustól elválaszthatatlan historizmust a kötetben hazai kultúránk mélyebb történeti feltárásra megérett *stabil örökségeként* határozzák meg a szerzők, melyet a magyar művészet folyamatos (európai) helykeresése, az egyetemes kultúrával való vágyott szinkronitása határozott meg önnön történetiségében.

Nem a *stílus* hagyományos fogalma tölti be tehát itt a gondolati irányító szerepét, még ha nem kerül is teljes egészében a lomtárba. Hiszen:

„mára világossá lett, hogy a stílus maga is több az eddig tárgyalt, egyszerű formamintánál. Inkább *kifejezés* [...]. A stílárís reminiscenciák, újjáéledések, neostílusok a kultúra múltbeli nyomaival teremtő viszonyba lépő, ismétlődő emberi magatartás jelentésteri dokumentumai; ahogyan tagadásuk sem más, mint új jelentések keresése a modernítésbe átvezető, történeti században.” (Papp Júlia – Nagy Ildikó – Király Erzsébet, 31. old.)

A vizsgálódás hangsúlya ezzel áthelyeződik a műalkotás, valamint a művészi alkotó tevékenység *funkcionalitására*, társadalmi forrásaira és azok tovaryűrő hatásaira. Amikor az „újabb szemléletű historizmus kutatás” a műtárgyak, épületek és festészeti programok historizmusának a funkcionális vonatkozásait helyezi a figyelem előterébe, akkor főként arra keresi választ, „hogyan miféle társadalmi-politikai reprezentációs igények húzódtak meg a historizmuson belül a stílusválasztások mögött”.¹²

Ennek folytán a klasszikus történetírói historizmusához térünk vissza, amely – legalábbis Leopold von Ranke megfogalmazásában – nem feltétlenül vallja magáénak a történelmet állítólag uraló fejlődés elvét, mely szerint „mintha az évszázadok előrehaladó fejlődése egyidejűleg átfogná az emberi lényeg és képesség valamennyi szféráját”. Ranke vélekedése szerint ugyanis: „A történelem azt mutatja nekünk [...], hogy a művészet leginkább a 15. században és a 16. század első felében élte virágkorát. Ezzel szemben a 17. század végén és a 18. század első háromnegyede-

dében épp ez hanyatlott leginkább.” Ebből következően „nem konstataálható, hogy ugyanez a művészet az évszázadok során magasabb szintre emelkedik”.¹³ Amikor a művészettörténet-írás áttér a történetírói historizmusnak megfelelő útra, vagy csak visszatér oda, nyomban kitágul a kutatómunka horizontja is; hiszen az a belátás, hogy a műalkotást csak sokrétű vonatkozásaival és az élet mindenkorai valóságához fűződő kapcsolatával együtt értékelhetjük helyesen, megköveteli és egyben lehetővé is teszi a többi humán tudomány szemléletének, módszereinek és eredményeinek az együttes hasznosítását. Jelen

kötet ezen okok folytán tekinthető általános magyar eszme- és mentalitás-, sőt társadalomtörténetnek, különös tekintettel a vizuális kultúra és reprezentáció történeti alakulására.

S vajon miért kerek száz év, az 1800 és 1900 közé eső évszázad keretébe illesztve szól minderről a kötet, és milyen térbeli koordinátákat vesz hozzá figyelembe?

A KEZDET ÉS A VÉG

A kézikönyvsorozat gondozói (szerkesztői, a tanácsadók és a szerzők) hagyományos megoldást választottak az 1800-as kezdőpont és az 1900-as végpont kijelölésével.¹⁴

A kezdetet nem lehetett ugyanakkor egyetlen markáns és példaszzerű műalkotáshoz kötni, ahhoz hasonló módon, ahogy a korszak lezárultát, melyet Vaszary János *Aranykor* című, 1898-ban keletkezett festménye hivatott ezúttal érzékeltetni. S bár Vaszary képe – a témáját tekintve – to-

vábbra is a festészeti historizmus terméke, formai tekintetben túl van már a történeti vizuális előképek pusztá másolásán, mivel a festő „meglehetősen friss kortársi igazodással, a szecesszió stíluskészletének következetes alkalmazásával párosította” a művészi megjelenítést. Ami pedig annak a biztos jele, hogy „a művészet önfelszabadító korszaka visszavonhatatlanul elérkezett” (Király Erzsébet, 859. old.).

Nem pusztá véletlen azonban, hogy a korszak kezdetét nem valamely műalkotás részletes leírásával és elemzésével, hanem a korabeli művészeti élet történet-szociológiai kontextusának a bemutatásával jelöli meg a kötet, amikor rekonstruálja, milyen volt a korabeli művészetpártolás, művészeti közélet és művészeti oktatás. Ennek részbeni oka a számottevő korabeli művészeti produktumok hiánya, részben pedig az, hogy a majdan felívelő honi képzőművészet társadalmi feltételei a század első felében még inkább csak kialakulóban voltak. A kötetben kö-

J.N. Ender – F.X. Stöber:
Az MTA pecsétje, 1831.

vetett eljárás nem teljesen előzmény nélküli. Lyka Károly a XIX. század első felét átfogó művészettörténeti áttekintésének első kötetét teljes egészében e kérdés bemutatásának szentelte, mondván: „Első sorban tehát a társadalom és a művészet viszonya fog minket foglalkoztatni.”¹⁵ Az 1800 és 1900 közé eső száz év kronológiai egységként kezelése felvet ugyanakkor néhány problémát is, ami főként a vég datálásából adódik. Lyka a századforduló közel két

1800-as kezdő korszakhatár kijelölését – a tudományos hagyományok ereje mellett – az is kellően indokolja, hogy a kortársak szintén ebben az időbeli szekvenciában gondolkodtak: 1800 „a régi és a modern, vagyis a történeti és a kortárs, sőt »élő«-nek is nevezett művészet elhatárolásának hagyományos időhatára már a 19. században.”¹⁷ A XIX. század elején újonnan és egyre-másra megnyíló európai képtárak szintén ez időtől számították az élő művés-

zet korszakát, melyet nyomban nemzetiként definiáltak; a megelőző korok művészetét ugyanakkor – a stílusok szerinti rendhez igazodva – egyetemessé állították be. A kötet nem tisztázza ugyanakkor, hogy miért 1840-ben és 1870-ben (vagy éppen 1890-ben) ért véget egy-egy alkorszak; hacsak azért nem, mert a stílusváltásoknak is van, vagy lehet ebben némi szerepe. A klasszicizmus kezdeti, történetesen az 1840-es évekig tartó uralmát a nemzetiesedő historizmus művészeti ideálja követte, melyet az 1870-es évektől váltott le az allegorizáló történeti festészet kánonja, hogy ez utóbbi fokozatosan adja át a helyét a szimbolizmusnak, az impresszionizmusnak és a szecesszióknak.

Nem mondható ugyanakkor, hogy ezzel a belső szekvenciális renddel a kötet a stílustörténetre szűkítene le az elbe-

szélést, amit a benne előadott roppant gazdag tényanyag és igényes gondolati vonalvezetés töltene ki tartalommal. Napnál világosabb, hogy a századközép így datált művészeti korszakában teljesen más-milyenek voltak az alkotóművészet külső társadalmi feltételei, mint a század első négy évtizedében. Erre vall egyebek közt a hazai művészeti élet szereplőinek a mind nagyobb száma és folyton növekvő művészi súlya, valamint működésük intézményes feltételeinek a minőségi átalakulása. Az 1870-hez köthető újabb korszakhatár kapcsán is ugyanez mondható el. A századközép markáns fejleményei (az akkor megindult művészeti oktatás, művészeti egyesületi élet és kiállítási kultúra, továbbá a sokszorosítás révén popularizálódó művészeti alkotómunka) alkotják a jellemző társadalmi kontextust, melyet 1870-től a mindinkább elhatalmasodó állami (és egyházi) mecenatúra és a művészetnek a nyilvános reprezentációban elfoglalt növekvő, sőt domináns szerepe vált fel; mindez pedig meghatározó erővel hat magára a művészi invencióra is. S mi magyarázza vajon a bomlást, a nemzeti képzőművészeti historizmus szintén ez időre eső megrekedését, majd annak át-

Vaszary János: Aranykor, 1898.

évtizedét, az 1896 és 1918 közötti éveket egy önmagában egységet alkotó korszakként fogta fel, melyet a kései historizmus és a szecesszió koraként határozott meg, legalábbis a szobrászatot illetően (22. old.). A csonkán maradt XX. század végi magyar művészettörténeti szintézis egyik elkészült kötete szintén a századfordulónak ezt a három évtizedét nevezte meg mint a képzőművészeti modernizmus egy különálló korszakát.¹⁶ Jelen összefoglaló viszont ettől eltérő koncepciót képvisel, amit a belső kronológiai tagolás rendje is kifejez azzal, hogy három, egymást lazán követő alkorszakot tüntet fel: az 1800-tól 1840-ig tartó, az 1840-től 1870-ig ívelő, és végül az 1870-től 1900-ig húzódó belső szakaszt. Nem állíthatjuk, hogy egyes-egyedül a stílustörténeti megfontolások döntöttek volna erről a kronológiai rendről, azért sem, mert „az adott évtizedekben a művészeti jelenségek oly sokrétűek, hogy [...] a képzőművészetben egy-egy korszak így nem nevesíthető”, legföljebb csak évszámokkal fejezhető ki (Sisa József, 14. old.). A kézikönyv azonban hallgat az évszámokkal megjelölt korszakhatárok tartalmi kritériumairól, ezért csak azon sejtésünknek adhatunk hangot, hogy a dolog mélyén az alkotóművészet társadalmi feltételek rendszerének a folytonos változásai rejlenek.

Ezt a sugalmazást az ikerkötet bevezetőjében mondtak is megerősítik. Sinkó Katalin szerint az

15 ■ Lyka Károly: *A táblabíró-világ művészete 1800–1850*. Singer és Wolfner, Bp., 1922. I. köt., 9. old.

16 ■ Németh Lajos: *Magyar művészet 1890–1919*. I–II. Akadémiai, Bp., 1981.

17 ■ Sisa (szerk.): *A magyar művészet a 19. században* (2013), 22. old.

alakulását? A könyv ez utóbbiról viszonylag keveset mond, jóllehet pontosan érzékelteti az akadémizmus makacs utóéletének az egyes mozgatórugóit. Hozzátehetjük: ez az utóélet ugyanakkor heves ellenállást váltott ki a XX. század elején egyes művészetkritikusokból és művészettörténészekből (Fülep, Lyka), és persze magukból a modernista művészekből is.

ITTHON ÉS KÜLHONBAN

A fenti kérdések magyarázatához további érvekkel járulhat hozzá, ha arra is figyelünk, hogy mennyiben (és mikor) volt a *magyar* művészet szorosan hozzákötve az országhoz, és mikor mennyire tekinthető transznacionálisnak. A kötet szerzői ahhoz az elvhez tartják magukat, hogy az országban letelepedett külföldi, vagy csupán átmeneti időre hazánkban alkotó művészek mind a magyar képzőművészet XIX. századi történetéhez tartoznak; és éppúgy idetartoznak az időnként nagy számban tartósan vagy rövidebb-hosszabb ideig külföldön élő honi származású művészek is. Miért fontos ez a kérdés? Kivált azért, mert a művészetet akkoriban még nem feltétlenül kötődött egyes-egyedül a hazához és a nemzethez, ami akár még a nemzeti historista szellemben alkotó festők és szobrászok esetében is igaz. Ennek fő oka, hogy nagyjából a század derekáig, sőt nemegyszer a század harmadik negyedéig nem létezett nálunk rendszeres művészképzés (művészeti akadémia), és megélni sem lehetett kizárólag csak a festészetből és a szobrászatból. Ráadásul a művészeti élet hazai szegényessége kedvezőtlenül hatott a művészi önfejlődésre, valamint az ideálként tekintett nyugati és egyáltalán, az európai képzőművészet áramkörébe való bekapcsolódásra, a benne meggyökeresedésre. A század első felében a bécsi Képzőművészeti Akadémia elégitette ki a képzés iránti igényt, és az itáliai festői utazások jelentették a tanulmányok lezárását, az elindulás lehetőségét mind a festői, mind a szobrászi pályán. A Bécs, majd Róma, Velence, Firenze útirány a század derekától átváltott a München, Düsseldorf, majd pedig a Párizs (vagy Franciaország) útirányra. Érdekes számvetést lehetne végezni azt illetően – és a kötet tényanyaga alapján ez könnyen megoldható –, hogy mily kevésbé kötődtek a század nagy részében a „magyar” képzőművészek Magyarországhoz; ehhez elég megnézni, hogy ki hol és meddig élt. Ez a szemle egy feltűnően kozmopolita, mindenestre transznacionális művészvilág képét festené elénk, melynek tagjai szinte mindig az egyes külföldi akadémiákon sajátították el a mesterségbeli tudást, és ott alakították ki a személyiségüknek leginkább megfelelő,

bár egyöntetűen *nemzeti* irányultságú történelmi festészeti és szobrászati stílust. Nem meglepő ezek után, hogy a honi képzőművészeti historizmus, amely öntudatosan vállalt magyar nemzeti eszmei mondanivalóval szolgált, eközben nemzetközi esztétikai sablonokat alkalmazott, és annak az esztétikai kánonnak a szellemében alkotott. Ez a művészet, amely magára kötelezőnek ismerte el a nemzeti gondolat terjesztését, a nemzetközi szellemi impulzusok

Paál László: A berzovai út, 1871.

hatása alatt állt tehát. S amikor pedig már kezdett volna itthon „iskolát” teremteni (Mintarajztanoda, a Benczúr- és a Lotz-féle, valamint az epreskerti festő és szobrász mesteriskolák), azon nyomban hanyatlásnak indult, hogy újból csak egyes nemzetközi szellemi hatásokra rezonálva induljon el új irányba (a müncheni Hollósy-kör, Barbizon, végül Párizs a maga szabadiskolaival, köztük a Julien Akadémiával). Fontos és hangsúlyozandó az a paradoxon, hogy a nemzeti művészet(ek) hosszú időn át a külföldi műhelyekben érlelődtek, hogy az ott kialakított művészeti kánonok szerint felépített témavilág (történelmi toposzok) és formanyelv (realizmus) átvételével és időnként frissítésével készüljenek fel az autochton nemzeti művészeti feladatok ellátására a haza üdvének a szolgálatába szegődve.

Nem kizárólag csupán a magyar művészek külföldi kóborlásai és tartós, olykor végleges távolléte, de a nem magyar alkotók magyarországi ténykedése is színesíti a képet. Ennek kapcsán hadd utaljak itt Marastoni Jakab festőiskolájára (1846–1861), amelyet az Itáliából származó és 1836-ban Pesten letelepedő Jacopo (Giacomo) Marastoni alapított. Említhetők továbbá az egyházi megrendelők is, akik nemegyszer részesítették előnyben a külföldi művészeket a magyarokkal szemben, mint történt az 1830-as években, amikor a magyar főpapság osztrák festőket

bízott meg oltárképek megalkotásával (Leopold Kupelwieser, Karl von Blaas); az egri és az esztergomi bazilika szobrászati díszítésére pedig az olasz Marco Casagrandét kérték fel. S ne felejtsük meg végül arról sem, hogy az osztrák–magyar *Stimmungsimpresionismus* hazánkban meghonosító osztrák August von Pettenkofen 1851 és 1881 között 11 alkalommal látogatott Szolnokra, és eközben Párizst is gyakran felkereste. Szolnoki tárgyú képeivel Pettenkofen hagyta ránk az első hangulati tájfestészeti műalkotásokat, a magyar „barbizoni” festészet emlékezetes vásznait. A külföldiek magyarországi művészeti jelenléte, ha nem is épp Pettenkofené, zömmel a század első felére esett. Tény azonban, hogy 1870 után, tehát a képzőművészeti historizmus fénykorában, a magyar festők és szobrászok többnyire már Magyarországon éltek és alkottak.

TÖRTÉNELMI IDŐUTAZÁS

A nemzeti és a transznacionális gyakori összefonódása, a *kulturális transzfer* és az *entanglement*¹⁸ eme beszédes megnyilatkozása elbizonytalanít bennünket: mikor és milyen értelemben beszélhetünk egyáltalán a historizmus magyar képzőművészetének eredendő provincializmusáról.

Ha az a kérdés, hogy ez a művészet a maga esztétikai kvalitásával megüti-e vajon a nemzetközi szintet, akkor valóban beszélhetünk provincializmusról. Abban az esetben nem beszélhetünk azonban erről, ha kizárólag a témaválasztást illetné ez a minősítés. Hiszen a történelmi allegorizálás és a nemzeti történelmi témák választása a korabeli európai festészet és szobrászat egészének az általánosan jellemző jegye. Sőt, ennél még többről is szó van itt: a közgondolkodás, a közérzület egészét teljességgel átítatja a nemzetire való teljes és feltétlen ráhangolódás. Két, egymástól látszólag eltérő szellemi indíttatás (*Zeitgeist*) mozgatta a modern kori nemzetépítés folyamatát: a modernitás gyakorlati (gazdasági, társadalmi és politikai) programja, valamint az intellektusnak, a szellemi képzőművészetnek a Történelem imaginárius fogalma alá rendelése.¹⁹ A modern nemzetállam-építés szempontjából kulcsfontosságú nacionalizmus nem tudott, és nem kívánt másban, mint egyes-egyedül a történelemben „gondolkodni”. Donald J. Olsen talála megállapítása szerint

„a történelmi érzék (*sense*) biztosította a 19. század számára azt a rendező elvet, melynek segít-

ségével egymásra vonatkoztathatta a külön-külön létező tényeket, eszméket és képeket; hozzá fogható rendező elv volt a középkor virágkorában a keresztény arisztotelianizmus, a klasszikus ókorak az a víziója, amely reneszánszt tudott teremteni; hasonló módon tekinthetünk a 17. századi euklidészi geometriára is.”²⁰

A XIX. század sajátossága e téren abban állt, hogy számára nem csupán egyetlen kitüntetett múlt, ha-

L. Russ - J. Neidl: Zrínyi Miklór búcsúja családjától. *Uránia Nemzeti Almanach*, 1828.

nem az európai múltak sokfélesége jelentette a történelmi referenciát, azt, amelybe a jelen mintegy „visszaálmódhatja” magát. A dolog mélyén megbújó paradoxon értelme, hogy az akkor uralkodó elgondolás szerint a teljesen új technológiák, tudások és emberi készségek eszközök csupán ahhoz, hogy a jelen megújulhasson a történelmi mint olyan *szellemében*. Ehhez a megújuláshoz pedig a görög klasszicizmus éppúgy képes hozzájárulni, mint a reneszánsztól kezdve minden más európai esztétikai stílus és formanyelv. Amikor tehát a konstrukció (az építészetben), vagy a téma és a megjelenítés különös módja a képzőművészetben – a cél érdekében – visszatér valamely régihez, hogy görcsösen ragaszkodjék mindahhoz, ami kifejezetten történetinek számít, akkor magára vállalja a tudatalatti szerepét.²¹ Amikor Walter Benjamin megfogalmazza a historizmus filozófiai bírálatát, még azt is hozzáteszi, hogy a historizmus nem igazán a múlt igaz rekonstrukciója, hanem annak jelenlévővé, aktuálissá tétele:

„A történelem olyan konstrukció tárgya, mely nem a homogén és üres, hanem a Mosttal kitöltött időben megy végbe. Robespierre számára az antik Róma Mosttal telített múlt volt, melyet kiszakított a történelem kontinuumából. A francia forradalom a föltámadt Rómának gondolta magát.”²²

18 ■ Az entanglement vagyis az *egymásba fonódó történelem* fogalma arra az összehasonlító történetírói szemléletre utal, amely nem két külön (egymással összehasonlítandó) történelmi entitást, hanem valamely közösként megélt múltat fejez ki. Vö. Hartmut Kaelble: A nemzetközi történelmi összehasonlítások változásai az 1970-es évek óta. *Aetas*, 29, 3 (2014), 193. old.

19 ■ Gyáni Gábor: Kulturális nacionalizmus és a modernitás. In: uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem* Kalligram, Bp., 2018. 46–66. old.

20 ■ Donald J. Olsen: *The City as a Work of Art. London, Paris, Vienna*. Yale University Press, New Haven, 1986. 295. old.

21 ■ Walter Benjamin: Párizs, a XIX. század fővárosa. Ford. Széll Jenő. In: uő: *Kommentár és prófécia*. Magvető, Bp., 1969. 76. old.

Ezzel pedig szorosan és természetesen jár együtt az a XIX. századra felettébb jellemző stíluspluralizmus, amely Mosttá teszi a szellem számára az immár a maguk teljességében elérhető egykori tárgyi alkotásokat és szellemi létezőket.

A kézikönyv gazdagon tárja elénk a historizmusnak ezt a mindent maga alá gyűrő szellemi képességét. Különösen fontos az, amit a Király Erzsébet által jegyzett fejezetben olvashatunk erről (*História és allegória – a történelem színrevitele*). A szerző úgy tekinti a művészettörténeti historizmust, mint valamely, a XVIII. század vége óta tartó, „szellemi gyökerekből táplálkozó, összeurópai jelenséget” (540. old.), amely a „magát esszenciálisan önazonosnak valló, egységes politikai aktorként fellépő nemzet, illetve egy őt megtestesítő állam kiépítésének várakozó légkörében dolgozott, s témáinak hátterében a történeti tudás korábban már felhalmozott, tekintélyes korpusza állt” (542. old.).

A mélyen a historizmus szemléletmódjában fogant képzőművészet alapjában leíró és elbeszélő kifejezési (reprezentációs) mód, amelynek elsőrendű célja a történelmi emlékezet felkeltése, életben tartása és széles körű terjesztése. A messzi múltból származó „képek” érzékeltes megjelenítése ugyanakkor nem kizárólag csupán az emlékeztetés (az *exemplum*) céljait szolgálja, mivel kultuszként kiteljesedve is képes hatni. Ez a kultusz azonban, ahogy Marosi Ernő másutt megjegyzi, „nyilvánvalóan profán tiszteleti forma, hiszen az alapjául szolgáló értékek is civil közösségi ideálok”.²³ Ami abból ered, hogy az az üdvtörténeti értelmező keret és ikonográfiai hagyomány, amely a kultusz vallási rendjét hosszú időn át megalapozta, időközben elvesztette a jelentőségét. Ezzel nem vész ki azonban maradéktalanul a transzcendencia érzete a historizmussal oly mértékben átítatott világ- és emberszemléletből. Csakhogy a transzcendencia érzületét ezentúl már az e világi idő dimenziójában kijelölt történeti folytonosság lesz hivatott felkelteni, amely a (modern) nemzetet állítja be immár az időbeli tartósság, az általa biztosított stabilitás zálogaként és tényszerű vagy kézzelfogható bizonyítékeként. Így válik, így válhat a XIX. század kulcsfogalmává, legfőbb igazodási pontjává az Idő, amely a nemzetként való létezésnek is a mindenkori feltétele és biztos garanciája. Akkor, midőn a modernitás fejleményei szinte mindent (és mindenkit)

elbizonytalanítanak, mert átmenetivé és tűnékenyvé teszik a dolgokat a csak pillanatnyilag való világban, azáltal szerezhethet az ember a maga számára egzisztenciális és spirituális bizonyosságot, ha foggal-körömmel ragaszkodik az időnek ehhez a posztulátumához.

A nacionalizmus mint egyfajta üdvtörténeti tan és korszerű ethosz azt ígéri tehát a kor emberének, hogy amikor már szétfoszlott a szentség aurája, egy immár e világi emlékkultusz (a történetiség különösen élénk öntudata) képes lesz betölteni az ennek során keletkező űrt. Többek közt ebből fakad a művészeti (és egyúttal a diszkurzív, a tudományos) historizmus azon jellegzetes megnyilatkozási módja is, amelyre a „monumentalitás” kifejezéssel szokás utalni. „Ez a lényegi »monumentalitás« egyébként – jegyzi meg Király Erzsébet – a történeti festészet kitüntetett mozzanata volt már a kora romantika óta. A valódi történeti festőtől Sulzer például azt várta el, hogy az egyszeri események megidézése során a szemlélőt mintegy »átvezesse« a különbözőből az általánosba.” (543. old.) A monumentalizálás révén valójában nem valamely önmagában létező, hanem a jelennel szorosan összekapcsolt múlt nyeri el a kultikus tiszteletben megnyilatkozó (új) értelmét, amely a történelmet önnön monumentalitásában és olyasmiként idézi fel, amely folytonosan hat a jelenbeli élet(ünk)ben is. Ennek pregnáns megnyilatkozása volt a „művészkultusz” jegyében kibontakozó nyilvános performanszok gyakorlata, a jelmezes történeti élőképek korabeli nagy közkedveltsége kivált a XIX. század végén, amiről külön alfejezet is szól a kötetben (663–672).²⁴

Erre a pontra érkezve, önkéntelenül is felidéződik bennünk az, amit a historizmus első nagy kritikusa, Nietzsche mondott arról, hogy „mivel van hasznára [...] a jelennek a múlt monumentális szemlélete, a foglalatosság mindazzal, ami az elmúlt korokban klasszikus és ritka.” Nietzsche jól ismert válasza: a jelen megtudja „belőle, hogy a nagyság, ami egykor létezett, kétségkívül egyszer *lehetőséges* volt, s ennél fogva talán egyszer ismét lehetséges lesz; bátrabban járja az útját, mert immár a kétség, mely gyengébb óráiban meglepi, hogy nem a lehetetlent akarja-e, félre lett takarítva az útból.”²⁵

A modernitás projektumának az ígérete szerint eljött végre az idő, hogy kibontakozhasson a minden korábbi gát alól felszabaduló racionális megismerés, a belőle fakadó korlátlan technikai fejlődés, mindaz, ami az emberi nagyság szakadatlan kibontakozásához is elengedhetetlen. Ez természetesen magával hozza az idő leigázását is. Ez az erős meggyőződés sarkall ugyanakkor a tudományos és a művészeti historizmus ideáljának a szüntelen és makacs megvalósítására is. Ha így áll a dolog, akkor magyarázatot találtunk arra, hogy miért épp a történeti festészet és szobrászat vált a kor általános érvényű, a legértékesebbnek tekintett és szinte kötelező jellegű műfajává egészen a század végéig tartó

22 ■ Walter Benjamin: A történelem fogalmáról. Ford. Bence György. In: Gyurgyák–Kisantal (szerk.): *Történetelmélet II.*, I. köt., 669. old.

23 ■ Marosi Ernő: A magyar történelem képei. A történetiség szemléltetése a művészetekben. In: Mikó–Sinkó (szerk.): *Történelem – kép*, 18. old.

24 ■ A kérdés tágabb, a szalonélet összefüggésébe helyezett rekonstrukciójához és elemzéséhez ld. Császtvay Tünde: Nemzeti – Szalon – Garnitúra. Az epreskerti Jókai-szalon és Feszty-szalon. In: Uő: *Erő, tér, erő. Élet és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*. Ráció, Bp., 2017. 13–257. old.

25 ■ Friedrich Nietzsche: *A történelem káráról és hasznáról*. Ford. Tatár György. Akadémiai, Bp., 1989. 39. old.

hatállyal. Ennek a kánonnak az égisze alatt munkálkodva a művész többnyire azon buzgólkodik tehát, hogy „a múlt nagy motívumait az utókor színe elé hozza”, annak a horizontjára emelje. A témáját tekintve előírt módon a múltból merítő mű ilyenformán „aktuális tartalmakkal, jelentésekkel telítődik, amelyek révén a kortársaknak szóló értelemközvetítés végbemegy” (Király Erzsébet, 545. old.). Ekként és ezáltal aktualizálódik, lesz úgymond jelenvalóvá, és telítődik élettel egyebek közt Than Mór *Kun László a marchfeldi csata után az elesett Ottokár fiát a többi fogollyal együtt átadja Habsburg Rudolfnak* (1873) című képe, vagy Székely Bertalan vászna, a *Zrínyi Miklós kirohanása* (1879–1885), vagy Benczúr Gyulától a *Vajk megkeresztelése* (1875–76), hogy néhány különösen ismert műalkotást megemlítsünk a számos kínálkozó közül.

Feltűnő egy-egy ilyen történeti kép hosszadalmas, szándékoltan leíró címe, ami nem kizárólag Than fenti műalkotását jellemzi. Ez a kérdés nyomban ráirányítja a figyelmünket arra is, hogy mennyire volt, mennyire lehetett önálló valamely képzőművészeti alkotás, főként egy festmény az értelemadás terén, amikor tehát meghatározott történelmi mondanivalót igyekezett tolmácsolni. Rábízhatta-e vajon a festő a kép nézőjére, hogy ő maga dekódolja a képen látott múltbeli eseménnyel és történelmi személyiséggel összefüggő, s a művész által többnyire allegóriába csomagolt jelentést? A vallási allegorizáció esetében rendszerint adott volt az ekként közölni kívánt jelentés közvetlen befogadói felismerésének, a megértésnek a lehetősége, amit a bibliai történetek széles körű ismertsége biztosított. S mi a helyzet vajon a nemzeti történelem különféle történeteivel: azok is annyira közzismertek voltak, hogy közvetlen referenciául szolgálhattak a képbe foglalt jelentés megfejtéséhez? Aligha. A történészek történelmének a korabeli társadalmi ismertsége és elfogadottsága, a vonatkozó ismeretanyag ekkor még igencsak elégtelen ehhez, dacára annak, hogy a történelem iskolai tanítása immár a XIX. század elejéig visszavezethető gyakorlat volt.²⁶ A historista képzőművészet nemcsak azzal szolgálja tehát akkoriban a nemzeti identitás ügyét, hogy „közvetlenül érzékelhetővé és szemléletessé teszi” a nemzeti történelem igazságait, ahogy Király Erzsébet írja egy osztrák–német archeológus és irodalomtudós 1835-ben tett kijelentését idézve (545. és 905. old.).

Továbbmenve: a képzőművészeti reprezentációnak ekkoriban komoly kognitív szerepe is lehetett a történelem „megismerésében”, midőn újabb le-

hetséges témákat, megannyi, addig ismeretlen történeti referenciát „talált ki” és emelt be a nemzeti köztudatba azzal együtt, hogy egyfajta jelentést is társított hozzájuk. A kötetben gyakran foglalkoznak a szerzők egy-egy konkrét műalkotás kapcsán azzal a kérdéssel, hogy mit tanult és mit nem tudhatott meg a művész a történeztől, akihez pedig azért fordult, hogy segítse őt a képi megjelenítés történeti realizmusában. A *Vajk megkeresztelése* vissza-vissza-

Székely Bertalan: A vérszerződés, 1897.

térő témája kapcsán például a műelemzés szerzője regisztrálja, hogy e téma képi ábrázolásai a realiztikus megjelenítés érdekében hol Wenzel Gusztáv, hol a nála korábbi történészek (pl. Fessler Ignác Aurél) szakmunkáinak az adatain és tudományos előadásán alapultak. Benczúr Gyula viszont a kép megfestése során Pauler Gyula akadémiai történész útmutatásait vagy tanácsait követte (Király Erzsébet, 553–554. old.).

S tanultak vajon a történészek is a festőktől és a szobrászoktól? Nem zárhatjuk ki ezt az elvi lehetőséget sem. Mint ahogy azt sem, hogy a történelmi regény, amely a szépirodalom vezető műfaja ebben

26 ■ Vö. Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzet-diskurzusa. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2013. Különösen 159–195. old.

27 ■ Hites Sándor: A magyar regénytörténet „megalapítása”. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Gondolat, Bp., 2007. 202. old.

28 ■ John Keegan: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976. Agincourt, Waterloo és a Somme*. Ford. Kőrös László. Akadémiai, Bp., 2013. 143. old.

29 ■ Marshall Berman: *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. Simon & Schuster, New York, 1982. passim; Robert Wohl: *Heart of Darkness: Modernism and Its Historians*. *Journal of Modern History*, 74 (2002. szeptember 3.), 573–621. old.

30 ■ David Frisby: *Cityscapes of Modernity. Critical Explorations*. Polity, Oxford, 2001.

a korban, szintén sokat tett a történeti tudatosság-
nak, sőt magának a történetírói érzékenységnek az
elmélyítéséért. Már pusztán azzal is, hogy a vizuális
alkotóművészethez hasonlóan az epikának ez a vál-
faja többnyire szintén allegorizált. „Jósika regénye
[az *Abafi*] nem a történelmi múlt önmagáért való
megjelenítésére, hanem etikai normák közvetítésére
tett kísérlet” – jegyzi meg az irodalomtörténész.²⁷ A
hadttörténész John Keegan pedig – a waterlooi csatát

Székely Bertalan: I. Ferenc József királlyá koronázása, 1897.

elbeszélve – azt a revelatív megállapítást teszi, hogy
a festészet (és a szobrászat) komoly ihlető forrása, sőt
olykor ismereti kiindulópontja volt akár még a törté-
neti beszédmód tudományos válfájának is:

„A írók és olvasók vizuális fantáziáját közben fo-
lyamatosan táplálta a sikeres szalonfestők ármá-
diájának műterméiből özönlő, élénk színekben
pompázó festmények áradata [...], melyeken] a
részletek fotografikus pontosságú visszaadása a
fizika alaptörvényeinek figyelmen kívül hagyásá-
val párosul.”²⁸

A történész ezzel arra is felhívja ugyanakkor a fi-
gyelmet, hogy a történet(írói) realizmus és például a
történeti festészetben lehetséges realizmus kívánal-
ma nem feltétlenül esett (esik) egybe.

KIRÁNDULÁS A TÉRBE

A historizmus vége – a modernizmus áttörése című zá-
rófejezet a művészet öntörvényűségének az ideáljá-
tól áthatott szimbolizmus és szecesszió művészeti
mozgalmainak a bemutatásával szolgál. Ahogy a
kanonikus történelmi képzőművészet, úgy a belőle
majdan kiágazó, tőle azon nyomban eltávolodó új
művészeti törekvések szintén külföldi hatásra ver-
nek nálunk gyökeret. A különbség legfőljebb annyi,
hogy Bécs, Itália, München és a többi szokványos

külföldi akadémiai és nem akadémiai műhely helyett
az alkotók ezentúl már Párizsba tartanak, ahol nem
a *juste milieu* festészetével, hanem főként a barbizo-
niakkal létesítenek szorosabb kapcsolatokat. A váltás
szembeötlő témabeli átalakulással jár együtt: a tör-
ténelem mint kiemelt referencia helyébe a természet
kerül. Mondhatnánk azt is, hogy az Idő fogalmát
egyszeriben átveszi a Tér úgyszintén szemléletfor-
máló fogalma, amely a későbbiek során a művészi in-

vencióra is döntő befolyást
gyakorol. Ez így a moder-
nitás elleni lázadás egyik
szembetűnő megnyilatko-
zása, amely azáltal teremt
kulturális modernizmust,
hogy leváltja a művészeti
historizmust. A kulturális
modernizmus egyszerre
fordult szembe az anyagi
modernitás tárgyi univer-
zumával, tagadva annak
„igazságát”, és a moderni-
táshoz szorosan illeszkedő
művészeti világlátással, a
historizmusmal.²⁹

Az új és már nem tör-
ténelmi festészeti törekvé-
sek szembeötlő tematikus

változásokat eredményeznek: a történelmi múltból
a jelenbe átmentett cselekményes történetek ábrázo-
lása helyett a természet és a hétköznapi élet emberi
történései válnak az ábrázolás közkedvelt toposzai-
vá. Az utóbbi a jelenidejűség növekvő vonzerejéről
látszik tanúságot tenni, a természetábrázolás divat-
ja pedig arra az átható mentális átalakulásra utal,
amely a térbeliség metaforizációját helyezi előtérbe
– és mindez a legkevésbé sem a véletlen műve.

A modernitás tárgyi fejeménye a gazdaságban,
amely közvetlenül a társadalomban és a politikában
bekövetkező radikális változások feltartóztathatat-
lan egymásutánjában nyilvánul meg, térbeli tör-
ténésként hat igazán eleven erővel a kor emberére.
A modernitást a modern nagyváros, a metropolisz
képviseli a maga póre anyagiságában és sajátos szo-
cio-lélektani hatásmechanizmusával. A nagyvá-
rosban pedig döntően az elvontság, a körforgás, a
szüntelen mozgás és változás, valamint a monumen-
talitás hatja át és szabályozza pillanatról pillanatra
az életet. *A modernitás fogalma annyi, mint modern
nagyvárost teremteni és működtetni* a modernitás ér-
dekében.³⁰

Ez odavezet, hogy a kulturális modernizmus je-
gyében alkotó művész számára a tér az, ami a legin-
kább képes felkelteni benne a művészi képzelőerőt
az addig megszokott, a kánonba is belefoglalt idő-
képzet, a múltba révedő gondolkodás helyett. Így
kerülhet végül előtérbe a festői témaválasztásban a
városi, vagy csupán a városon belüli és kívüli ter-
mészet. Ezzel együtt a szubjektív én mint művészi

teremtőerő szintén kiköveteli a maga jogait, ami „új szint vizs” a tárgy képi megjelenítésébe. A személyiségen átszűrt látvány, a „szubjektív táj” ábrázolása – erről külön fejezet szól a könyvben – határozottan modernista művészi beállítottságra vall.

Vajon miért a természeti környezet, és miért nem a városkép válik – önnön tájképi minőségében – különösen fontos toposszá a modernista festők számára? Tudjuk, hogy a kezdeti modernista festészeti áramlatok, mindenekelőtt a francia impresszionizmus nem idegenkedett különösképpen a nagyváros, jelesül Párizs önálló témává avatásától; később az expresszionizmus is kultiválta a városkép vizuális megragadását. Nem ez a helyzet a magyar szimbolistákkal, impreszionistákkal vagy a szecesszió jegyében alkotó művészekkel. Kismesterek alkalmadtán festettek ugyan budapesti tárgyú képeket is,³¹ rangosabb festőtől azonban alig ismerünk ilyet. Jelen kötetben sem találni rá elvéve sem példát. Ha a nagyváros megjelenik egyáltalán a festővásznakon, akkor is rendszerint csak a városi parkok kapcsán idézhető ilyen példa, amit Rippl-Rónai József (*Park éjjel*, 1892–1895) vagy Munkácsy Mihály (*A monceau-i park este*, 1897) egy-egy festménye mutat. Mi lehet erre a magyarázat? Talán az, hogy a magyar, ha nem is mindig itthon élő modernista festők nem csupán a historizmus témavilágával, realizmusával és naturalizmusával vagy olykor annak pszichológizáló beállítottságával szálltak szembe, hanem a modernitást alkotó tárgyi világot is taszítónak találták, talán éppen azért, mert az minden volt, csak festői nem. A modernitással kapcsolatos teljes körű ellenérzésük gyakorta attól is távol tartotta őket, hogy a nagyvárost lakhelyüknek válasszák, témaként pedig inkább a faluhoz (Iványi Grünwald Béla: *Fűhász és paraszttasszony*, 1892; Csók István: *Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre*, 1890), olykor a tanyavilághoz (Olgyai Viktor: *Este a tanyán*, 1900 körül) fordultak.

S nem játszhat itt vajon némi szerepet az is, amit Georg Simmel sugall, hogy azért válik-válhat a természet képileg megragadható tájjá, mert egészében rajtunk kívül áll? „[A] táj objektív lévén, bizonyos távolságot tart velünk szemben” – írja.³² A természet tájképi minőségében, ennek folytán, olyasfajta szellemi képződmény, amely szubjektív és objektív egységbe rendeződhet bennünk.

Nem éppen ez a helyzet a modern nagyvárossal, melyben szakadatlanul és nyakig benne élünk, következőképpen képtelenség úgy kiszakadni belőle, hogy egyszeriben csak tájként tűnhesen a szemünkbe, vagyis objektív-szubjektív egységbe rendeződjön bennünk. A természet, amikor tájképpé alakul át a tekintet számára, nem saját alkotóelemeiben, hanem a saját egységében ölti magára a látvány hanglejtési (és értelmi) teljességét. Mikor és hogyan jö-

Csók István: *Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre*, 1890.

hetne létre mindez abban a nagyvárosban, ahol a részekre tagoltság, a partikularitásokhoz tartozó emberi helyzetek kusza sokasága szab irányt és értelmet azoknak, akik ebben a világban élnek, vagy csak olykor megfordulnak ebben a világban? Mikor és hogyan jöhetne létre mindez ott, ahol a pillanatnyiség, a kétségbeeső bizonytalanság az úr, ami már eleve kizárja az egységesítő látványnak a pusztá lehetőségét is?³³ Az elidegenedettséggé, ez a sajátosan modern kori életérzés pedig még fel is értékeli a tisztán természetit, amely egyre távolibbnak tűnik, és mind elérhetetlenebb meszszegekbe látszik kerülni az önmagába záruló modern személyiségtől.

A XIX. század építészetét, iparművészetét és képzőművészetét feldolgozó vállalkozás tiszteletre méltó munka, amely a humán tudományok mindegyikét megtermékenyítheti. Példamutató a munka koncepcionális következetessége és szemléleti újszerűsége, lenyűgöző a benne fellelhető anyagismeret bősége és az egyes műelemzések gondossága: a keretes műelemzések száma egyébként 99, bennük olykor egy-nél is több műalkotás részletes analízisével. A magyar képzőművészet XIX. századi historikumának itt tárgyalt kézikönyve komoly szellemi kihívás a bölcsészettudományok művelői számára. □

31 ■ Vö. Várnai Vera: *Festői Budapest. Grafikák és festmények*. Corvina, Bp., é. n.

32 ■ Georg Simmel: *A táj filozófiája*. Ford. Berényi Gábor. In: uő: *Velence, Firenze, Róma*. Atlantisz, Bp., 1990. 105. old.

33 ■ David Frisby: *i. m.* 117–118. old.

LÁTVÁNY ÉS JELENTÉS

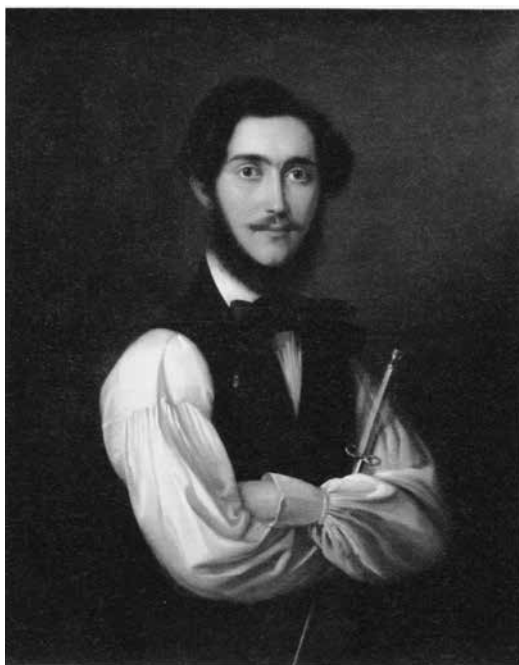
SZEMPONTOK A XIX. SZÁZADI MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZET TÖRTÉNETÉNEK OLVASÁSÁHOZ

S. VARGA PÁL

AXIX. századi magyar művészet történetét tárgyaló monumentális vállalkozás második kötete az építészet és az iparművészet történetét tárgyaló első kötet után öt évvel jelent meg. Nem célom és nem is feladatom, hogy – irodalomtörténészként – szakkritikát írjak róla, mégsem arra vállalkoztam, hogy a kötetben (egyébként gyakran feltűnő) irodalmi, irodalomtörténeti vonatkozásokat vegyem számba. Az alábbiakban azokról a jelenségekről lesz szó, amelyek a XIX. századi magyar művészet új szempontok szerint megírt történetét olvasva egy rokon szakma művelője számára lényegesnek mutatkoztak.

(NAGYELBESZÉLÉS)

A művészettörténet, mint minden történeti tudomány, a modern episztémé szülötte; a XIX. századé, amikor „a tudás új térbe költözik”, tudniillik a történelem terébe.¹ A történeti tudás meghatározó strukturális elvévé a haladás vált, amely a jelenségek egymásutánjában a folyamat mozgatóerővének feltartóztathatatlan érvényre jutását jelenti. A történeti tapasztalatnak azok a mozzanatai, amelyek nem igazodtak a haladás elvéhez, a visszaesés, az ellenhatás kategóriájába kerültek, így az egész folyamat egységes történetként – „nagyelbeszélésként” – lett elmondható. Ha a haladás modern fogalma Kanttól származik, ő volt az is, aki – bár nem történeti alapon – megalkotta azt az elvet, amely a művészettörténet számára a haladás alapjául szolgált: az esztétikum autonómiájának tana ez, amely az „érdek nélküli tetszés” tételeként vált közismertté. A művészet története tehát az esztétikai autonómia

Marastoni Jakab: Friedrich Ferenc vívómester portréja, 1837.

– mégoly viszontagságos – kibontakozásának folyamataként vált elbeszélhetővé, amely a modernitásban jut döntő fordulóponthoz. Az esztétikai elv uralomra jutásában eszerint a tiszta vizualitásért kezkeskedő látványfestészet irányzatai, a realizmus, a naturalizmus és az impresszionizmus jelenének az áttörést, amelyek leszámoltak mindenfajta gondolati, idealista indítatással. Ismeretes, hogy a haladáselvű művészettörténet vezetett a XIX. századi magyar festészet „megkésetttségének” teóriájához, a modern irányzatokat háttérbe szorító „akadémizmus” leértékeléséhez.

A központi vezérelvek által irányított „nagyelbeszélések” érvényességét az 1970-es években kibontakozó posztmodern gondolkodás ingatta meg; az esztétikum autonómiáját mint a művészet megítélésének kizárólagos elvét azonban a hermeneutika már ezt megelőzően kérdésessé tette. Ahogyan Hans-Georg Gadamer fogalmazott, „a művészet történetében azok voltak a nagy korszakok, amikor az emberek minden esztétikai tudat, és a mi »művészet«-fogalmunk nélkül olyan alakzatokkal vették körül magukat, melyeknek vallási vagy profán életfunkciója mindenki számára érthető volt, és senki nem akadt, akinek csupán esztétikai élvezetet nyújtottak volna”.²

A XIX. századi magyar művészetet – azon belül a festészetet – tárgyaló monumentális kötet már a bevezetőjében jelzi, hogy elutasítja az „egyetlen lehetséges művészetértésből” kirajzolódó művészettörténetet, s így „nem kívánt nagyelbeszélés lenni” (31. old.). Az is látható, hogy a koncepció megalkotásában meghatározó szerepet kapott a művészet (széles értelemben vett) „életfunkciójának” bemutatása. Az összkép a stílus-, műfaj- és motívumtörténet, az intézményrendszer és a befogadás – a műalkotások iránti (társadalmi) szükséglet – történetének sokrétű kölcsönhatásából alakul ki; úgy azonban, hogy

1 ■ Michel Foucault: *A szavak és a dolgok*. Ford. Romhányi Török Gábor. Osiris, Bp., 2000. 245. old.

2 ■ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy hermeneutikai filozófia vázlatja*. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat, Bp., 1984. 76. old.

az esztétikum nem veszt központi szerepéből. Sőt: inkább nyereséget könyvelhet el, hiszen ez a megközelítés olyan irányzatokat és műveket méltat figyelme, amelyek az esztétikum autonómiáját kitüntető narratívákban a művészettörténet virtuális múzeumának raktárába kerültek.

(TÁRSADALMI ALRENDSZER)

A három alkorszakra tagolódó kötet fejezetei a művészeti élet társadalmi kereteinek bemutatásával kezdődnek, középpontba állítva az intézményesülés folyamatát. A kezdő lépést alighanem József nádor tette meg. Kezdeményezésére az Országgyűlés 1808-

művészek segély- és nyugdíjalapjának létrehozását is. Ezek a fejlemények az 1840-es évek végén kezdték éreztetni hatásukat; az 1847-es tárlaton már 23 magyar művész állított ki – ami arról tanúskodik, hogy „a művészet magyar földön is számottevő kulturális tényezővé vált” (273. old.).

A művészeti intézményrendszer kiteljesedéseként – Pulszky Ferenc és Henszlmann Imre tevékenységének köszönhetően – a művészettörténet-írás is megindult, 1867 után a sajtó egyre nagyobb teret szentelt a magyar képzőművészetnek (ebben magyar festők külföldi sikerei is szerepet játszottak), s a képzőművészeti szaksajtó létrehozására is több kísérlet történt.

A művész társadalmi állása is átalakult; „a histo-

Lotz Károly: A művészetek, 1874.

ban „kötelező ajánlást (subsídium) szavazott meg a Nemzeti Múzeum fenntartására”, a magánfelajánlások rendszere helyett (35. old.). A művészeti oktatás kezdetben az iparosképzés része volt, illetve az iskolai oktatás révén az általános műveltség megszerzéséhez tartozott; ugyanakkor messzemenő következményei vannak annak, hogy a felsőfokú művészetoktatás Magyarországon későn indult meg, így művészeink a század első felében a bécsi, a századközéptől a müncheni akadémián tanultak (erről lásd alább). Ezt a stúdiomot Marastoni Jakab 1846-ban megnyitott Festészeti Akadémiája sem tudta helyettesíteni, s Bécs nemcsak a hiányzó akadémiai képzést pótolta sokáig, de fejlett művészeti intézményrendszere is csábította a magyar művészeket. Még az 1871-ben alapított Magyar Királyi Országos Mintarajztanoda sem művészek, hanem rajztanárok képzését tekintette elsődleges feladatának; igazi akadémiaként majd csak Benczúr Gyula és Lotz Károly mesteriskolája működik (1883-tól, illetve 1896-tól). 1840-ben, a Pesti Műegylet megalakulásával megjelennek a művészetet pártoló egyesületek; ezek nemcsak tárlatok rendszeres szervezését tekintették céljuknak, de az akadémiai oktatás, a művészeti szaksajtó megindítását, sőt a

rizmus korában gyökeresen megváltozott a művészek nemcsak anyagi, hanem a társadalmi helyzete is. Végleg kivált az iparos rétegből, és az értelmiségen belül is kitüntetett helyet kapott.” (604. old.) A változáshoz a kiegyezés után a képzőművészet rendszeres állami támogatásának kiépülése is hozzájárult.

A művész társadalmi presztízisének növekedését mutatják a művészeti díjak (Zala György díjainak felsorolása egy fél hasábot tölt meg, 605. old.), illetve a művészek körül kialakuló kultusz („Szekér viszi Lotz mestert mennyekbe” – ahogy Vágó Pál parafrázálta a budavári Nagyboldogasszony-templom Szent László-ciklusának egyik feliratát a festő halálakor, 665. old.).

Ez az intézményesülési folyamat hasonlóan ment végbe az irodalom terén is; távolabbról szemlélve megállapíthatjuk, hogy a művészet és az irodalom funkciók szerint elkülönülő, önálló társadalmi alrendszerekké váltak. Ez a Niklas Luhmann rendszerelméleti szociológiájából is ismert terminus és a hozzá kapcsolódó szemlélet a kötet sok szempontú elemzési gyakorlatát igazolja. A művészetet eszerint a „szép–nem szép” (vagy – a *nicht mehr schöne Künste* korszakában – az esztétikailag releváns/nem releváns) bináris oppozíciója különbözteti meg a többi társadalmi alrendszertől – ami nem azt jelenti, hogy tevé-

kenységének az esztétikumra kellene korlátozódnia. A társadalmi alrendszerek működéséhez Luhmann szerint hozzátartoznak az úgynevezett interpenetrációk: az egyes alrendszerek figyelik egymást, és környezetük rájuk gyakorolt hatásait saját (al)rendszerük szempontjai szerint reprezentálják – a művészet például az esztétikum égisze alatt tematizálja a társadalom legkülönfélébb jelenségeit (köztük a sajátjait is). A művészet esztétikai autonómiájának túlhangsúlyozása olyan korszak terméke, amelyben a művészet mint önállóvá váló társadalmi alrendszer (relatív) autonómiája még nem szilárdult meg, ezért saját függetlenségével van elfoglalva; nálunk Henszlmann Imre – az irodalomban az irányregényt elutasító Toldy Ferenc és Pulszky Ferenc – e „gyermekbetegség” jellegzetes képviselője az 1840-es években. Valójában az egész későbbi (nálunk először Lyka Károly által képviselt) „esztétikai nagyelbeszélés” ennek a szűkítő látószögnek az eredménye.

(TÖRTÉNETI FESTÉSZET)

A kötet szerzői által felfedezett-rehabilitált irányzatok között kiemelt helyen áll a történeti festészet. Az átértékelés episztemológiai hátterére Király Erzsébet mutatott rá; Hayden White-ra hivatkozva állapítja meg, hogy a XVIII. század végén „a történetiség elve »a világlátás külön módjává« lett, amely a művészetet is uralma alá vonta, vagyis a historizmus mint művészeti irányzat átfogó eszmetörténeti keretbe illeszkedik (539–542. old.; a hivatkozások közt a történelem modern fogalmát leíró Reinhart Koselleck, illetve Michel Foucault is szerepel). A történeti festészet, paradox módon, többféleképpen is rászolgált azon haladáselvű narratívák kritikájára, amelyek maguk is a történetiség XIX. századi kategóriájából nőttek ki. A „história” – jelentős személyiségek tetteinek morális tanulsággal járó ábrázolása –, amelyből a történeti festészet kinőtt, a művészeti akadémiákon kitüntetett műfaj volt, márpedig – idézi Sinkó Katalin Fülep Lajost –, „Ahol az akadémia mesterségei elégitik ki a társadalom szükségletét, ott a művészet szóhoz nem juthat” (86. old.). A kritika alapja a látvány alárendelése az allegorikusan kifejtett eszmeiségnek, illetve a festőiséggel ellentétes narratív jelleg érvényesítése.

Az új megközelítés két szempontból kezdi ki ezt a kritikát. Az egyik társadalom- és intézménytörténeti, a másik szorosan esztétikai (a kettő persze összefügg egymással). Ami az előbbit illeti, a kiindulást a társadalmi szükséglet jelenti, amelyre Fülep is hivatkozott. A Francia Akadémia az uralkodói körök elvárásait követve tette a *historiát* a műfaji hierarchia csúcsára, s a „haladás” hosszú ideig nem is a *historia* műfajának (esztétikai elvű) meghaladását, hanem társadalmi és mentalitástörténeti változások indukálta átalakulását jelentette. A polgárság térnyerése, a művészzel szemben támasztott igényei nyomán – s az antikvitásra vonatkozó előismeretek halványultá-

val – a mitológiai, antik történelmi jelenetek helyébe a közelebbi múlt epizódjai kerültek. A folyamatot az európai társadalmak nacionalizálódása teljesítette ki, amely – a modern episztémé jegyében – történetileg, az eredetből kiindulva határozta meg a nemzetet; a *historia* műfaja ennek megfelelően a nemzet történelméből merítette témáit. Mindeközben megmaradt az akadémiák vezető szerepe, s ezzel együtt a festészet allegorikus és narratív jellege.

Ami az esztétikai érvelést illeti, Sinkó Katalin és Király Erzsébet is Gadamernek az allegória rehabilitálását illető nézetéből indul ki. S ha Gadamernél az allegorizálás a művészet „vallási vagy profán életfunkciójával” függ össze, önmagáért beszél, hogy a művészet iránti társadalmi szükséglet nemhogy elutasította volna, de egyenesen elvárta a művészeketől, hogy erkölcsi vagy nemzeti szempontból lényeges jelentéseket közvetítsenek. Az esztétikai szempont nem is az allegorizálás ellenében erősödött meg. E téren jelentősége van annak, hogy a képzőművészetben az allegória és a szimbólum nem egészen úgy viszonyul egymáshoz, mint a költészetben. A szimbolizáló attitűd a festészetben és a szobrászatban is felhagy ugyan az előzetesen (pl. mitológiai előismeretekben) adott jelentések felidézésével, de ezzel együtt is megtartja az eszmeiség uralmát a látvány fölött. Sinkó Katalin Delacroix „történeti témákat feldolgozó, ám az idealizmus szimbolikus értelmezésétől sem távol álló, nemegyszer nemzet-, szabadság- vagy erényallegóriaként is értelmezhető festményei”-ről (91. old.) szól. Ebben a folyamatban tűnik fel a látványfestészet szempontja is. A romantika jegyében bekövetkező változás lényege, hogy az – allegorikus vagy szimbolikus – jelentésképzés hitelességeért immár nem a látvány eszményítése szavatol, mint a klasszicista esztétikában, hanem az egyéni élmény; ahogy Sinkó Katalin a tájfestészettel kapcsolatban fogalmaz: „a romantika megjelenésével egyre inkább előtérbe került a szubjektum viszonya a természethez” (188. old.). Felértékelődik tehát a látvány egyedisége, való- és életszerűsége, vagy éppen az egyén érzékszervi benyomása. E tendencia érvényesülésének kiemelt terepe a tájkép mellett a portré, a csendélet – a látvány azonban még sokáig az eszmeiség szolgálatában áll.

Hogy ezúttal már magyar példákra hivatkozzunk: az 1820-as évek szoborportréiról írja Kovalovszky Márta, hogy „sem a megrendelői szándék szerint, sem a szobrászati felfogás értelmében nem igazi portrék: az »archasonlatosság« ellenére nem egyéniségeket, hanem ideálokat ábrázolnak. Jelenlétük, »funkciójuk« az adott intézmény falai között hasonló célokat szolgált, mint korábban a városházák Justitia- és Prudentia-szobrai.” (242. old.) De hivatkozhatunk az 1850-es évek csendéleteire is, amelyeken – mint Stech Alajos képein vagy Rosenthal Dávid vanitas-csendéletén (*Csendélet koponyával és vízipipával*) – gyakori „az allegorikus ábrázolás” (378. old.). S hogy egy (szó szerint is) látványos magyar példát

idézzünk: Zichy Mihály festménye, a *Mentőcsónak* (1847) „az alakok lélektani ábrázolása tekintetében” „ugyan kiemelkedett a kortárs életképek közül”, „mégsem tekinthetjük valóságos életképnek”, mert a festő „legalább akkora súlyt helyezett képe allegorizáló tartalmára”, mint a „pszichológiai vonatkozásokra”. Horribile dictu, Zichy képe kifejezetten „a néző kulturális ismeretanyagára” – latin szállóigére, bibliai toposzra stb. – apellál, miközben (fűzhetjük hozzá) a kép látványi tekintetben már igencsak távol áll a klasszicista esztétikai kánontól (Sinkó Katalin, 367. old.). Hogy a képek allegorikus értelmezése ekkor már nem magától értetődő, azt Kiss Bálint *A halhatatlanság reménye* című képének (1831) fogadtatása mutatja: a képet rosszmájúan „rejtvénynek” minősítő kritikus, Henszlmann Imre ellenében a festő maga volt kénytelen közzétenni a sajátban képének allegorikus értelmezését.

A magyar példák nem a magyar „elmaradottságot” hivatottak illusztrálni. Hasonló folyamat megy végbe Európa nyugati felén is – a látvány elhithető erejének követelménye beépül az akadémiai esztétikába. A magyar festészetben az 1850-es években bekövetkező fordulat éppen annak köszönhető, hogy festőink immár nem a bécsi, hanem a müncheni akadémiát kezdik látogatni – márpedig a bajor akadémia meghatározó egyéniségének, Karl von Pilotynak és tanítványainak „műveiben az »eszme« megfestésére való törekvéssel (*Gedankenmalerei*) párhuzamosan, paradox módon éppen a valóságosság és a dolgok megfoghatóságának keresése tükröződik” (Szvoboda Dománszky Gabriella, 255. old.). A megfestendő „eszme” ugyanakkor Piloty számára már a nemzeti történelemhez kapcsolódott: „újra életre keltette a század közepén már hanyatlóban lévő történelmi festészetet, de az antik mitológiai és történelmi témák helyett a nemzeti múltat feldolgozó művészetre helyezte a hangsúlyt.” (Uo.)

Ha pedig azt hinnénk, hogy ez még mindig nem a korszak művészeti „mainstream”-je, vessük vigyázó szemünket Párizsra. Piloty koncepciója – írja Veszprémi Nóra – „egybevágott azokkal a törekvésekkel, amelyek Európa más művészeti központjaiban »szentesítették« a történelmi festészetet: a francia Paul Delaroche érzéki történelemfelfogásával vagy a

belga Louis Gallait és Bièvre színpompás és hatásos festészetével” (321. old.). Jellemző Madarász Viktor párizsi sikere; Madarász „a francia történelmi festészet hagyományait elsajátítva festette magyar történelmi tárgyú képeinek sorát” (310. old.), s 1861-ben három képével el is nyerte a párizsi Salon jutalmát. S ha az ódivatú ízléssel nem vádolható Théophile Gautier is elismerően nyilatkozott Madarász képeiről, ezt még akkor sem a történelmi tematika ellenében tette, ha nem ismerte a magyar barátja vásznain feltűnő témákat (NB. A Zrínyit és Frangepánt ábrázoló képén egyenesen „a hazának az elveszett jogok» visszaszerzéséért folytatott küzdelmét vélte felismerni”, 331–332. old.).

Ha az allegorizáló jelleg az olyan leíró műfajokban is megmaradt, mint a tájkép, a portré, az életkép vagy a csendélet, érthető módon magában a történelmi festészetben kiemelt szerepet kapott – immár a nemzeti történelem tematikájából kibontakozó hazafias értékeket hangsúlyozva. A történelmi festészet, jellegénél fogva, a narratív ábrázolásmód hagyományától sem szakadt el. A műfaj egészét az a különös feszültség határozza meg, amely az „elbeszél” történetből kibontakozó jelentés és az egyre reálisabb, expresszívebb hatásra törekvő látvány közt feszül. A dilemma már a század elején, Peter Krafft nál feltűnik. Az 1820-as évek elején, amikor Zrínyi kiro-

hanásának megfestésére készül, széles körű levelezés bontakozik ki – többek között Kazinczy Ferenc részvételével –, amelyből kiviláglik, hogy „a történelmi képekkel kapcsolatban ekkorra már egyre inkább követelménnyé vált a hitelesség” (Sinkó Katalin – Papp Júlia, 152. old.). Jellemző, hogy a költő Zrínyi műveit kiadó Kazinczy maga sem tudta eldönteni, hogy „ideálképet vagy hiteles képmást kell-e adni a költemények mellé” (uo. 151. old.).

Ami a kép jelentését illeti, a festő ugyanúgy a néző előzetes ismereteire apellál, mint korábban az allegorizáló festészet – csak hogy ezek az ismeretek nem a mitológia, az antikvitás, hanem a nemzeti múlt tárgyaival kapcsolatosak. Ha pedig a vallási vonatkozású allegória már huszonöt évvel korábban magyarázatra szorult (lásd Kiss Bálint fentebb említett esetét), a festők mintha közönségük magyar történelmi ismereteiben sem bíznának feltétlenül.

Kiss Bálint: Jablonczai Pethes János búcsúja leányától, 1846.

Bár fontos, hogy a néző „első látásra felismerje a szituációt és a szereplőket” (315. old.) – ahogyan Szvoboda Dománszky Gabriella fogalmaz Weber Henrik *Mátyás király bevonulása Budára 1458-ban* című rajza (1853) kapcsán, a címek gyakran önállóul szolgálnak a néző számára. Már a Weber-rajz címe is részletezőnek tűnt – Madarász Viktor képének címe aztán egész epikus jelenetet kerekít ki: *Zrinyi s Frangepán Bécsújhelyben, 1671 martius 31-én kivégeztetésük előtt egy félórai idő engedtetett nékiek, császári kegyelem útján, családi ügyeiket rendezni és egymástól búcsút venni* (1864). A feszültség Madarász *A bujdosó álma* című képénél (1856) tetőzik (kitűnő elemzését Veszprémi Nórátlól lásd 317–320. old.). A cím cenzurális okok miatt ilyen lakonikus – a festő nem is nyugodott bele ebbe, s a tárlat második hónapjában táblát helyezett el képe mellett, amely részletesen elbeszéli Thököly István hősi halálát és szellemének megjelenését a Kárpátokban bujdosó Imre fia előtt. A kritikusok azonban még mit sem tudhattak erről – nemhogy Thököly nevét nem említik, de még abban sem biztosak, hogy a magyar történelemből vett témáról van-e szó (ennél még Gautier-nek is határozottabb elképzelése volt Madarász képeinek történeti vonatkozásairól). A szuggesztív kép így szabályos projekciós tesztként működött: nézői saját beállítódásuknak megfelelő jelentést tulajdoníthattak neki. A cenzúrának köszönhetően tehát az esztétikai hatás szelleme – a művész szándéka ellenére – kiszabadult a történelmi allegória palackjából (igaz, ez a hatás különbözött attól, amit a nézők a történelmi allegóriáktól megszokhattak; az álomban megjelenő apafigura megfestésekor Madarász az alacsonyabb kulturális regiszterbe tartozó, „borzalmas” motívumokkal operáló művek hatáskeltő mechanizmusával élt).

Az „elbeszélő festészet” legitimitását erősítette az irodalmi művek illusztrálásának gyakorlata. Az Arany János *Ágnes asszonyához* 1865–66-ban illusztrációt készítő Székely Bertalan nem érte be azzal, hogy egyetlen képen ragadjon meg a ballada hősnőjének belső drámáját. Három rajzán, „akárcsak a költő a balladában, mintegy folyamatként ábrázolta, ahogyan a hősnő a gyilkosság nyomainak eltüntetésére törekszik” (Bicskei Éva, 398. old.). Hiába kérte számon a kritikus Székelyen a költészet és a festészet határát kijelölő lessingi doktrínát, a festő kitartóan foglalkozott a képi elbeszélés lehetőségével. Figyelemre méltó eredménye ennek az *Anyai őrszem* című kép (1863–66), amely egyetlen képen egyesíti egy történet három jelenetét, finoman utalva a triptichon műfaji hagyományára.

(LÁTVÁNYFESTÉSZET)

Mint már az eddigiekből is kitűnt, bármennyire szakít is a kötet az esztétikum autonómiájától vezérelt nagyelbeszélés elvével, nyomon követi azt a folya-

matot, ahogyan a látvány hitelességének, az ábrázolás élet- és valóságosságának követelménye egyre nagyobb teret nyer a magyar festészetben. Ha a fentebbi példákban a valószerű ábrázolás a történelmi festészet eszközének mutatkozott, kitapintható az a tendencia is, hogy a látvány kilép ebből az alárendelt szerepkörből, s önálló életre kel. Ez a trend a leíró műfajokban – természetüknél fogva – könnyebben érvényesült. Ami a portréit illeti, a nagy emberek magasatos pózban megjelenő, allegorikus elemekkel körülvett alakjai lelépnek a piederstárlól, s egyéni karakterekké válnak. Különös párost alkot József nádor egész alakos, protokolláris portréja (1818) Wilhelm Weydétől az Anton Einsle festette félalakos képpel (1846), amelyről köznap ruhába öltözött, méltóságteljes idősebb úr tekint ránk; akárcsak Barabás Miklós 1842-es, reprezentatív Pyrker-portréja és a – Magyarországon hosszú ideig dolgozó – Marco Casagrande egyedi vonásokat hangsúlyozó, bensőséges Pyrker-büszttje (1836 körül), vagy éppen Széchenyi István Schöff József Károlytól származó, a nagy férfit a Vaskapu előterében mutató portréja (1836) és Hans Gasser 1860 körül készült drámai hatású Széchenyi-mellszobra. A portré műfajában a legbeszédesebb Barabás Miklós festménye József nádorról: a Weydére emlékeztető protokolláris ábrázoláson az arcot Einsle képe nyomán (de annál is erőteljesebb karakterre formálva) alkotta meg (1846). Mintha az utolsó századharad közéleti figuráinak portrészobrai is csak az elvárások kedvéért ölténének zsinóros mentét (talán az elemző, Nagy Ildikó túl szigorúan is ítél, amikor azt írja, hogy a közéleti szereplők büszttjein – ellentétben a karakteres művészportrékkal – „a személyiség alig kap szerepet” a protokolláris dekorumok mögött (677. old.); hatásuk akkor is teljes, ha nem tudjuk, ki volt Pulszky Ferenc vagy Thaly Kálmán. Amint azt Ferenczy István nagy erejű Ürményi József-portréja (1824–1826) tanúsítja, az életszerűség, az egyénítés igénye még a klasszicizmus nagy mesterét is megérintette – akinek Csokonai-portréját (1818) Kazinczy még így dicsérte: „Nem a Csokonai, de az nem is szükség [...] A Plastica nem a hasonlóságot tette céljává, hanem a szépítést.” (Idézi Kovalovszky Márta, 244. old.)

A tájkép – eltávolodva az akadémiai *grand goût* értékrendjétől – kilép a történelmi vagy mitologikus jelenetek háttéréből, az eszményítő esztétika közegeiből. Ha „a tájfestészeti felfogás 1800 körül” még „az ideális térkonstrukciók (ideáltáj-festészet) és a természetutánczás kettős pólusa közt lebegett” (Sinkó Katalin, 188. old.), id. Markó Károly az 1820-as években már a staffázst is száműzi a visegrádi panorámából, s „önmagáért jeleníti meg a tájat” (Hessky Orsolya, 199. old.). Barabás Miklósnak az 1830-as években festett akvarelljei e folyamat kibontakozását mutatják, Szinyei Merse Pált pedig már az 1869-es müncheni kiállításon megismert francia festők (Courbet, Corot, Millet, Manet stb.) inspirálhatták. Az életkép műfajában is az akadémizmussal szem-

ben álló francia festők – köztük Courbet – hatására jelenik meg az allegorizálással szakító szemlélet – paradox módon annál a Munkácsy Mihálynál (*Siralomház*, 1870), akit szokás a magyar akadémizmus reprezentánsaként emlegetni.

A látvány önállósulásának trendje a történeti festészetet is eléri. Sinkó Katalin külön alfejezetet szentel a históriafestészetben mutatkozó realisztikus tendenciáknak; mint írja, az 1830–40-es években a düsseldorfi iskola képeinek immár „nem a história

Markó Károly: Aus den Perlen der heiligen Vorzeit (Pyrker János versciklusához), 1833.

allegorikus értelmezése, hanem a jelenetezés lélektani hitelességének megjelenítése volt az alapotívuma” (93–94. old.). A narratív jelleg visszaszorul, és a jelentésképzés az elbeszélésből „átköltözik” az ikonográfiai hagyományba. Az ikonográfiai idézés ismert módszerét Orlai Petrics Soma alkalmazta a történeti festészetben, amikor a *II. Lajos testének feltalálása* megfestésekor (1851) Krisztus sírba tételeinek hagyományos ábrázolásmódját parafrázálta, s ezzel „a »nemzethalál« históriai paraboláját teremtettem meg” (természetesen a feltámadás reményének sugallatával). Ha Orlai még nem tudott megszabadulni az allegorikus járulékoktól, megoldását Székely Bertalan letisztult kompozícióban ismételte meg 1859–60-ban; az ő képe nyomán vált közzismertté a jelenet, „melynek szimbolikus rétegeit mindenki érti” (Sinkó Katalin, 315. old.; lásd Veszprémi Nóra elemzését is, 322. old.). A Krisztus-allúzió azért is lehetett sikeres, mert a nemzet szakralizálásának – a szekularizációval párhuzamosan zajló – folyamata a festészetet már az előző század végén elérte – amint azt Dorffmaister István példája mutatja, aki 1788-ban a szigetvári plébániatemplom kupolaképén „a szakralitás szférájába emelve ábrázolta Zrínyi Miklós hősi halálát” (Kerny Terézia – Sinkó Katalin: *A nemzeti történelem képei a vallásos ikonográfia keretei között*, 109. old.). Jegyezzük meg: bármennyire

marad is a kiegyezés utáni kor történeti festészetének fontos tényezője a szakrális és a nemzeti összefonódása – lásd Vajk megkeresztelését Than Mór freskóján (1874) és Benczúr Gyula festményén (1875) –, ezek a képek nem élnek az ikonográfiai idézés módszerével; a látvány szakrális elemei a képen elbeszélte történet részei. Ikonográfiai idézetekre amúgy bőven találunk példát: a *Vásárra induló román család* képén Barabás Miklós „»Pórias« tárgyat azáltal is nemesítette”, hogy alakjait többek közt „a »Menekülés Egyiptomba« képtípusának ikonográfiai hagyományait [...] követve rendezte el” (352. old.); Zichy Mihály rezignált önallégoriájának főalakja Guido Reni *Haldokló Herkulesének* testtartását és gesztusait idézi. Ide tartozik az is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia címere (Johann Nepomuk Ender, 1834) a Napóleon hatalmi reprezentációját szolgáló újszerű portréműfaj ikonográfiájához kapcsolódik.

A látványfestészet teljes önállósítására nem várt irányból történt kezdeményezés. Amikor a Párizsban és Barbizonban is megforduló August von Pettenkofen megjelent Szolnokon (1851), valójában az egzotikus témát kereste a „közele távolban”. Ami létrejött, mégsem az orientalizmus körébe tartozik; az alföldi város látványa és hangulata plein air-hatásra építő „intim tájfestészetet” eredményezett (lásd *Magyar löitató*, 1860-as évek; *Magyar piac két ernyőkkel*, 1874). Ha a fejezetet jegyző Markója Csilla úgy ítéli meg, hogy Pettenkofen megjelenése Szolnokon „új korszakot nyitott a magyar művészetben” (380. old.), akkor ez a látványfestészet áttörését jelenti. A dolog mégsem ilyen egyszerű. Mert igaz ugyan, hogy a fordulatot – a kor uralkodó empirista, pozitívista bölcséleti irányzataitól is támogatva – az egyéni tapasztalat felértékelődése idézte elő, ám ez nem „tisztá látványt” eredményezett, hanem azt, hogy a jelentésképzés alapja a szubjektum lett. Ez már Pettenkofen „hangulatképein” is megmutatkozik, de még egyértelműbb a szolnokiak örökébe lépő osztrák *Stimmungsimpressionismus* esetében (erről lásd alább).

Az akadémikus történeti festészet felől a látványfestész felé elmozdulás jelképes alakja ugyanakkor az a Szinyei Merse Pál lett, akit „magyar kortársai mindegyikénél hamarabb és inkább” foglalkoztatott a feladat, „hogy a szeme elé táruló tájképi elemeket a lehető legnagyobb intenzitással legyen képes visszaadni”. Csakhogy Szinyei Merse négy évig a müncheni akadémián tanult – ahol maga Piloty is meggyőződhetett róla, hogy tanítványa csak kínlódik a történelmi témákkal, s arra buzdította, hogy hajlamait követve inkább a szabad természetet fesse. A *Faun és a nimfa* (1869) paradoxonja, hogy „az akadémiai modellhasználat műtermi keretei között vált természetelvű műalkotássá”, s az emblematikus *Majális* (1873) is „műtermi fikció” – ám „egyetlen lépésnyi távolságra van a látványfestészetnek attól a közvetlenségétől”, amelyet a Szinyei Mersére elődként hivatkozó nagybányai iskola művelt (Király Erzsébet, 654–659. old.).

A látványfestészet további útját jelzi az *Árvák* (1891) Csók Istvántól. Tekinethetnénk egyszerűen a látvány csendes diadalának, hiszen kékes tónusa „már önmagában is felidézi a gyász hangulatát”, tehát a kép még az egyszavas cím verbális mankójára sem szorul rá. Csakhogy a gyász mégsem egyszerűen „leíró” módon (pl. az alakok arckifejezésében, testtartásában) van jelen – „a festő eltávolodott a látványtól; a kék fényt független, az érzelmet, hangulatot kifejező eszközként használta”, s ezzel a szimbolistákhoz került közel (Gellér Katalin, 703. old.). A kör bezárul: a látvány ismét jelentést ölt, de ez a jelentés immár nem az öröklött kulturális hagyományból származik, hanem a látványt önmagán átszűrő személyiségből. Ez a tendencia bontakozik ki aztán Paál László és Mednyánszky László tájképein. Paál „a természet szubjektív élménnyé alakítását” célozza festői módszerével (Hessky Orsolya, 814. old.); s bár Mednyánszky „mindvégig megőrizte művészetének naturalista kereteit, hangulatképei az egyetemesnek tekintett természet szimbolikus érvényre emelt portréi” (Markója Csilla, 812. old.). Ebbe a körbe tartoznak „figurális hangulatképei” is, mint például a *Verekezés után* (1897 körül). A művészettörténet-írás új fejleménye „az 1880-as évektől jó három évtizedig készült tájképek szimbolista értelmezése” (Földi Eszter, 834. old.); Olgyai Viktor, Rippl-Rónai József – sőt Munkácsy Mihály – sugallatos századvégi tájképei meggyőznek ennek az értelmezésnek a jogosultságáról.

Lyka Károly és Réti István értelmezésében a nagybányai festőiskola sem jelent kivételt; „az a naturalizmus [...], amely a nemzetközi gyakorlat értelmében a látottak szenvedélymentes, leíró visszaadását jelenthette volna, Lyka és Réti interpretációjában személyes emóciók hordozója is volt, ilyenként pedig tartalmaké, jelentéseké, művészi üzeneteké, ahogyan ez a velük azonos időben fellépő szimbolizmust még határozottabban jellemzi” (Sinkó Katalin – Király Erzsébet, 830. old.).

A folyamat a mitológiai, bibliai jelenetek képi ábrázolását is eléri, amely így a hagyományt önmagán átszűrő személyiség egyéni életérzéseinek kifejezőjévé válik (pl. Csók István: *Szabadíts meg a gonosztól*, 1897; Ferenczy Károly: *Józsefet eladják testvérei*, 1900; Vaszary János: *Aranykor*, 1898).

A jelentésadás kényszerének legszembetűnőbb példája alighanem az impresszionizmusnak az 1870-es években létrejött (Magyarországon is ható) osztrák változata, a *Stimmungsimpressionismus*. Az impresszionizmus az érzéki tapasztalat hegemoniáján alapszik; ne firtassuk, hogy Monet, Manet, Pissarro vagy Degas képei mennyire mentesek a (szubjektív) jelentésképzéstől – hiszen Helmholtznak (épp az impresszionizmussal egyidős) felismeréséig kellene visszamennünk, amely szerint tiszta érzékelés nem létezik (valójában nem látunk, hanem mentális sémák alapján *felismerjük*, hogy mit látunk). Az oszt-rák változatban mindenesetre „a táj tartalomfelve-

vő, szimbólumhordozó képességén” (Markója Csilla, 807. old.) van a hangsúly. Az irányzat eredményeit magyar vonatkozásban Mészöly Géza képein szemlélhetjük.

A művészeti immanencia megvalósítását a szecesszió kínálta. Rippl-Rónai „a téma elsődlegességét vallókkal szemben felismerte az »önmagában és önmagáért nőtt« stílus jelentőségét” (845. old.). Ebben a megfogalmazásban a látványfestészet végső diadalát láthatjuk – de ezt sem a „tiszta látvány” értelmében, mert Ripp-Rónainál valójában a stílus vált önkifejezéssé. Ahogy *Kalitka nő* című képét (1892) elemezve Gellér Katalin megállapítja, „Rippl-Rónai modernségének kulcsa a festésmód egyediségében és artisztikumában rejlik” (848. old.).

(TÁRSADALMI SZÜKSÉGLET)

A magyar művészet történetének eddig alig ismert szegmentuma tárul fel a XIX. század szakrális festészetét tárgyaló fejezetben. Ezt a területet nemcsak az esztétika autonómiájától vezérelt haladáselvű narratíva hanyagolta el, de a korszak egész művészetében érvényesülő elvilágiasodási folyamat miatt is nehéz volt vele mit kezdeni. Ám a művészet iránt mutakozó társadalmi szükségletre, illetve a festészeti hagyomány s a műfajok átváltozó tovább élésére is figyelő tekintet nemcsak e képanyag „vallási életfunkcióját” látja meg, de esztétikai értékét is felismeri – lásd például a főt templom Karl von Blaastól származó festészeti díszítésének (1851–1853) a „stíluspluralizmust” hangsúlyozó elemzését (Szvoboda Dománszky Gabriella, 351. old.). Ha pedig a századközép egyházi megrendeléseit valamiféle holtágnak vélénk az autonómiája felé haladó művészet fősodrához képest, a kötet egész koncepciója meggyőző e feltevés téves voltáról. A század művészetét eszerint mindvégig meghatározza az a tényező, amelyet Sinkó Katalin „az ország művészeti szükségleteinek” nevez (168. old.). A megnevezés rámutat, hogy a társadalmi közeg nem egyszerűen a (művészi tevékenységtől elszigetelt) megrendelő vagy a passzív befogadó terepe. Széchenyi István 1836-ban maga dolgozza ki Schoefft Ágoston számára portréjának programját; Marco Casagrande a műértő Pyrker érsekkel egyeztetve alakítja ki az egri székesegyház szobrászati díszítésének koncepcióját, és az 1830-as évek végére elkészült mű „megrendelő és művész ideális együttműködésének eredménye” (223. old.). A közösségi igény kifejeződését mutatja, hogy a vármegyeházán „megvitatták és megszavazták” „a képek kitételét”; ez a „művészettel való foglalkozás új terepét hozta létre” (164. old.); Kölcsey portréját az a Szatmár vármegye rendeli meg Anton Einslétől 1835-ben, amelyik előző évben reformnézetei miatt visszahívta a költőt az országgyűlésből... A polgári közönség szükségleteiben még az 1840-es években is szerepet kap a vallási-felekezeti identitás. Pyrker érsek portréját Eger város tanácsa rendeli meg Barabás

Miklóstól 1842-ben, s „a költségeket a város polgárainak adományából teremtették elő” (170. old.); hasonló jelenség Kiss Bálint református gálarabokat idéző képének sikere (*Jablonczai Pethes János búcsúja leányától*, 1846). A zsánerfestészet a polgárság igényeihez igazodva őrizte sokáig irodalmias, narratív jellegét – a *Vasárnapi Ujság* hasábjain egyenesen „kész történeteket kreáltak a szerkesztők által kiválasztott műalkotások köré” (Hessky Orsolya, 692. old.), és a népies kisplasztika iránti (megrendelői) igénynek köszönhetjük Izsó Miklós *Búsuló juhászat* (1864; 709. old.; a megrendelő ezúttal Gschwindt Mihály gyáros volt).

A polgári nyilvánosság működésének megfelelően a művészet nyilvános és privát funkciója egyre inkább elkülönült egymástól – a közönség stílusformáló szerepe azonban mindkét szférában érvényesült. Ha a polgári életstílus elterjedésével „a vásárlói igény megváltozása” (145. old.) vezet a biedermeier női arcképek, polgári életképek megszorodásához az *Aurora* zsebkönyvben, a közönség 1847-ben azért utasítja el Ferenczy István közszemlére kitett klasszicista Mátyás-émlékütemvét, mert addigra „a közizlés a klasszicista eszményektől a romantikus-historizáló felfogás felé fordult” (297. old.). Még Pettenkofen bensőséges plein air képeinek keletkezése mögött is kitapinthatók a „megváltozott megrendelői igények” (380. old.).

Az olyan viták, mint amilyen a Mátyás-émlékü tervéről is fellángolt, egyre inkább a sajtó nyilvánossága előtt zajlanak – s ha a művészet intézményesülésének természetes következménye volt a kritika megjelenése, akkor az is elkerülhetetlen, hogy a hivatásos kritika és a közizlés szembekerüljön egymással. A kötet koncepciójának tükrében beszédes konfliktus, amely az esztétikai szempontú bírálatait író Henszlmann Imre és a közönség ízlése között bontakozott ki.

A művészi alkotások társadalmi szerepének, hatásának alakulását elsősorban a polgári nyilvánosság kibontakozása határozta meg. E folyamat áramában – amint azt a kötet szisztematikusan nyomon követi – nemcsak a művészetről folyó nyilvános vita indul meg, de megnyílnak vagy múzeumba kerülnek a magángyűjtemények, létrejönnek a civil kultúra terjesztésében élenjáró, képgyűjtő társulatokként is működő kaszinók, megjelennek és hamar népszerűsre tesznek szert az időszaki kiállítások.

A művészet iránti társadalmi szükséglet alakulására hatással volt a „polgári éthosz” terjedése, vagyis az, hogy „a művészet jelenléte a köznap élet színterében egyszerre volt a szépség iránti vágy, a pallérozott ízlés és a polgári komfort kifejezése” (211. old.), ami azzal járt, hogy a művészet társadalmi hatásának a polgári intimszféra, a női közönség is hatékony terepe lett. Ebbe a közegebe a képzőművészeti alkotások sokszorosított másai, vagy épp eleve sokszorosításra szánt képek jutnak el, jellemzően a (főleg nemzeti) témájú irodalmi szövegek vizuális kiegészítéseként

(lásd az 1820–30-as évek irodalmi zsebkönyveit – *Hébe*, *Aurora*). Nem ritkák a művészi igényű metszetek a népismereti kötetekben – lásd *Magyarföld népei eredeti képekben* (1846, vagy útleírásokban – itt akár a szöveg kerülhet alárendelt szerepbe, mint a Josef Fischer Vág-völgyi „érzékeny utazása” alkalmából készített metszetsorozat esetében (1818). Így az életkép, utóbbiak esetében a tájkép „költözik be” az érdeklődő olvasó szobájába.

A nyomtatott kiadványok illusztrációi és sokszorosított reprodukciói mellett megjelenik a – nevezzük így – „hazavihető kiállítás”: a sokszorosított műlapok, amelyek Európa-szerte „a képzőművészeti nyilvánosság széles körben ismert médiumai voltak” (284. old.). Ezeket a lapokat a művészeti társulatok juttatták el díjfizető tagjaiknak. Az 1840-es években külföldről importált biedermeier portrékat és életképeket a Pesti Műegylet az 1850-es évektől cseréli fel magyar művészek magyar tárgyú történelmi és életképeiről készített műlapokkal. „Az eredetiség illúzióját keltő újfajta reprodukciós eljárások” aztán az 1840-es évektől kezdve a képi ábrázolások tömeges elterjedését tették lehetővé a polgári enteriőrökben (388. old.). Valójában ez az igény nyitott teret a nagy technikai felfedezés, a fényképezés gyors térnyerésének; a folyamatot a század második felében a portréfényképezés teljesítette ki.

Az irodalmi szöveg és a kép kapcsolata irodalmi művek illusztrált kiadásában élt tovább; Heckenast Gusztáv ilyen irányú kezdeményezését 1850 után Ráth Mór folytatta, aki Vörösmarty Mihály, Arany János, Eötvös József műveinek kiadásához többek között Orlai Petrics Sómát, Than Mórt, Lotz Károlyt és Székely Bertalant nyerte meg.

A sokszorosított könyv- és almanachillusztrációk festészetre gyakorolt hatása is érzékelhető. Székely Bertalan *A nő élete* című, 13 képből álló kompozícióját „eredetileg nem festészeti, hanem populáris, sokszorosított grafikai kidolgozásra szánta” (358. old.), az 1840-es évek számos történelmi festményét nézve pedig „mintha az *Aurora* illusztrációit látnánk felnagyítva és kiszínezve”. Ez nem is meglepő – írja Veszprémi Nóra –, hiszen „a magyar festők a magyar közönséget nyilván olyan előképek felidézése révén tudták megszólítani, amelyeket az már ismert” (306. old.). Külön fejezetet lehetne nyitni annak, hogy az új sokszorosítási eljárások folytán átjárhatóvá vált a magas és a populáris képi kultúra közötti határ; s annak is, hogyan használták ki a látványfestészet hívei a fényképezés kínálta lehetőségeket – vagy akár annak, hogyan vált ismét önálló műfajjá a grafika, miután megszabadult a sokszorosítás feladatának nyugtató, s hogyan küzdött a fotóművészet az önálló művészeti ágkénti elismertetésért.

1867 után mind a nyilvános, mind a privátszféra művészet iránti igényei változnak. Az emlékműveket a polgári közösségek helyett egyre gyakrabban hivatalos szervek rendelték meg, a közösségi igényeket „rendszerint valamilyen politikai-ideológiai propa-

gandacél” váltotta fel (785. old.). Az emlékművek térfoglalási és legitimációs jelképekké váltak, emiatt a változó politika és a politikával szembeforduló közhangulat támadásainak voltak kitéve. A művészet esztétikai érdekű jelenléte mégsem szorult vissza a városi terekben – ezt jelzik a szökőkutak, köztéri zsánerszobrok; utóbbiak, kispasztikai változatban, a polgári intimszférának is egyre gyakoribb szereplői lettek. A két szféra sajátos határmezsgyéjén alakul ki a „temetőszobrászat” – a század végén egyre kedveltebb, egyre látványosabb síremlékekkel.

(NEMZET)

A festészet és a szobrászat nemzeti vonatkozásai már a történeti festészet kapcsán szóba kerültek – érdemes azonban külön is szót ejteni róluk. Az a művészeti eljárás, amelyik a nemzeti jelleget az ábrázolt tárgyban juttatja érvényre, formai tekintetben viszont a kor általános európai (akadémiai) esztétikáját, az európai művészettörténet ikonográfiai mintáit követi, közömbös az iránt, hogy miféle nemzettípus jelenik meg a vásznon. A kötet tanúsága szerint a magyar történelmi festészet és szobrászat útja – az ábrázolás módjától, stílusától függetlenül – a nemzet államközösségi koncepciójától annak eredetközösségi változata felé halad. Előbbi a „hungarus”-elven alapul; eszerint a Magyar Királyság valamennyi alattvalója a magyar nemzet tagja, tekintet nélkül társadalmi rangjára, nemzeti vagy felekezeti hovatartozására. Ezt a nemzettudatot a Habsburg uralkodók iránti lojalitás jellemzi – akiket az Árpád-házi királyok legitim követőinek (ám nem az Osztrák Birodalmat irányító dinasztia képviselőinek) tekint. Ez a felfogás érintkezésbe került Josef Freiherr von Hormayr grandiózus programjával, amely a birodalom egyes népeinek történeti epizódjaiból közös történelmi narratívát kívánt formálni – mindenekelőtt a költészet és a képzőművészet segítségével. Jellemző azonban, hogy az erre alkalmas magyar témákat több osztrák, mint magyar festő (és költő) választotta tárgyául (legjelentősebb dokumentuma ennek Peter Krafft *Zrínyi kirohanása* című festménye 1825-ből, lásd Sinkó Katalin elemzését, 150–155. old.). A magyar művészet (és költészet) történetében ez a dinasztikus alapú vállalkozás múltó epizódnak bizonyult, ám „az összbirodalmi történeti tudat kialakításának programja nem hozta meg a kívánt eredményt” (139. old.) osztrák viszony-

latban sem. A hungarus – vagy akár összbirodalmi – irányba tájékozódó festők ugyanakkor egyre inkább kacérkodtak a magyar nemesi – eredetközösségi – nemzettudat képi megjelenítésével. Weber Henrik 1840-es években készült festményén Hungária allegorikus nőalakja párducbőrbe öltözik (mint „párducos Árpád” a *Zalán futásában*), Mátyás királyt pedig tóga helyett még a klasszicista ízlésű Ferenczy István is „zsinóros magyar ruhába öltöztette” 1843-

Izso Miklós: Táncoló paraszt, 1870-es évek

ban (424. old.; NB. ez nem volt elég ahhoz, hogy a klasszicista ízlést elutasító közönség tetszését elnyerje). II. Ferenc osztrák császár (I. Ferencként magyar király), a Napóleon-ellenes háborúk diadalmas hadvezére már Peter Krafft 1816-os képén „magyar tábornoki öltözetet visel” – a magyar recepció nem is győzi hangsúlyozni, hogy az uralkodó „Magyar Fővezéri Öltözetben” jelenik meg a képen, „mellette áll a’ kevély magyar szerszámos paripa, ’s utána a’ Magyar Testőrzők, és egyéb Vitézek” (148–149. old.).

Ha „a történelmi festészet adaptálása a nemzetépítés céljára a kiegyezéstől kezdve a magyar kulturális kormányzat törekvése maradt” (Székely Miklós, 779. old.), ez azt jelentette, hogy a kiegyezéssel rendszer legitimációját a nemzet eredetközösségi koncepciójára alapozta. Az állami pénzen emelt reprezentatív épületek a pesti Vigadótól a kecskeméti városházáig, a Magyar Tudományos Akadémiától a Nemzeti Múzeumig, a Nagyboldogasszony- (Mátyás-) templomtól a Bazilikáig megteltek Attila hun király lakomájától a Ferenc József megkoronázásáig terjedő, immáron egységes és összefüggő nemzeti nagyelbeszélés emblemikus epizódjainak látványos reprezentációival. (A ritka kivételek közül a legjelentősebb az Operaház; freskói a zene apoteózisának mitologikus képeit jelenítik meg honfoglalás- vagy középkori magyar igricek, regösök helyett – támadt is vita a „renitens” dekorációból.) Than Mór, Székely Bertalan, Lotz Károly, Zichy Mihály e program szolgálatába állítottak tehetségüket.

Bármennyire hivatkozott is azonban a kiegyezéssel politikai rendszer a magyar önállóság képzetét sugalló eredetközösségi narratívára, a Habsburg-ház legitimitását is el kellett fogadnia, fogadtatnia; ennek képi reprezentációja Than Mór képe 1870-ből: *Kun László a marchfeldi csata után az elesett Ottokár fiát a többi fogollyal együtt átadja Habsburg Rudolfnak*. A dinasztiaalapító Rudolf a birodalmi patriotizmus kedvelt alakja volt (az 1820-as években nemcsak

Franz Grillparzer drámája mutatja ezt, de Pyrker János László eposza is), a két uralkodó kézfogását középpontba állító Than-festmény „a kiegyezés és a dualizmus történelmi előképét» testesítette meg”. (Sinkó Katalintól idézi Király Erzsébet, 548. old.; NB. a kép funkcióját tekintve sokatmondó, hogy ezúttal Than is rászorult a hosszú, elbeszélő címre, lásd 546. old.)

Az államközösségi elemet is magába fogadó hivatalos nemzeti narratíva ikonográfiai programja Szent

Madarász Viktor: Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben, 1864.

Istvánt állította középpontba – Benczúr Gyulának az állami pályázaton nyertes *Vajk megkeresztelése* című képe (1875) a Magyar Királyságnak a keresztény Európába való beilleszkedését is reprezentálja. Míg Benczúr nem mulasztotta el, hogy Attila kardját a kép előterébe helyezve hangsúlyozza a keresztény hitre térő uralkodó hatalmának eredetét, két évtized múltán a függetlenségi ellenzék már „mindent megtett azért, hogy a millenniumi ünnepségek során az Árpád-kultusz kapja a központi szerepet” – Szent István ellenében. Árpád alakja ugyanis „a királyi hatalom pogány-nemesi eredetét erősítette” (Sinkó Katalin – Gulyás Dorottya, 787–788. old.). A törekvést siker koronázta: az ezredévi emlékmű központi alakja Árpád lovasszobra lett. Az államnemzeti – sőt összbirodalmi – reprezentációt Hormayr vállalkozásának kései „leszármazottja”, a Rudolf trónörökös védnöksége alatt készülő *Oszták–Magyar Monarchia írásban és képen* jelentette 397 füzetben, 4500 illusztrációval, 1885 és 1902 között.

Az államközösségi és az eredetközösségi koncepció jegyében alkotó művészek nem tekintették céljuknak, hogy a megjelenítés módja, stílusa nemzeti legyen – a századutó jelentős művészeti írója, Pasteiner Gyula is „tartalmi kérdésnek tekintette” a szobrászat nemzeti jellegét (19. old.). Ehhez hasonló felfogást képviselt az irodalomban Toldy Ferenc; szerezte az alkotás művészi minőségét a – klasszicitásban

gyökerező – egyetemes esztétikai elvek szavatolják, a mű nemzeti jellegét témájának kell biztosítania. Ez az elképzelés tette Toldy számára a magyar irodalmi fejlődés csúcsteljesítményévé a *Zalán futását*, amely költői kvalitását a klasszikus vezérműfaj, az eposz (romantikus) modernizálásának köszönheti – témájában ugyanakkor a magyar nemzet történelmének alapító eseményét, a honfoglalást idézi.

A nemzeti jellegnek az ábrázolás módjában való érvényesítése a század utolsó harmadában vetődött fel. Ha a második századharadtól kezdve „a nemzeti hősök tetteinek ábrázolását azonosították magával a nemzeti művészettel”, „a nemzeti művészet követelményéhez csak a század utolsó harmadában kapcsolódott újabb szempontként a nemzeti stílus megteremtésének követelménye”. A képzőművészetben – akár csak két évtizeddel korábban a költészetben – ez a törekvés vezetett „a nemzeti, esetünkben a »magyaros vagy magyar stílus« alapjául szolgáló népművészet motívumvilágának felfedezéséhez” (Sinkó Katalin, 88. old.).

A különbség ezzel együtt is szembevetendő. Míg a költészetben meghatározó szerepet játszott a népköltészet mint a nemzeti irodalom megalapozásául szolgáló esztétikai mintázat (lásd Arany János *Toldiját*, illetve az 1850-es években a népiesség tárgyában írt dolgozatait), a képzőművészetben ez a fordulat nem következett be. A népiesség alapvetően ugyanúgy a témában mutatkozott meg, mint a történeti festészet esetében a nemzeti vonás – a megformálás klasszikus mintákat követett; jellemzően „a művészettörténet klasszikus műalkotásainak, az egyetemes kultúra közismert típusainak nemzeti jelleggel való »felöltöztetésében«” (Székely Miklós, 627. old.). Bizonyára a művészek (nyugat-európai) akadémiai képzettsége is okozta, hogy a népi kultúrához való viszonyt mindvégig a magas kultúra képviselőinek leereszkedő, egzotizáló attitűdje jellemezte, s így a népművészet nem válhatott a magyar művészet jellegadó tényezőjévé. Amikor Fülep Lajos Izso Miklós táncoló parasztjai (1870) kapcsán azt írja, hogy „nála az abszolút plasztikai gondolat *nemzeti formát ölt*”, megjegyzi: Izso itt „a görögökkel találkozik”. A *Búsuló juhászt* (1862) Révész Emese úgy jellemzi, hogy Izso „a szobrászat klasszikus formakincsét a népi témával” ötvözte – a külföldi alkotóknál pedig a „romantikus orientalizmus egzotikus témakincsébe” illeszkedett az alföldi nép élete (355. old.); NB. a „japonizmust” leszámítva az orientalista festők sem követték a keleti művészetek stílusát. Huszka Józsefnek „csak” östörténeti (ha tetszik: eredetközösségi) kontextusba kellett illesztenie ezt az orientalizmust, hogy „magyar nemzeti formanyelvet” alkosson (lásd a Huszka székely házának elemzését Katona Júliától, 628–630. old.). Ez az eljárás nem az Arany Jánoséhoz, hanem a magyarok elvesztett ősvallását Keletről pótló, eredetközösségi eposzt alkotó Vörösmartýéhoz áll közelebb. A „magyar formanyelv” Lechner Ödöntől származó programja, illetve Fülep Lajos nemzeti

jelleget a formában kereső koncepciója majd a XX. század elején születik meg.

(STÍLUS)

Már szóba került, hogy a kötet a klasszika–romantika–modernség stílustörténeti korszakainak egymásutánjából épülő „nagyelbeszélés” helyett a „stíluspluralizmus” elvét kívánja érvényesíteni. A stílus itt (Radnóti Sándor nyomán) mint *kifejezés* szerepel – „egy koré, népé, személyé, iskoláé, tájé” (31. old.). A stílus szempontja talán azért nem játszik a többivel egyenrangú szerepet, mert ez a meghatározás nehezen összeegyeztethető fogalmakat kapcsol össze; az akademizmus mint stílus kategóriáisan nem illik a barokk, a klasszicizmus és a romantika által alkotott rendszerbe; ezt mutatják az olyan fogalmi konstrukciók, mint a „romantikus akademizmus” (274. old.), az „orientalista akademizmus” (724. old.) vagy a „romantikus orientalizmus” (355. old.). Újabb irányba viszi a stílus fogalmát a „nemzeti stílus” (fentebb ugyancsak érintett) kérdése is – hogy csak az átfogóbb stílus kategóriákat említsük.

Olvashatunk ugyanakkor stílusváltásokról is – a portréfestészet 1830 körüli átalakulásában a barokk-rokókó és a klasszicista stílus közötti átmenet rajzolódik ki, kitekintéssel a biedermeierre; Kovalovszky Márta szobrászattörténeti fejezetei először ugyancsak a késő barokk és a klasszicista szobrászat, majd a klasszicizmus és a romantika (Ferenczy-Izsó) közötti átmenetet írják le (vö. a romantikus stílus „csírái a klasszicizmus védőburkából bújtak elő”, [414. old.], és külön alfejezet szól „a romantika megjelenéséről” a szobrászatban). Canova magyarországi hatása nem is igen magyarázható a (neo)klasszicizmus fogalma nélkül; ha Kazinczy Ferenc, „a klasszicista ízlés terjesztője” (58. old.) „magyar Canovának” nevezte Ferenczyt, úgy azért, mert könnyed, természetes antikizálásával Canova jelentette számára „a klasszicista szobrászat tökéletes ideálját” (236. old.). A romantika feltűnik a művészetben teret nyelő szubjektivitás kapcsán, illetve a szimbolizmus előzményeként. Stílus és társadalmi szükséglet találkozásáról tanúskodik a „kispolgári klasszicizmus” kategóriája (241. old.), s szóba kerül a befogadói közeg stílusorientációjának változása is. Látható azonban, hogy ezek a jelenségek nem kínálják fel a korszakképzés lehetőségét – az utóbbi stílusátmenet felemás voltára, elnyújtottságára jellemző, hogy bár Kisfaludy Károly a romantika által kedvelt témákat jelenít meg tájképein – de nem az európai romantikus festészet, hanem a különleges jelenségekhez vonzó késő barokk festők nyomán; Dinnert Ferenc Pálnak a klasszicizmusból romantikába való átmenet példaként szolgáló szobra (*Flóra*) pedig 1860-ban készült.

A stíluspluralizmusnak a kötetben használt fogalma folytán mindenestre bizonyos kérdések nyitva maradnak. Egy-egy történeti stílus, a leghasznál-

hatóbb (René Wellekre visszavezethető) definíciója szerint, olyan előfeltevések többé-kevésbé koherens hálózatát jelenti, amely egy adott korszakban meghatározza a műalkotások létrehozását és befogadását. Ha a stílus kérdéseit a stíluspluralizmus jegyében tárgyaljuk, ez azt a következtetést sugallja, hogy az alkotás és a befogadás mindvégig az előfeltevések laza konglomerátumának közegében mozog. A történeti festészet és a látványfestészet egész századon áthúzódó kettős története némileg ellentmond ennek, de ebben a tekintetben a kötet óvatosan kerüli a nyílt állásfoglalást.

Hosszan lehetne sorolni a kötet érdemeit – a jegyzetekben meghúzódo hatalmas szakmai háttéranyagot, az interdiszciplináris szemléletet, a kitűnő felépítést –, azon belül is méltatni az egymást szerencsésen kiegészítő történeti és a műelemző fejezetek viszonyát. Nem említettem, hogy a történeti folyamatok vizsgálata nem homályosítja el a század kiemelkedő művészeinek teljesítményét; nem esett szó arról sem, hogy a kötet a nagyok mellett számtalan, a műveltebb nagyközönség előtt is ismeretlen „kismestert” és műalkotást illeszt be a történeti folyamatba; hogy a nagyszámú szerzőgárda példás fegyelemmel hangolta össze mondandóját; hogy az egész kötet a laikus számára is érthető, követhető nyelven íródott; lenyűgöző a gazdag képanyag – és így tovább. Erdemes volna megvitatni az 1800-as kezdő és 1900-as záró évszámot is – hiszen a kötetben felhasznált történeti álláspontok s a konkrét művészettörténeti jelenségek alapján is tágabb korszak kijelölése mellett lehet inkább érveket találni („hosszú XIX. század”).

Am mindezek helyett befejezésül az irodalomtörténész hadd térjen vissza inkább a „nagyelbeszélés” kérdéséhez. Szélesebb körben is ismeretes, hogy a 2000-es években készült magyar irodalomtörténeti áttekintés *A magyar irodalom története*i címet viselte, s a beszédes többes szám éppen a „nagyelbeszélés” elutasítását fejezte ki. A szerkesztő radikális álláspontot foglalt el; egységes történet helyett egyes művek időrendjét tette kizárólagos rendezőelvűvé. A szerzők aztán csendesesen kibújtak e szigor alól – fejezeteikben több-kevesebb teret engedtek műfaj-, stílus-, társadalom-, kritika- és eszmetörténeti összefüggéseknek. A XIX. századi magyar képzőművészet történetét tárgyaló kötet látványos példát nyújthat az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő új irodalomtörténeti vállalkozás szerkesztőinek, hogyan lehet átfogó történeti összefüggésekről egységes vezérelv erőltetése nélkül, kronológiai keretek közt szólni. □

TUDOMÁNY + TUDOMÁNY

KESERŰ KATALIN

Kézikönyv. Pontosan 1000 oldal! Nem sejtettem, amikor recenziót vállaltam róla, legfeljebb tudat alatt, mert nemigen akaródzott igit mondani. Azért sem, mert egy kézikönyvet nem egyhuzamban olvas az ember, hanem aktuális kutatásai kiindulópontjaként használja, különös tekintettel a bibliográfiájára is. Ezért egy kézikönyvben mindennek benne kell lennie, összeállítása rendkívül nagy feladat. Ha jól sikerült, mindent dicsérhet a recenzens. De mi az a minden?

Elsősorban persze a figyelmünk előterébe hozott „anyag”, másodsorban az a szakmai közösség, amely egy tág, de ugyan-csak közösség létrehozásán munkálkodik azzal, hogy zártabb körű (mondjuk:

tudományos) ismereteit/tudását egy-egy művészeti alkotás köré rakja, miáltal ezek (művek és olvasók) jelentésben gazdagabbak lesznek, s a művek helyet – olykor megkülönböztetett – kapnak a művészettörténetben és a kollektív emlékezetben, értékük válnak. Ezért az értékteremtő munkáért – mely kanonizáció is, jelen esetben a XIX. század magyar művészetéé – egyértelmű dicséret illeti a szakmai közösséget.

Az alábbiak inkább személyes emlékek és vonzódások a XIX. századi művészet történetének tudományával és tárgyával kapcsolatban. Hangsúlyt helyezve a kötetben talán kevésbé kiemelt kérdésekre: az egyetemekre mint a mai szakembereket is képző (mű)helyekre; egy olyan művészetfogalomra, amely kiindulópontja lehet akár egy évszázad áttekintésének is; a művészetek közösségére, mely segíthet rávilágítani a „művészet” gyakorlata és a lényegbelisége közötti különbségre.

A kézikönyvek összeállításával és kiadásával valamint a mindezekhez szükséges kutatások elvégzésével megbízott MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, majd Kutató Intézet 1969-ben, a létrejöttékor kezd-

Ferenczy István: Az üdvezült lélek (Ürményi-emlék, Vál) 1825.

te meg ebbéli tevékenységét.¹ 1981-ben megjelent Németh Lajos szerkesztésében *A magyarországi művészet története VI. köteteként a Magyar művészet 1890–1919*, 1985-ben Kontha Sándor szerkesztésében, VII. köteteként a *Magyar művészet 1919–1945*, majd 1987-ben Marosi Ernő szerkesztésében, II. köteteként a *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* (mindegyik az Akadémiai Kiadónál). Aztán csend. A művészettörténeti kézikönyvsorozat hatalmas és nehéz kötetekkel indult, a szöveg- és képkötetek szétválasztásával (például a VI. kötet 690 szöveges és 600 képdallal, azaz összesen 1290 oldallal, de azért szövegközi képekkel is). A XIX. századot

1 ■ A „nagy magyar művészettörténeti összefoglalás” előkészítő munkálatairól lásd: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport *TÁJÉKOZTATÓJA I.* (Kézirat gyanánt) Bp., 1972.

2 ■ Például: *Text and Image in the 19-20th Century Art of Central Europe*. Eötvös Kiadó, Bp., 2009.

3 ■ Lásd Marosi Ernő szerkesztői utószavát *A magyar művészettörténet-írás programjai* kötethez. Szerk. Turai Hedvig, Marosi Ernő. Corvina, Bp., 1999.

4 ■ Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás*. Akadémiai, Bp., 1978. A tanulmánykötet az 1971–1972-es mátrafüredi nemzetközi történet- és irodalomtudományi kollokviumokon alapult, amelyeken művészettörténészek is részt vettek.

5 ■ Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia romantika-konferenciája (1981), a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat romantika-konferenciája (1986).

6 ■ Szabolcsi Hedvig – Galavics Géza (szerk.): *Művészet Magyarországon 1780–1830. Katalógus*. (Kiállítás a MTA Művészettörténeti Kutató Csoport és a Magyar Nemzeti Galéria közös rendezésében, Magyar Nemzeti Galéria 1980. június–augusztus). MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1980.; Szabó Júlia – Széphelyi F. György (szerk.): *Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus*. I–II. köt. (Kiállítás a MTA Művészettörténeti Kutató Csoport és a Magyar Nemzeti Galéria közös rendezésében, Magyar Nemzeti Galéria 1981. augusztus–november). MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1981.)

7 ■ Lásd a katalógusok 327, illetve 540 képét.

illetően az 1981-es könyvben tárgyalt periódust megelőző két alkorszak várt kiegészítő kutatásokra és önálló publikálásra. Az időszak művészete nemzetközi kutatásának fórumai folyóiratok (*Romantik, Nineteenth-Century Art Worldwide, Art History Supplement, Nineteenth-Century Gender Studies* stb.), egyetemi kiadványsorozatok, (nemzeti) művészettörténeti társulatok XIX. századra specializált tagozatai (például a NCSA az AAH keretében Angliában) és múzeumok, egyetemi kutatóintézetek és más művészeti intézmények, a humán tudományosság egyesületei által szervezett konferenciák Kanadától Párizson át Tajvanig. Ezek körében kitapintható a tudomány intenzív kiszélesedése, újabb és újabb kérdéseinek/szempontjainak felmerülése és elterjedése. Nálunk az egyes műhelyek (mint maga az Intézet vagy a Magyar Nemzeti Galéria) folyamatosan teszik közzé – másokat is bevonva – kutatási eredményeiket és a nélkülözhetetlen forrásszövegeket, rendeznek kiállításokat a gyűjteményekre alapozva a XIX. század tudósairól, művészeiről, speciális műcsoportjairól, de az említett, „demokratikus” szakmai fórumok mára gyakorlatilag eltűntek: egy-két kivételtől eltekintve,² az utóbbi időben a szakmai „közösség” nem is beszélt a XIX. századról.

Most az V. kötet (*A magyar művészet a 19. században*) második (fél)kötetét jelent meg. Önállóan is forgatható, 767 szövegközti (!), színes és fekete-fehér képpel. Megelőzte valamivel (az újnak negyedével) kisebb terjedelemben az *Építészeti és iparművészet* alcímű (szerk. Sisa József, Osiris, Bp., 2013.), mely kitűnő főszerkesztői előszóval és főként Sinkó Katalinnak a XIX. század periodizációjáról írott tudománytörténeti elemzésével kezdődik. Mindkét félkötet előkészítésénél Sinkó és Nagy Ildikó volt a tudományos tanácsadó.

A mostani kötet is főszerkesztői előszóval és egy alapos szerkesztői bevezetővel kezdődik, amelynek megírásában Nagy Ildikó is részt vett. Ez utóbbi címe *A 19. századi magyar képzőművészet kutatásának és tudomány szemléletének rövid története*, de persze nem a művészet tudomány szemléletéről, inkább a tudomány művészetszemléletéről vagy a művészettörténet szemléletváltozásairól szól. Ez a bevezető példaszerű pontossággal és érzékeny megfogalmazásban tárja elénk a hazai és a hazai tudományosságot befolyásoló nem-

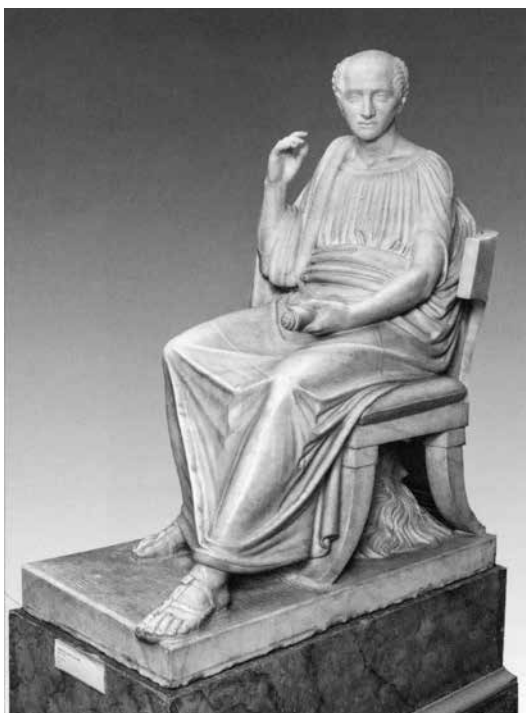
zetközi szaktudomány XX. századi és jelenkori alakulásának eddig nem összegzett, árnyalatokban gazdag, bonyolult történetét: a XIX. század művészetének egészére vonatkozó szemléleti változások és módszerek ismertetése után az egyes képzőművészeti területekhez kötődő, majd az alkorszakok közül kiemelten az utolsóval (a historizmussal és ennek kapcsán a stílusokkal) foglalkozó, változó tudományos nézeteket

taglalja, filozófiai összefüggéseikben is. Egy tudomány hazai életébe nyerünk így betekintést, megismerve az egyre bővülő tárgynyagból és publikumból, illetve az ezeket szavakkal leírható jelenségekké alakító gondolkodásból fakadó változásait, melyek fordulatokban éppolyan gazdagnak mutatják, mint a vizsgált korszak művészetét.

A bevezető azzal a konklúzióval zárul, hogy a kötet a különböző „művészetértések” tükré kíván lenni, s így a történelem talán valóban legbonyolultabb, XIX. századát nem bontja korszakokra, inkább csak tagolja az általános európai polgárosodással, az iparosodással, a nemzetté válással és az egész „szociokulturális folyamattal” összefüggésben.

A *korszakolás* a tudományos problémák közül talán a legrégebbi, s kiemelése

nemcsak azért lényeges, mert a kanonizáció egyik alapja,³ hanem mert a mindkét könyvben tárgyalt három korszak (1800–1840, 1840–1870, 1870–1900) meghatározása mind a szaktudományon belül, mind a történettudományokban (beleértve az irodalomtörténetet is) változó volt. Legutóbb, az 1970-es, 1980-as években több konferencia (a felvilágosodás és a művészet kapcsolatáról,⁴ illetve a romantikáról⁵) szólt erről is, és két nagy – művelődéstörténeti szempontú, és így akkor fordulatot hozó – áttekintő kiállítás 1980/1981-ben, melyeket a Kutatócsoport a leendő kézikönyv előmunkálataként a Magyar Nemzeti Galériában rendezett.⁶ A revelációértékű műtárgyanyagot és dokumentumokat felvonalatkozó kiállítások a műalkotásokat a nagy európai történelmi, esztétikai és művelődéstörténeti fordulatokkal és a művészet hazai változásaival összefüggésben értelmezték.⁷ Az új eredmények alapján az előzetes tervek két, egymást követő korszakot tárgyaló kézikönyvről szóltak, tekintettel a „hosszú” XIX. századra, amely megjelölés akkoriban terjedt el, és később vált általánossá a nemzetközi művészettörténet-írás-

Ferenczy István: Kölcsy Ferenc, 1841–46.

ban. Mindenesetre a periodizáció mint tudománytörténeti és struktúraalkotó téma jelenléte a friss kötetben jelzi a korábbi tudományosság szükséges felemlegetését a mindenkori kézikönyvekben, akkor is, ha nincs aktuális jelentősége.

A most elvágólagos – se nem „hosszú”, se nem „rövid” – XIX. században (a tervezett V. kötetet művészetekként egybefogva, illetve kettéválasztva, és más időbeli keretben tárgyalva) – ami feltétlenül hatásos és célszerű kurtítás-egyszerűsítés eredménye, és ezért vitázni sem érdemes vele – az egykori művelődéstörténeti folyamat már nem érzékelhető egészében, jöllehet minden rész „a művelődés kereteivel” indul. A különbség kiderül az első alkorszak (1780–1830) korábbi művészettörténeti (re-)konstrukciója és a mai összevetéséből: az előző a tájképpel és a népiéletképpel indult, a történelmi téma és a többi műfaj csak ezután került szóba, míg most a história és az egyházi festészet az elsők. Galavics Géza egykor a személyné alkotói indíttatásokat vette alapul a tanulmányai-ban – a műfajok sorrendje eszerint alakult, s a műfajokat társadalomtörténeti keretbe helyezve rekonstruálta az irántuk megnyilvánuló ígéretyeket és a népszerűségeket, melyek nem a művész státuszának, hanem a *képnek* szóltak. Mindeközben széles körű (nemzetközi) stílustörténeti kontextusba helyezte a műveket. Most – jöllehet „a

művelődés kereteiben”, de – a hivatalosság: az akadémia szemszögéből (hierarchikus felfogásából) és a hozzá igazodó „reprezentatív nyilvánosság” felől tekintve kerülnek sorra a műfajok, ami kétségtelenül indokolt, de elsősorban a művelt megrendelők oldaláról nézve a kép/szobor jelentőségét – és inkább azután, hogy a kép mint művészet rangosodott, majd a következő periódusban megszületett Magyarországon az „akadémia” – európai mintára és Mintarajziskolaként.⁸ (A művelődés, tudjuk, belső indíttatásból fakad, de lehet átfogó politikai program célja is, mint volt Mária Terézia számára.) Épp ez a nagy, művelődéstörténetinek is mondható különbség (ti. a művelődés és a reprezentáció, az esetleges művelődéspolitikai között) kívánná meg a korszakoként változó művészettörténeti szemléletet. (Az utóbbi évtized nemzetközi szakmai fórumainak témáiból nemcsak az derül ki, hogy bátran szerveződnek a

műalkotások és a művészek köré, hogy kérdésük ezekből – a művészi problémákból – fakad [például: hogyan jeleníthető meg anyagban az anyagtalan *fama* és *memoria* – vö. az allegóriák értelmezésével a kötetben], hanem az is, hogy a populáris és hétköznapi kultúra is a művészettörténet vizsgálati terepe [például a vallásos kép esetében].) Mindazonáltal lehet, hogy a kézikönyv struktúrája, fejezeteinek ismétlődő felépítése jobb áttekintést kínál az olvasónak, amint az is lehetséges, hogy nehéz elvonatkoztatni az egykori kiállítás és katalógusa élményétől annak, aki látta. Amit megerősített az 1970-es, 1980-as évek tudományköziségre épülő művészetszemlélete.

Az MTA *Művészettörténeti Füzetek* című kiadvány-sorozatának első jelentős, a XIX. századdal is foglalkozó kötetei és az interdiszciplinaritásáról ismert Németh Lajos könyvei⁹ „mellett” Németh G. Béla irodalomtörténész az Eötvös Collegiumban, majd az ELTE általa alapított Művelődéstörténeti Tanszékén (1981) tartotta tudományközi összejöveteleit. „Meggyőződése volt, hogy poétika nem létezik szociológiai, lélektani, bölcséleti, nyelvészeti, társadalom-, művelődés- és gondolkozástörténeti távlat nélkül.”¹⁰ (Poétikán értve „a művészi módon való cselekvés tudatos mozzanatainak kutatását” és leírását.¹¹) Összefoglalóan tehát művelődéstörténetinek

Vidra Ferdinánd: Pannonia, 1844.

8 ■ Az egykori második periódust (1830–1870) így mutatta be az 1981-es katalógus.

9 ■ Mojzer Miklós, Galavics Géza, Vayerné Zibolen Ágnes, Ernyey Gyula, Belitska-Scholtz Hedvig munkái. Németh Lajos: *A művészet sorsfordulója*. Gondolat, Bp., 1970.

10 ■ Szegedy-Maszák Mihály: Németh G. Béla 1925–2008. *Magyar Tudomány*, 2008. 11. szám <http://www.matud.iif.hu/08nov/13.html>

11 ■ Pál József: *A neoklasszicizmus poétikája*. Akadémiai, Bp., 1988.

12 ■ A művelődéstörténet és a két „mester” széles körű jelentőségét tiszteletkötetek bizonyítják: az *Utak a vizuális kultúrához* II. (1979, MTA Vizuális Kultúrakutató Csoport, Bp.–Veszprém) az 50 éves Németh Lajos és az *Irodalomtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok* a 60 éves Németh G. Béla tiszteletére (szerk.: Kósa László, Szegedy-Maszák Mihály, ELTE, Bp., 1985). Majd Németh Lajos 60. születésnapjára jelent meg a *Sub Minervae nationis praesidio* című kötet (ELTE, Bp., 1989).

13 ■ Henszlmann Imre: *Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt*. Pest, 1841.

és interdiszciplinárisnak, de művészetelméletinek is nevezhetjük a szemléletüket.¹² Úgy látom azonban, hogy mára a *társadalomtudományi* megközelítések harmadszori felvirágzása és eluralkodása közepette egyaránt háttérbe szorult a művészet *közvetlen* és *művészettudományos* szemlélete. Igaz ugyan, hogy a kézikönyv kiemelt műelemzései – miközben a lehető legtágabb kontextusba helyezik tárgyukat – olykor kitérnek az egyedi, szembetűnő vonásokra is. Például Kazinczy Thugut-féle portréja esetében Bicskei Éva – miközben számos új és tényszerű összefüggésre hívja fel a figyelmet – egy tömör mondat erejéig szól a személyiség megjelenítésének egyéni voltáról, a kevésbé mintakövető, mint inkább közvetlen megfigyelésből eredő festői eljárásról is, melyet nem sokkal utóbb a XIX. század magyar művészetéről leghatékonyabban író, a természettudományokban is jártas Henszlmann Imre állított példaként kortársai elé.¹³ Ám az allegorikus Magyarország-ábrázolások nagyon is szerencsés összevetésekor (szövegközi képekkel) Sinkó Katalin azonosít ugyan kétféle nemzetszemléletet, de a festmények lényegi – festői – különbségeit (az enteriőrből, oroszlanos-reneszánsz trónuson ülő *Pannonia* fáradt színtelensége és nemzetközi hagyománykövetése Vidra képén vs. a Weber Henrik-festmény természetben ülő *Hungáriájának* mozduló alakja, részben elforduló arca, összhangja a természettel) nem említi. Anélkül, hogy Vidra művét lebecsülném, hiszen a kép Pannoniához és antik történelméhez méltó akart lenni, megjegyzem, hogy Weber Hungáriája nemcsak derűs, ami igazán ritka eset a század első felében, hanem szokatlan beállításával ígéretet is hordoz a jövőt illetően: a programszerű műalkotások talán szükséges közjátéka után a természet, a valóság szemléletében megszülető magyar festészetét. Érvényes ez a reprezentatív portrék sokasága és Weber Henrik *Mosonyi Mihály zeneszerző és felesége* című kettősportréja különbségére is, noha az utóbbin nincs természeti környezet, csak a mozdulat természetes. A magam részéről ezeket a képeket – épp ezért – kiemeltem volna. (A tájfestészetnek, a grafikus tájképeknek pedig volt olyan szerencséjük, hogy kezdetben a tájak iránti lelkesültségen túl nem kötődtek megbízókhoz és programokhoz, így alko-

tóik csavaroghattak, miközben felfedezhettek-eltanulhattak technikákat és lehetőségeket is.)

A kép vagy szobor művészetként való bemutatása – kifejezetten „költői” voltának feltárása (az invenciótól a művészi eszközökön keresztül az összehangolt kompozícióig) – a műelemzéseknek kevésbé tárgya úgy, ahogyan például az egy-egy vers vagy novella az irodalomtörténetben. (A XX. század második felében a művészettörténet tudományára döntően hatott – a történettudományok mellett – az

irodalomtörténet-írás is, sőt az irodalomtudomány műelemző módszerei és szemlélete eluralták az esztétika egész területét. Lehet, ezért hiányolom itt.) Pedig a képzőművészet magyarországi meghonosodásában és saját útjának megtalálásában a *tárművészeteknek* (irodalom, zene, színház) döntő jelentősége volt. Ahogy ezt a kézikönyv is hangsúlyozza, amikor kiemeli Kazinczy Ferenc „ízlésterjesztő” szerepét, H. F. Füger *Batsányi János*-portréját, id. Markó Károlynak Pyrker János verseihez festett *Szent Hajdan gyöngyeiből* című képét, a színház és vizualitás kapcsolatát a Pesti Királyi Városi (német) Színház előfüggönyének elemzésében, és említi Kisfaludy Károly osszianizmusát vagy az írás és kép együttesét a *Hébe* zsebkönyvben. Az irodalom és a képzőművészetek kapcsolata azonban nem csak elvi vagy gyakorlati jellegű.

Nézzük például Ferenczy István *Rhédey-síremlékét* (Kacsándy Terézia és Rhédey Lajos számára, 1831.), az antikizáló szarkofágot a nagyváradi Rhédey-mauzóleumban! Rhédeyné elhunytakor (1804.) Csokonai búcsúztatta őt *A lélek halhatatlanságáról* szóló filozófiai költeményével. Ez a „kirándulás” Csokonai halálát okozta, s noha Kazinczy a költő sírjára szándékozott állítani egy olyan síremléket, mely a vershez fogható (Canova *Amor és Psychéjét*), Ferenczy volt az, aki az első büsztöt faragta róla (amivel Kazinczyt a hívévé tette), majd elkészítette az említett síremléket, sőt a Csokonai-vers gondolatiságának megfelelő emlék állítására is vállalkozott. A Canova szobrászatában otthonos Ferenczy ugyanis ismerte Csokonai költészetét. Mindenesetre amikor Pál József italianista irodalomtörténész *A neoklasszicizmus poétikája* című könyvében áttekinti a síremlék műfajának (neo)klasszicista költői és szobrászi meg-

Weber Henrik: Hungaria, 1840-es évek

valóságait, Kazinczyt, Csokonait és Canovát is tárgyalja, s a Halál géniusza/Ámor és Psyché alakjának kettőst a két művészetben a halálélmény és -felfogás lényegi és közös toposzaként írja le. Meggyőződése szerint ez Ferenczy Úrményi-síremlékének is tárgya. A lélek felemelkedő márványalakja (micsoda hatalmas szobrászi feladat ellenkezni a gravitáció törvényével!) megfelel a kompozíció címének (*Üdvözült lélek*), melyben egy kis Ámor-figura is megje-

Magyar művészeti oktatás a Párizsi világkiállításon, 1900.

lenik Thanatosz szerepében, s – ismerve Ferenczy művészi invenciójának említett gyökerét – e kettőst a platonikus indíttatású művészi eszme megvalósítási kísérletének tarthatjuk. Az a történeti „poétika”, amely a műalkotás korának elméletei és társművészeti emlékei között helyezi el a vizsgált művet, vagy együttesükből kiindulva rajzolja meg a kor művészetének világképét, még a történeti szemléletváltások közepette is példaszerű. (Vö. *Az antik szobrászati hagyomány tovább élése és a Síremlékek, kutak alfejezeteikkel*!) Egy-egy kevésbé sikerült műalkotás esetében is az lenne, hiszen épp a „hibák” jelezhetik azokat a művészi problémákat, amelyek – kilógva a klasszicizmus esztétikai objektivitásából és ezért gyakran érdektelen műveinek sokaságából – a művészetet tovább mozgó aspirációkra vetnek fényt.

Jókai írta később, 1859-ben: „a festők kizárólag énekeseket és zenészeket festenek, szobrászok írókat, költőket, színészeket ábrázolnak.”¹⁴ Így történt ez az

önkényuralom idején, a vidéki szoborállítások, valamint az első Nemzeti Színház előtti szabadtéri szoborcsarnok (e nemben az első) esetében is. Nemcsak Lendvai, a színész szobrát állították itt fel (Dunaizky László műve Tomory Anasztáz ajándékaként, 1860.), hanem és előbb Züllich Rudolf Katona József-szobra a magyar drámairodalom hősét állította az emberek elé (Tomory megrendelésére, 1857.), majd Kisfaludy Károlyt (ugyancsak Tomorytól és Züllich-től, 1858., vö. a *Portré-reprezentáció – Közéleti portré* alfejezettel a második részben!). A magyar színjátszásnak, amely egyesíti az irodalmat, színészetet, zenét és a vizualitást, egyedi emlékeket is állítottak. Ezek (és a többiek) – a nyelvvel foglalkozó szerzők alakjai révén – a nemzet kultuszát ápolták, míg a német színház (1812) előfüggőnye, díszítőszobrai és kifestése a görög mitológiához kapcsolódott. Az 1837-ben megnyílt Magyar (Nemzeti) Színház elé később állított szobrok nem feltétlenül reprezentációs céllal készültek (esztétikai vonatkozásait – célul tűzve a realizmus és az idealizmus összeegyeztetését Szontág Gusztáv „egyezményes” filozófiájának jegyében – akkor Ormós Zsigmond taglalta is), inkább a *szobor-jelenlét* friss igézetével a magyar művészetek közös „hőseit” elevenítették meg. (A művészetköziségről egyébként szól a XIX. század kevés, művésztől eredő, teoretikus – igaz, inkább a teóriát magyarító – írásainak egyike is.¹⁵)

A szoborállítások sora a művészettámogatásról is szól: egy olyan közember, mint Tomory Anasztáz tanár és földbirtokos, számos szobor elkészíttetésére vállalkozott, más esetekben egyének vagy egyesületek indítottak hasonló céllal helyi vagy országos gyűjtést, vagy – mint Vay Miklós báró – maga a szobrász ajándékozta művét a köznek. Ez a műpártolás az értelmiség, illetve a közösségek érzeményeiről és céljairól vall, és méltán kaphatna helyet az állami mecenatúra története mellett. Sőt.

Az alkorszakok közül a harmadik teljesen kifejezett művészeti világot mutat be, az intézmények közt az előző fejezetben már megjelent műkritikát és különösen a művészettörténetet is érett műveltáiban ismerteti Tímár Árpád, illetve Marosi Ernő. Beletartozik a *századvég* is, amelyet stiláris összetettségében

14 ■ Kakas Márton levelei. *Vasárnapi Ujság*, 1859. december 11.
15 ■ Orlai Samu: A festészet és költészet rokonsága. *OMKT Évkönyve* 1863. Pest, 1864. 67-75. old.

16 ■ Lyka Károly: A modern művészet bölcselete. *Athenaeum* 1 (1982), 3-4. szám, I. 281-298., II. 447-466. old.; uő: A legújabb művészeti törekvések. *Athenaeum* 2 (1983), 2-3. szám, I. 244-254., II. 396-404. old.

17 ■ Vekerdí László: „Das Leben ist der Güter...” In: Takács József – Selli Margit – Dankó László (szerk.): *„Ex invisibilibus visibilia”. Emlékkönyv Dávid Katalin professzorasszony 70. születésnapjára*. Pesti Szalon – Ferenczy, Bp., 1993. 40-48. old.

18 ■ Lásd az MNG *Lélek és forma* című kiállítását, változatait és katalógusait külföldön az 1980-as években.

(historizmus, realizmus, posztimpresszionizmus, szimbolizmus, szecesszió) éppúgy, mint kultúra- és társadalomtörténeti, valamint művészetközi szempontból, továbbá az egyes művészetek ágait, műfajait, funkcióitípusait és a művészeti életet tekintve is teljes értékűen mutatott be az 1981-es kézikönyv (a VI. kötet), amely – a művészet természetét követve – az összetettségben egy új korszak kibontakozását is láttatta az 1890-es években. Nem feltétlenül „fejlődéstörténeti” értelemben, ami

kétségkívül divatjamúlt elgondolás, habár „a kompozíció, a forma és a stílus kérdései”, azaz a művészet legsajátabb folyamatai – melyek az 1981-es kézikönyv témái – akkor, a „tiltott” modernség kultúrsa idején ennek kialakulását értéként mutatták fel. A modern művészet felől tekintett a XIX. századra, lényege azonban nem ez volt, hanem a művészettörténeti korszakfogalom, melyet a világnézet megváltozásaként írt le a kötetet szerkesztő Németh Lajos, s ennek jelenlétét a művészetben vizsgálta a XIX–XX. század fordulóján. Így kétségtelenül nem tulajdonított akkora jelentőséget például a millenniumi kiállításnak, mint az új kötetek (V/1., V/2.). Ebből azt a következtetést is levonhatnánk, hogy a korábbi kézikönyv művészi értékre orientált szemléletét mára felváltotta egy szaktudományos, értékközömbös, pozitíviztikus szemlélet, melynek bölcsője épp a XIX. század volt, noha a végére a művészek mindent megtettek e természettudományos alapú szemlélet művészetre is vonatkozó eluralkodása ellen. Ez azonban egyáltalán nincs így. A közelmúlt évtizedekben új és átfogó kutatások tárgya lett például az Országház építéstörténete (lásd az V/1. kötetet) vagy – határozottan a XIX. század történeteként – egy-egy intézmény (például az MTA) művészettörténeti jelentősége, és – az új típusú (emlékezet-) kutatások eredményeként – a századvégi művészskutató és a művészek támogatása. És olyan kitűnő műelemzések születtek *A historizmus vége – a modernizmus áttörése* alfejezetben, mint például Kopócsy Annáé Ferenczy Károly *Archeológiájáról*, Király Erzsébeté Vaszary János *Aranykoráról* és Ferenczy Józsefet eladóják testvérei című képéről (utóbbi Sinkó Katalinnal közös munka) stb., amelyek egy újra műközpontú szemléletet dokumentálnak, amint az egész alfejezet és a III. fejezet struktúrája és fogalmai pontosan

megfelelnek a korszak „független” művészete helyzetének és aspirációinak. Nem beszélve arról, hogy ifjú festőnövendékként az érintett korszakban, megérteni próbálva a modern művészet jelentéseit és összefüggését a modern élettel, Lyka Károly foglalkozott hasonló kérdésekkel – az individualizmussal, a művészi szubjektummal, a hangulattal, érzéssel, miszticizmussal, a művészi intencióval és intuícióval, a „lírai művészettel” és a tájkép jelentőségével

– az *Athenaeum* hasábjain.¹⁶ A XIX. század és a századvég művészetéről művelődés- és társadalomtörténeti, valamint pszichológiai szempontból gondolkodott. Így és azáltal, hogy néhány ezredfordulós kutatás (például Mednyánszkyról) egy – mondhatni – régi-új szótárat vezetett be a nemzetközi és hazai szakirodalomba (egzisztencia-szimbolika, szubjektív táj, hangulatfestészet, individualizmus), amely – a kézikönyv megelőző 90 évre vonatkozó külső (közéleti, intézményi, reprezentációs, politikai) nézőpontjaival, készítetéseivel szemben – olyannyira a vizsgált korhoz köthető (ontológiai, fenomenológiai) kérdésekhez tapad, hogy akár indokoltan ki is maradhatott volna a kötetből, viszont épp az új kutatási eredmények és fogalmak igénylik az áttekintésüket és rögzítésüket a XIX. századra vonatkozóan is. Amint Vekerdi László írta korábban: „Mai fogalmakkal

Huszka József: Parajdi festett kapu, 1894.

a művészet korábbi funkciója és jelentősége nem érthető meg [...], a művészet egészébe való integrálása nélkül, a művészet fogalma revíziójának és rekoncipiálásának szüksége nélkül, az egész kategoriális terület [...] áttekintése nélkül.”¹⁷ Ennek megfelelően a fejezet felépítése követi az előzőekét (intézményrendszer, állami és nemzeti szféra, egyházi reprezentáció), megtoldva – a II. fejezet sokszorosított művészetéhez hasonlóan – a vizuális kultúra változásaival és most már az útkeresésekkel, új inspirációkkal is.

Az 1980-as években megjelent kézikönyvek természetesen nemcsak az ismeretek szélesebb körű terjesztésére,¹⁸ de új kutatásokra is sarkalltak. Úgy tűnik, ez velük jár: az 1981-es kötet nyomán a XIX–XX. század fordulójával kapcsolatban a Magyar Nemzeti Galéria számos monografikus, az életműveket és a korszakot, a művészeti intézményrendszert újraértékelő, a művészettörténeti szemléletet gazdagító és kiterjesztő kiállítást rendezett és katalógust jelentetett

meg, nem beszélve az építészettörténet-írás felvirágzásáról, kezdve a Gerle János adatgyűjtése nyomán és a Holnap Kiadó gondozásában megjelent századfordulós, monografikus és forrásszöveg-gyűjteményt tartalmazó kötetekkel. Mára már – újabb és újabb kiadók és kutatók közreműködésével – szinte minden akkori építész, épület vagy épülettípus és az építészeti társadalmi-gazdasági-kulturális-stiláris összefüggései területekre kerültek vagy „kézben vannak”.

Fontos megemlíteni az Iparművészeti Múzeum tudományos tevékenységét is, ahol a nemzetközi stílustörténeti kiállítás- és katalógussorozat után a magyarországi szecesszió került előtérbe,¹⁹ illetve maga a múzeum-épület és a gyűjtemény XIX. századi megalapítása és története. Ebben az utótörténetben, mely a mai kézikönyvvel és utána tovább folytatódik, meghatározó szerepet játszanak a rendszerváltozás után megszaporodott közép-európai egyetemek művészeti- vagy építészettörténeti tanszékei (köztük a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének művészettörténeti képzése), de a társtudományok intézetei is (a Debreceni Egyetem BTK kutatócsoportjai), illetve tanáraik, akik a diákjaikkal

együtt nevesített/támogatott vagy természetes kutatási programokat indítanak szakdolgozatok, doktori disszertációk formájában vagy közös munkaként.²⁰ Kézikönyv-szempontról mindez a tevékenység a szakma közös ügye, nyomon követendő, s nemcsak azért, mert az új és újabb generációk többet/mást tudhatnak az előzőknél, hanem mert meg is változtathatják a szakmai érdeklődés irányát.

Az 1990-es évekre egy módszertudományos robbanás is bekövetkezett: a JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének ikonológiai műhelye 1986-ban kezdte kiadni forrásszöveg-fordításait és tanulmányait, az MTA Irodalomtudományi Intézetben pedig 1989-ben tartotta első konferenciáját a Kultusz-történeti Kutató Csoport (KUKUCS), amely azután a Petőfi Irodalmi Múzeummal közösen is rendezett konferenciákat, de mindenképpen erősen befolyásolta e múzeum szemléletváltását.²¹ Dávidházi

Péter irodalmi antropológiának nevezte „a kultikus tiszteletadás továbbélésének módozatait és hatásuk kulturális jelentőségét”²² vizsgáló kutatási irányt. Egyenes és gyors következménye volt a művészettörténeti antropológia meglétének demonstrációja: az *Aranyérmek, ezüstkoszorúk* című nagy (XIX. századi) művészettörténeti tárlat és katalógusa az MNG-ben 1995-ben, *Művészetkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században* alcímmel, Sinkó Katalin rendezésében

és koncepciója szerint. Hasonlóan koncepciózus kiállítás volt a *Történelem – kép*, Mikó Árpád és Sinkó Katalin rendezésében 2000-ben, mely a középkor tárgytípusaitól, témáitól kezdve a XX. századig tekintette át – művészeti antropológiaként – a történelem emlékei és a történeti művek közti viszonyt, jelentős részt (VIII–XV. fejezet) szentelve a XIX. századnak: archeológiai érdeklődésének, népszerűsítő illusztrációinak, a nemzeti érzésben, majd államéleti reprezentációban betöltött szerepének, s kis részben – a tanulmányok között és a műtárgykatalógusban is – a független művészi invencióból születő, történelemhordozó alkotásoknak, a századvég antihistorizmusaként könyvelve el őket. A történeti mű társadalmi szerepe és szemléltető

funkciója került így előtérbe, a történelem olyan ontológiai vagy fenomenológiai jelenléte helyett vagy nélkül, mint amilyenről Molnár Sándor kortárs tör-

Molnár Sándor: Vajk megkeresztelése I. és II. 1985.

19 ■ Például Somogyi Zsolt: *A magyar szecesszió bútorművészete*. Corvina, Bp., 2009.; Lechner Ödön-kötetek, 2014.

20 ■ Példa az utóbbira a CEEPUS keretében, három 3 éves periódusban, 1993-tól folytatott kutatás: *Közép-Európa művészete a századfordulón* (résztevői a krakkói Jagello, a budapesti ELTE, a pozsonyi Comenius, a prágai Károly Egyetem), lásd http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/indexbfe2.html?option=com_tanelem&id_tanelem=681&tip=0 vagy a 2000-es évek elejétől órák és szabadidő keretében folytatott ornamentikakutatás.

21 ■ Lásd pl. az *ItK* Krónika rovatát 1991. 3. szám, 345–346. old.

22 ■ Uo.

23 ■ 1982-től a Gondolat Könyvkiadó sorozatában, illetve a Corvina Kiadó *Művészet és elmélet* című forráskiadványsorozatában. Ez utóbbiban jelent meg a Marosi Ernő szerkesztette *Emlék márványból vagy homokkőből* (1976).

24 ■ Marosi Bevezetése előtt a Művészettörténeti Dokumentum-

ténelmi képei tanúskodtak 1986-os *Rajzkiállításán*, s amelyek – talán épp ezért – ki is maradtak a körkép-ből, felvetve azt a kérdést is, hogy a nyugati kultúrában nem hordozza-e minden műalkotás (és alkotó) *ab ovo* a történelmet is, még a demonstratívan „anti-historikusak” is, amelyekből a jelenre vagy a jövőre vonatkozó érzékenységek és szándékok olvashatók ki. És azt a kérdést is felvetve, hogy tulajdonképpen mi a különbség, s van-e különbség a társadalmi szerepet, funkciót betöltő műtárgy és a művészeti alkotás között.

A kérdés vizsgálatához szükséges modern és klaszszikus művészettörténeti módszerek, terminológia tudománytörténete jelentős bevezetőkként és utószavakkal ellátott forráskiadványokban látott napvilágot.²³ Majd a művészet részösszefüggéseken túllépő szemléletének (például a képanthropológiának) tudományos forrásai kerültek sorra 2003-tól, Bacsó Béla és Thomka Beáta szerkesztésében a Kijárat Kiadó *Spatium* sorozatában. Megjegyzem: a századforduló-kutatás „előtörténetét” tekintve a kutatói alapállást az ELTE Művészettörténeti Tanszéke teremtette meg, Marosi Ernőnek a művészettörténet-tudományról (történetéről és módszereiről) szóló szigorú, további olvasást igénylő tankönyvével (*Bevezetés a művészettörténetbe*. Tankönyvkiadó, Bp., 1973.), mely teljes mértékben elvárta a diákok „módszertudatosságát” (amit a mai kézikönyv 1993 utáni jelenségnek nevez), még ha erre csak később jöttek is rá.²⁴ (Helyette ma a

Művészettörténeti Intézet hallgatói számára *Művészettörténet. Bevezetés* címmel egy sokszerzős [Hans Belting, Heinrich Dilly, Wolfgang Kemp, Willibald Sauerländer, Martin Warnke, Rényi András] olvasmányos tankönyv áll rendelkezésre.²⁵) Ebben ugyan műfajként határozódnak meg nem-műfajok, azaz egyes művészeti ágak (építészet, iparművészet, festészet, szobrászat), és szerepet kap a művészet funkciók szerinti rendszerezése (nyilvános vagy magán,

szakrális vagy profán) is, de elmarad a művészet saját funkcióinak tárgyalása – amit Németh Lajos már 1971-ben összegzett *A mű és a történelem* című tanulmányában.²⁶ A műalkotással való foglalkozás elemi módjai és az interpretáció módszerei azonban példamutatók ebben az online egyetemi jegyzetben.

A művészettörténeti tényanyag feltárásában is jelentős volt a budapesti egyetem (és természetesen a múzeumok) művészettörténészeinek szerepe: korábban, Gerevich Tibor professzorsága idején a publikált bölcsészdoktori disszertációk között egy sor XIX. századi tárgyú „kismonográfia” volt.²⁷ Később pedig, az 1980-as években Németh Lajos indította el az egzisztenciafilozófia témáival összefüggésbe hozható funerális művészet kutatását kollégáival és hallgatóival.²⁸

Az „egzisztencia-szimbolika” fogalmát kiragadom

a kézikönyv végéről, mert az eddigi kiemeléseimből (a Thugut-féle portrétól kezdve) és a „hiánylistámból” úgy tűnik, jelenléte valamilyen formában végigkövethető a XIX. századon. (Lehet ez persze személyes vonzalom, hiszen a XX. század közepének művészeti irodalma és az akkori művészet egy része – anélkül, hogy megnevezett módszer- vagy nézőpont-fogalmakkal operált volna – a műalkotásokhoz és a valóság elemeihez mint egzisztenciákhoz közelített, a létüket s magát a léte tartotta fontosnak; s ez így szerepelt az 1981-es kézikönyvben is.) Nem is alkothatott volna jobban teóriát róla más, mint egy Kelet-Közép-Európából származó író, irodalomtörténész és filozófus, Hans-Ulrich Gumbrecht.²⁹ Másrészt, Vekerdit folytatva, a kérdés az, hogy „Mi az egzisztenciális a művészetben? Az egzisztenciára, létre, életre nézve döntő – az egzisztenciát megtartó, az egzisztenciának feltétele? Lehetséges ez egyáltalán?

Benczúr Gyula: Vajk megkeresztelése, 1875.

tációs Központ adta ki Kampis Antal *A művészettörténet tudomány módszertani kérdései* című kötetét 1963-ban, majd az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja a *Művészettörténet – tudománytörténet* Timár Árpád szerkesztésében 1973-ban. 25 ■ A TÁMOP fordítási programnak köszönhetően, mely hozzáférhetővé tette a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte 1983-ban szerkesztett tankönyvet (http://art-hist.elte.hu/TAMOP_412/1_1_einfuehrung.html#idp43344)

26 ■ In: Németh Lajos: *Minerva baglya*. Magvető, Bp., 1973. 27–94. old.

27 ■ Még korábban az egyes képzőművészeti ágak sajátosságairól is születtek meghatározó monográfiák, pl. Hekler Antal: *A szobrászati stílus problémái*. Orsz. Magy. Kir. Képzőművészeti Főiskola, Bp., 1915.

28 ■ Németh Lajos: *„Szigetet és mentőövet!”* Életinterjú 1986. Szerk. Beke László, Németh Katalin, Pataki Gábor, Timár Árpád. MTA BTK – Mission Art Galéria, Bp., 2017.

Lehet a művészetnek ilyen funkciója?” Vekerdi – Fülep Lajosra hivatkozva – mondta: „a végső kérdéseket kell bolygatni”,³⁰ s mivel a művészet – szemben a tudománnyal – önmaga (azaz nem feltétele az utalás), ilyenként pedig csupa jelentés, ráadásul az egyedi műalkotás érzéki, konkrét és egyszeri, ami egybevághat a befogadó érzéki, konkrét egyszerűségével is, érdemes megnézni, hol jelentkezett következetesen művészettörténet-írásunkban az „érzéki,

mint fél évszázaddal korábban Fülep Lajos is. Németh talán jobban hangsúlyozta ennek az egzisztenciának a szoros összefüggését a történelemmel, hiszen saját – a világháború és az újabb önkényuralom utáni – kora erős igénye is munkált benne az „egzisztenciára” (a létezők jelenlétére). A művé válás folyamatát a valóság metamorfózisának nevezte,³³ habár a valóságba minden emberi tartományt beleértett. Ez volt a művészetfogalma. Ennek jegyében írta Hollósy-, majd

konkrét és egyszeri” műalkotás történelmileg/filozófiailag hiteles jelentéssel telítése, azaz a művészet egzisztenciális funkciójának felismerése és megfogalmazása.

A tudományos munkáját az 1950-es években, Fülep Lajos aspiránsaként kezdő Németh Lajos műalkotás-értelmezéseiben jelentésgazdaggá is vált saját kora és a századforduló művészete. Nemcsak a hétköznapi tapasztalatait egyetemes szintre emelő és érthetővé tevő filozófiai nézőpont révén, ami akkor az egzisztencializmust jelentette, és ami már Németh Eötvös kollégiumi felvételijének is tárgya volt (maga a vizsgáztató, Mátrai László közölte és vezette be Sartre tanulmányát 1947-ben³¹), de művészbárái gondolatának ismerete alapján is. (Fülep figyelmeztette arra, hogy az alkotók feljegyzései pontosabbak, mint a filozófia teóriái.) Felismerte, hogy egy művész minden vonalának van valami jelentése, valamiféle érvénye,³² s hogy az önálló, konkrét érzéki jelenség ezért teremtés. A műalkotást önálló egzisztenciának nyilvánította,

Ernst Lajos lakása. *Vasárnapi Újság*, 1898. 42. szám

Nagy Balogh-monográfiáját és – *Modern magyar művészet* címen – a XX. század addigi magyar művészetét összefoglaló könyvét 1968-ban.³⁴

Tanulmányköteteiben – *A művészet sorsfordulója* (1970), *Minerva baglya* (1973) – attól a kérdéstől kezdve, hogy „hogyan” alakult ki a modernizmus,³⁵ a magyar művészettudomány Fülephez köthető

29 ■ Hans-Ulrich Gumbrecht: *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey*. Stanford University Press, Stanford, 2004. Magyarul: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Palkó Gábor ford. Ráció – Historia Litteraria Alapítvány, Bp., 2010.

30 ■ Vekerdi: „Das Leben ist der Güter...”, 40. old.

31 ■ Jean-Paul Sartre: *Exisztencializmus*. Bev. Mátrai László. Ford. Csatlós János. Magyar Központi Híradó, Bp., 1947.

32 ■ Németh: „Szigetet és mentőövet!” 297. old.

33 ■ Az ideológiai ellenőrzés miatt, mert később már kimondta, hogy a művészet átalakítja a valóságot. Uo. 338. old.

34 ■ Németh Lajos: *Hollósy Simon kora és művészete*. Képzőművészeti Alap, Bp., 1956.; uő: *Nagy Balogh János. Kép-*

egzisztenciafilozófiájának (fenomenológiájának) folytatására és fejlesztésére vállalkozott. Nemcsak megelőlegezte a művészet haláláról az 1980-as években divatosá vált diskurzust, mely tulajdonképpen a művészettörténet mint módszer (átmeneti) „halála” volt, hanem már 1973-ban, a szociológia és a kulturális antropológia eredményeit és gondolkodását felhasználva túl is lépett rajta. A századfordulóról szólva – ugyancsak Fülep nyomán – megállapította, hogy „megszűnt a művészet egzisztenciálisan az emberiség ügye lenni. [...] ebből következik az, hogy akkor csak egyedi utak vannak. Ez a szuverén szubjektivitásnak [...] a kérdése.”³⁶

A kanonizációs folyamat – a különböző korok és az élő tudomány nézőpontjainak összeegyeztethetősége – is ebből a szempontból foglalkoztatta: „Hogy egy kor mit fogad el művészetnek, hogy a művészettörténet hogyan konstruálja a saját tárgyát, hogy egy kor hogyan fogad el művészetnek valamit, mennyiben társadalmi önkény, mi az, ami ebben objektív, mi az, amit mi elfogadunk, milyen kritériumok alapján fogadjuk és minősítjük ezt.”³⁷ Egy válaszkísérlete: „Az értéket én mindig összefonom valahogyan a belső struktúrával, tehát a belső, az immanens poetikával.”³⁸ Amikor a művészetet aktusnak (és praxisnak) nevezte, mely – szemben a tudomány valóságmegismerésével – átalakítja a valóságot, nem közvetlen, a mai civilizációban célként és eszközként megfogalmazott aktivitásra gondolt. Mikel Dufrenne-nek az alkotófolyamatot egy ismeretlen feladat teljesítésének, „előadásának” (performanciának), a semmiből a levésbe, konkrét egzisztenciába való átmenetének nevező fenomenológiája³⁹ nyomán is állította, hogy a mű *index sui*. Ahogy Sartre hatásosan fogalmazta meg „Tintoretto sárgájával” kapcsolatban: a szín „nem a fájdalom jele, hanem maga a fájdalom”: szubsztancia.⁴⁰

Lykára és Németh Lajosra emlékezve is sajnálhatjuk, hogy a jelen kötetben nem készült újabb elemzés Hollósy Simon *Rákóczi-indulójáról*, vagy hogy nem kapott az MTA falképeihez hasonló súlyt a tájképes (felolvasó) terem kétféle (felvidéki és balatonfelvidéki) hazai tája, valamint a harmadik (az alföldi) Munkácsy *Poros útja* elemzésével, jöllehet ez a típus már a XIX. század elején (Barabás Miklós: *Alföldi táj gémeskúttal*, 1838.), illetve a századközépen (például Lotz Károly: *Zivatar a pusztán*, 1861.) megszületett.

E művek az eszme helyett az emberi létre és színterére irányuló figyelmet mutatják, ami egészében lehet olyan, vagy lehet olyan eleme, amely miatt beleértendő – a maga valójával – a „megfigyelő” is, aki figyelme tárgyát önálló létezőként (képként, egzisztenciaként) elő is tudja állítani, meg tudja jeleníteni, jelenvalóvá tudja tenni. Természetesen olykor a történelem is megjelenhet így (például Hollósy említett képének vázlatain), s maga az élet is – akár biblikus „köntösben”, egzisztenciaszimbólumot alkotva (Munkácsy, Mednyánszky, Ferenczy). Hogy a „bennelét” miként jelenik meg, az a művészet kérdése (kezdve az intuíción, az intención, folytatva – Fülep Lajos 1911-es tanulmánya szerint – a „művészi emlékezéssel”, és az így az alkotóval is azonos alkotás előállítja, prezentálja magát a létet.) Ez olyan mértékű szubjektív részvételt követel az alkotófolyamatban, hogy – különösen a századfordulón – számos művész a testével és vérével írott műnek nevezte az alkotásait: a (már) nem az akadémikus szabályok szerint született vagy vázlatban maradt mű maga az egzisztenciáért folytatott küzdelem. Források, dokumentumok és vázlatok segítségével bemutatható ez az alkotófolyamat, bizonyítékaul annak, hogy van magyar művészet, nemcsak mint praxis, hanem mint egzisztencia is.

Mivel a fentiek – úgy is, mint a bemutatott időszakok saját problémái és mint a magyar művészet-történet, -elmélet saját „iskolája” – kevésbé emlegetett szemléleti lehetőségek a kézikönyvben, a történelem, a társadalom és a művészet közti *művészettörténeti egyensúlyt* problematikusnak látom a kötetben.

A fenti kiragadott példák, tudom, nem elégségesek ahhoz, hogy rajtuk keresztül megismerjük a kézikönyvet, vagy akár azt az aggodalmat, amelyet a többi emberi tevékenységtől megkülönböztethető művészet változó fogalma kelthet az olvasóban. Hiszen nem kerítettem sort több értékes feltárássra, összefoglalásra, mint amilyen Papp Júliáé az oktatásról (beleértve az itáliai tanulmányutakat is), az egyházi festészet hatalmas anyagának bemutatása Kerny Teréziától és Sinkó Katalintól, a „birodalmi patriotizmusnak” már a *Történelem* – *képben* is felvetett témája. A médiatörténetnek is köszönhetően hasonlóan fontos területnek számít a későbbiekben a fotográfia, melyről Cs. Plank Ibolya, Farkas Zsuzsa és Földi Eszter írt.

Az építészeti-iparművészeti kötetre (V/1.) röviden visszatekintve: Míg abban a periódusok stílustörténetiek (klasszicizmus, romantika és historizmus), a képzőművészetről szóló mostani kötetben (V/2.) a periódusok – indokoltan – nem kaptak nevet.⁴¹ Ott a fejezetek belső szerkezete világos volt: a kötet a korábban Rados Jenő által meghonosított, (társadalmi) funkciók szerint megkülönböztethető épülettípusokat, építészeti műfajokat⁴² tekintette át korszakokként, kiemelt példák korrekt és széles körű elemzésével és gazdag (szövegközi) képanyag segítségével. Az iparművészet hangsúlya a bútortörténetre esett, és – kiegészülve a mindenkor tárgykultúrával

zóművészeti Alap, Bp., 1960.; uő: *Modern magyar művészet*. Corvina, Bp., 1968.

35 ■ Németh: „Szigetet és mentőövet!” 237. old.

36 ■ Uo. 290. old.

37 ■ Uo. 321–322. old.

38 ■ Uo. 296. és 318. old.

39 ■ Mikel Dufrenne: *Phénoménologie de l'expérience esthétique*. PUF, Paris, 1953.

40 ■ Jean-Paul Sartre: *Velence foglya*. Ford. Klimó Ágnes. Helikon, Bp., 1984.

41 ■ A főszerkesztői előszóban a korszakok jellemzéseként a „magára találás”, a „kibontakozás”, az „európai felzárkózás” kategóriái szerepelnek.

– igen kis részt foglalt el a kötetben (mindössze 78 oldalt a 735-ből, ami akár arányosnak is mondható). Könnyen és jobban dokumentálhatók lettek volna itt a XIX. századi világkiállítások is, a bemutatott anyagok miatt, amelyeknek éppúgy fő témái voltak a szakoktatás, a gyűjtemények és a tárgykultúra, mint a kötetnek, és avatott feldolgozásuk is ismert.⁴³ Öröndetes tény viszont, hogy legalább egy cifraszűr erejéig az a kézműves kultúra is helyet kapott az *Építészet és iparművészet* kötetben (és a másikban is), amely a parasztművészet és az „ipari művészet” közötti területet töltötte ki. (Megjegyzem: a VI. kötetben – Németh Lajos és Sármány Ilona tollából – megismerhettük a korszak parasztművészetét is, a néprajz tudományának alakulástörténetével és nyilvánosságával együtt, mely az 1970-es évek közös konferenciái óta⁴⁴ a művészettörténetnek is témája.) Ez a témakör azért is fontosnak látszik, mert voltak parasztházak, kismemesi kúriák és bútorok, falusi templomok és mesteremberek által készített-díszített berendezések; megkülönböztethetők a paraszti polgárság bútorai és persze a viseletei is, melyeknek anyagát valahol készítették, formáit megadták. Ebből a szempontból az a prágai Nemzeti Galériában demonstrált cseh múzeumi-kiállítási és művészettörténeti koncepció, amely az ún. „magas” művészet szervezett megjelenése előtti és a vele párhuzamos kultúra tárgyait is bevonja a művészettörténetbe, érdekesnek, sőt követendőnek tűnik. Azért is, mert a maguk idejében mindezt művészetnek vagy iparnak nevezték, épp úgy és akkor, amikor az iparművészet fogalma is kialakult. S hogy a vizsgált kor mit tartott művészetnek, legalább annyira mérvadó, mint az utókor álláspontjai.

Ha az V. kötet társadalomtörténeti összefüggéseket bevonó koncepcióját fontosnak és érettnak találjuk, akkor (az 1870-es népszámlálás szerint) a népesség 60%-át adó földműves és önelátó gazdasága, kultúrája is helyet kaphatna benne, jelezve, hogy volt „magyar művészet” a modernizáció előtt és közben is.⁴⁵ Nélküle hirtelen támadt kreativitásról beszélhetünk a XIX. századi ún. vizuális művészetekben. Ezt be is vezeti Sinkó Katalin adata arról, hogy a bécsi Képzőművészeti Akadémiának 3200 (!) magyarországi növendéke volt a XIX. század első felében. Viszont lényeges, hogy a modernizációval járó társadalmi változások következtében támadt új építészeti funkciótypus, a munkáslakótelep egészen korai megjelenéséről szó esik, mint ahogy a kertek és városi parkok is állandó témái a fejezeteknek.

Hogy ennyi szót vesztegetek a kézikönyv első kötetére, annak egy mindkettőt érintő kérdés az oka: Vajon az újabb összefoglaló kategória – „vizuális művészetek” – vesztett-e mára – joggal – akkorát a hiteléből, hogy elválasztható lett egymástól egyfelől az építészet és az iparművészet, másfelől a képzőművészetek, együttes érzékelésük és szemlélésük helyett? Vagy e három művészeti ág annyira különböző len-

ne (esetleg: anyagi-technikai vs. szellemi meghatározottság, dizájn vs. nem-dizájn karakter?), hogy a művészettörténetben gond nélkül függetleníthetők volnának egymástól? Biztosan nem (lásd az iparosképzést célzó, de általános rajzi ismereteket is adó rajzoktatást Budán és másutt). Persze, az építészeti „robbanás” és a városépítészet megjelenése, az iparosodás kétségtelenül elsődleges jelentőségű a XIX. századi Magyarországon, és nem csak az újonnan született Budapesten. De vajon nem hasonló „vizuális” fordulat-e például a profán kép megjelenése és technikai változatainak elterjedése a társadalomban? Indokolt-e a külön-külön kezelésük, ha – ráadásul, a hagyományok szerint – az építészet a többi „vizuális művészet” inspirálója, nyilvános és magántereinek megteremtője is, aminek története szorosan összefügg nemcsak az épületdíszítő festészettel, szobrásszattal és a berendezéssel, de a festéssel, szobrászattal, rajz és grafika alakulásával, sőt még autonómiájuk kivívásával is? (A XIX. században bizonyára nem – s ezt érdemes volna hosszabban kifejteni. Illetve: az építészet mindenképpen összefügg a képzőművészettel az épület esetenként szobrásziva-festőivé válásakor, ami épp a XIX. században kezdődött el hazánkban,⁴⁶ és a művészetköziség bevezetését igényelné az építészettudományba.) Talán egyszer összeáll egy (két) olyan kötet, amelyben korszakonként együtt kap helyet a képzőművészet, építészet és iparművészet. Érdemes lenne kipróbálni!

Összességében: gondos, alapos, hatalmas tudásanyagot jól forgathatóan közreadó munka ez a kézikönyv. Külön elismerést érdemelnek a szerkesztők, akik 35, zömében az új generációba tartozó szerző írásait hangolták egységes egészzé. Mégis keveslem a művészet jelenlétét, mely valahogy úgy lett volna biztosítható, ahogy egyetemista koromban (az 1960-as évek végén) Szabó Júlia kezdte egy konferencia-előadását a Magyar Nemzeti Galériában, Egry Józseffel kapcsolatban: közölte a kép adatait (méretét, anyagát, technikáját), s ezzel megfellebbezhetetlenül „adva volt” a mű, ő volt a „keret”, mely világokat nyitott meg. Megdöbbentő volt. □

42 ■ Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. MTA, Bp., 1943.

43 ■ Székely Miklós: *Az ország tükréi. A magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világkiállításain*. CentrArt, Bp., 2012.

44 ■ Például: Hofer Tamás – Andrásfalvy Bertalan (szerk.): *Népművészet tegnap és ma. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlése, Pécs, 1976. szeptember 23–26.* Magyar Néprajzi Társaság, Bp., 1976.

45 ■ Talán a Néprajzi Múzeum most megjelenő, Granasztói Péter-szerkesztette könyve, a *Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750–1850)* feltárja ezt a tárgykultúrát.

46 ■ Vö. Hajnóczy J. Gyula: *Vallum és intervallum. Az építészet tér analitikus elmélete*. Akadémiai, Bp., 1992.

A MŰVÉSZET MINT INTÉZMÉNY

MARGÓCSY ISTVÁN

A magyar művészet a XIX. században! Mit is rejt magában egy ilyen nagy elbeszélés? Adva van egy történetileg kialakult nagy közösség, amely valamilyen szempontból egységesnek tekinti önmagát, s miközben hol nemzetnek, hol társadalomnak, hol országnak, államnak nevezi önmagát, számba kívánja venni azt a beláthatatlanul hatalmas és rendkívüli mértékben szétágazó halmazt, amit e közösség, kialakulása, fennállása s folyamatos hagyományozódása során művészetként létrehozott, fogyasztott, propagált, vagyis mindazt, amit a változó korokban, változó szempontok alapján művészetként értett, művészetként

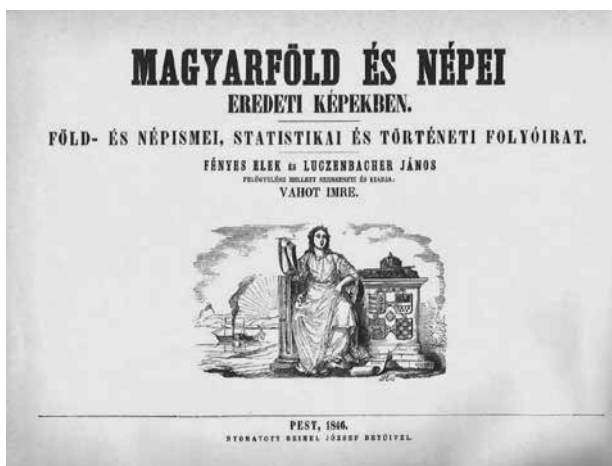
tartott számon. Adva van a hatalmas, műtárgyakból, műemlékekből, művész-életművekből álló, felmérhetetlen „dologi” halmaz – s az elbeszélésnek magának kell eldöntenie, nemcsak azt, milyen szempontok alapján rendezi e rendezetlen együttest, hanem azt is, miket is tekint e halmaz tagjainak, hogyan szelektál, s mit minősít – s nemcsak esztétikai értékszempontok alapján – egyáltalán figyelemre méltónak, s így figyelembe veendőnek. S hányféle megoldási javaslat született már a művészettudományok intézményesülésének hosszú története során: volt, hogy minden művet és alkotót számba vettek, aki s ami valaha élt és mozgott vagy hatott; volt, hogy egy ideális cél elérésének nagy versenyfutásában keresték ki azokat, akik az elért cél fényében „elődöknek” minősülhettek; volt, hogy csak a legnagyobb alkotók portrészorozatában gondolták megvilágítani a felgyülemlett minőségi érték-halmazt; volt, hogy egy princípium (pl. a par excellence magyar nemzeti jelleg vagy beállítottság) alapján radikális határvonalakat húztak a halmaz elemei közé; volt, hogy ideológiai-eszmei (tartalmi) összetevők alapján minősítették és rendszereztek a műveket és alkotókat; volt, hogy stílustörténeti értékpreferenciák alapján egész történeti korszakokat minősítettek elfogadhatatlannak, retrográdnak vagy idegennek – s a sor még sokáig folytatható lenne. S persze mindezek a kísérletek és összefoglalások, melyek mind meg is indokolták, s a maguk módján igazol-

ták is választásukat, egymással állandóan vagy nyílt, vagy elhallgatott vitában álltak (hiszen választásaik és interpretációik mindig valamely más rendszerezés választásaival szemben fogalmazódtak meg), de szembenállásukban az esetek többségében mind a

művészet működésének *folymata*, mind pedig az egyedi műalkotások interpretációs bázisa kifejtetlen vagy elfojtott maradt.

E jelen nagy összefoglalás nagyszabású újítása az, hogy a művészetet nem az egyéni alkotók zsenialitása vagy gyarlósága felől közelíti meg, nem azt keresi a művészet jelenlétében, hogy milyen mindent átfogó nemzetkarakterisztikai vagy ideológiai *faculté maitresse* hathatott szinte

demiurgoszként az esztétikai szféra kibontakozására, hanem a művészetet mint társadalomtörténeti jelenséget vizsgálja, s azt prezentálja, miként bontakozott ki az a társadalmi igény vagy megrendelés, amely az alkotókat, a megrendelőket és a fogyasztókat épp ilyen műalkotások létrehozására és fogyasztására, hasznosítására és élvezetére készítette és készítette fel. Évgett nyer végre részletes elemzést – szorosan a művek alkotásfolyamatával összekapcsolva – a képzőművészet korabeli elméleti és módszertani szakirodalmát és kritikai recepciója: a könyv, hasznosítván a mára megkerülhetetlenné vált teoretikus belátást, miszerint a művek csak kritikai recepciójukkal és interpretációjukkal *együtt* képezik meg történetüket és hatástörténetüket, mindenütt árnyaltan tárgyalja azt a tudás- és ízlés-horizontot (vagyis a korabeli szakirodalmat), amely egyszerre szabta meg a megrendelések „dekórumát” és a befogadásnak interpretációs mezejét. E könyv, igen szerencsés módon, egyszerre nyújtja a művészet történetét és a művészetnek kritikatörténetét is; s ismét csak dicséretes módon, kritikatörténeti alapon tárgyalja az egyes művek recepciójának időnként igen éles vitáit is – ezzel is opponálván a művészet lineáris leírásának nemcsak elméleti, hanem történeti képtelenségét is (mindezt igen szépen szemlélteti annak a dilemmának felvetése, hogyan ítéljük meg, ha jelentős értelmezők nagyon eltérő értékítéletet alkotnak ugyanarról; a példa: Izsó Miklósnak *Búsuló juhásza*,

vagy *Táncoló parasztja* testesítheti-e meg a magának elvárásait...).

A társadalmi intézményesség dominanciája nagyon fontos tudománytörténeti lépésként értelmezendő: ennek révén vált kiiktathatóvá a magyar művészettörténetet oly sokáig meghatározó dichotómia: a magyarországinak és a magyarnak szembeállítás. A magyarországi társadalom intézményes elvárásainak szempontjából ugyanis *minden*, ami ezen intézmény-

Ferenczy Károly: Józsefet eladják testvérei, 1900.

rendszeren belül létrejön, *azonos* kategóriák között lesz tárgyalandó, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű volt, vagy milyen külföldi hatás vagy iskolázottság alapján dolgozott az alkotó, a megrendelő vagy az interpretátor: ha a mű és az alkotói gesztus elfogadást nyert a működő intézményen belül, akkor *itt* fejtette ki hatását – s épp hatástörténetében válik részévé a nagy elbeszélésnek. Az elmélettörténeti fejtegetések nem magyar példái is emiatt válnak fontos-sá és értelmezhetővé: a magyar társadalom számára készülő művészet *ugyanazon* kategóriák között vélte magát kifejtendőnek, mint külföldi nagy iskolái: a mégis létrejövő másság vagy elkülönböztetés nem elmaradottságként vagy megkésettiséggént kell, hogy interpretáltassék, hanem az intézményrendszerek különbségével: a magyar művészet *ugyanazt* nem ugyanarra használta. E téren a legnagyobb újítása a könyvnek alighanem az, hogy az állami mecénatúra intézményének eddigi megítélését is revízió alá veszi, s a magyar társadalomfejlődés különútjának hozományaként megadja neki a méltányos (persze nem kritikátlan) elismerést is: miközben elismeri az állami beavatkozás ideologikus és manipulatív jellegét, a művészetépítés kultúrpolitikai kibontakozásának fantasztikus előnyeit is hangsúlyozza.

A XIX. század első felében a magyar képzőművészet legfontosabb funkciója a társadalmi reprezentáció volt, mind az állam, mind az egyház, mind a rendi státuszt képviselő arisztokrácia számára (emiatt a leírás impozáns részletességgel és belátással tárgyalja a templomi falfestészetnek vagy oltárfestészetnek, a sírszobrászatnak működését is), mind pedig a nagy lendülettel kibontakozó genuin nemzetideológia számára: emiatt kap különleges és rendkívüli nagyságrendű funkciót az emlékműállítás, a „hírnév” számára történő megörökítés aktusa. A történeti festészetnek előre törése, a megálmodott szoborparkoknak, nemzeti panteonoknak vizuális tervezése mind a reprezentáció igényével készült – s hogy milyen erős társadalmi igény hívta elő e műfajoknak felvirágzását, az a műveket körülvevő propaganda- vagy vitairodalom felidézése révén válik belát-hatóvá. E könyv műleírás-stratégiájának központi kategóriája épp emiatt lesz a műfajok rendkívüli erejének bemutatá-sa: hisz a keletkező művek eleve műfaji elvárásoknak megfelelően lettek koncipiálva, s ezen elvárások alapján nyerték (izlésalapon akár tetsző, akár elutasító) recepciójukat – s ez a stratégia teszi lehetővé, hogy – nemzetközi viszonyok közé helyezve a kérdést – ama nagy (s erősen ideológiai megalapozottságú) XIX. század-koncepció is, amely a historizmus címmel megbélyegzett hatalmas irányzatot generálisan utasította el, eltűnhetik a század meghatározó karakterisztikumai közül.

Az intézmények meghatározó szerepének elismerése alapján történik a könyv korszakolása is: a csak évszámok által jelzett korszakok, helyeselhetőleg, sem politikai-történeti, sem esztétik-történeti, sem stílustörténeti elnevezéseket nem kaptak: mindezen összetevők csak mint másodrendű jellegzetességek nyernek említést. Minden művészettörténet-írásnak talán legnehezebb problémája az, hogy anyagát a történeti idő mely pontjain véli elhatárolhatónak – e téren ez az új szintézis, úgy látom, anyagválogatásának köszönhetően, következetesebben és szerencse-sebben jelölte meg a nagy határpontokat (1800 – 1840 – 1870), mint ahogy azt a Nemzeti Galéria 1980–81-es nagy kiállítása tette (1780 – 1830 – 1870). A teljes folyamat egységében és persze végtelenségében: ama választás, amelyet itt tapasztalhatunk, meggyőzően hárítja el a magyar hagyományban erősen uralkodó politikátörténeti határképzést (idézzük csak fel az irodalomtörténet-írás évtizedes dilemmáját: vajon 1849 vagy 1867 tekintendő „igazi” irodalmi határnak?), s amikor határhúzó érintkezik a politikátörténettel, akkor is intézményekben gondolkodik; a kiegyezés ideje ugyanis nem a politikai esemény értelmében tűnik értelmes korszakhatárnak, hanem amiatt, hogy az államhatalom átalakulása radikálisan átalakította

a kulturális működések mecenatúráját, fenntartását, s emiatt a kiegyezés után lényegében minden kulturális intézmény egészen más koordináták közé került. Egyrészt a fenntartás és fejlesztés hatalmas támogatást élvezhetett – másrészt, mivel az addig autonóm politikai eszmeeként működő nagy nemzeti ideológiát az új állam teljes mértékben magáévá tette, magába olvasztotta, mondhatni: államosította, a művészet befolyásolásának és befolyásolhatóságának egészen új teret nyitott és engedett; ilyen értelemben tűnik elfogadhatónak, hogy külön fejezetben tárgyalják a millennium ünnepségsorozata mint önállósult intézmény, amelynek kihatása a művészeti aktivitásra beláthatatlanul nagy volt (ld. pl. Stróbl Alajos millenniumi ünnepi látványosság-tervezetét). E könyv XIX. százada így kissé másként néz ki, mint amit a történelem vagy irodalomtörténet leírásában megszoktunk – de a felosztás indokolása meggyőző: mivel minden kulturális alrendszernek megvan a maga önálló mozgás-rendje, ama (persze korántsem vitathatatlan) korszak- és alkorszakhatárok, amelyeket a domináns irodalomtörténet hagyománnyá tett, egyszerűen érvénytelennek tűnnek a képzőművészet tükrében; e könyv korszakolás-technikája, remélhetőleg hatással lesz majd az elkészülendő irodalomtörténeti század-leírásra is. S ami e téren leginkább dicsérendő: a könyv lezárása, azaz Ferenczy Károly és Vaszary János két nagyszerű képének kiemelése és elemzése nyitva hagyja a nagy kérdést: vajon a nagybányai iskola nagyszerű teljesítménye a XIX. század betetőzésének vagy a XX. század kezdetének tekintendő-e?

Feltétlenül megemlítendő, hogy e könyvnek a művészetszemlélete üdítően gazdagabb a megszokott elitárius művészettörténetekénél (s pláne az irodalomtörténetekénél!); bizvást úgyis lenne nevezhető: a magyar vizuális kultúra története a XIX. században. Rendkívül fontosnak tekintendő ama gesztus, hogy a „nagy” művészet mellett ez az összefoglalás gondot fordít a művészetnek propagandájára is (nyugodtan nevezhetjük így: a kép-politikára): az iskolai oktatásra, a sokszorosított grafikára, a képeskönyvekre, a könyvekben megjelent műtárgyábrázolásokra, s a látványokról és a műtárgyakról szóló nem mindig szakmai diskurzusokra is (gondoljunk csak az ez időben kiterjedt „hazai” tájábrázolások nagyon nagy hatására akár a tájszemlélet egészét, akár a tájak nemzeti szemléletű beállítását, akár a tájak historizálásának gesztusát illetően). Hiszen a XIX. században általt válhatott a képzőművészet megbecsült tömegélménnyé, hogy az egyedi s nem könnyen hozzáférhető műveket már legalább grafikus „átiratban” sokak megismerhették (akár a fontosnak tekintett szobroknak divatos kisplasztikai sokszorosítása révén is), alkalmazhatták és továbbadhatták, ami által a vizualitás iránti érdek és érdeklődés hatalmas mértékben megemelkedett – csak épp a „klasszikus” művészet-leírások lebecsülték, esztétikai „gyarlóságuk” okán emez aktivitás-csoportot: holott enélkül már abban

az időben sem érvényesülhettek volna oly mértékben, mint megtörtént, a „nagy” művészek és művek.

A könyv nagy erénye, hogy az intézményes művészetalakulás folyamatábráját kitűnő műelemzések beiktatásával egészíti ki, s az általános művészet-történeti váltások esztétikai jellegét vagy esélyét a kiemelkedő alkotások egyediségét hangsúlyozó leírásokkal igazolja és legitimálja. E megoldás azért is igen tanulságos, mert a műtárgyak kiemelésével elkerüli ama mindig is kísértő csapdát, hogy a történetet a jelentőssé vált művészek pályaképével helyettesítse – így az alkotók nem hősökként, hanem a folyamatok képviselőiként vagy beteljesítőjeként jelennek meg, nem (egyébként kétségbe nem vont) zsenialitásuk hangsúlyozásával, hanem a művek funkcionálásának bizonyításával. Az érzékeny és árnyalt mű-interpreciók itt nem kerülnek szembe a történetmondással, hanem együtt működnek és hatnak; meg is őrzik a nagy művész hasonlíthatatlanságát, de bele is illeszti az egyéni gesztusrendszert a másokkal együtt képviselt tendenciák áramába. A nagy művészek itt is nagy művészek maradnak – de nem az ő nagyságuk garantálja a művészeti jelenlétet és érvényességet, hanem épp fordítva: hatásuk és hatástörténetük igazolja ama mozgásoknak történeti (és esztétikai) létjogosultságát, amelyek biztosították számukra a megnyilvánulás lehetőségeit. Sőt: e téren külön is kiemelendő, mily fontos szerepet kapott ebben az összefoglalásban a művészi szerepek kialakításának, kiépítésének és működtetésének nagy folyama, és külön érdekességgént hat az az áttekintés, amely a jelentősként elismert művészek kultuszát ismerteti: íme, a százéves folyamat végére a képzőművészet oly impozánsra intézményesítette magát, hogy képviselőit a legmagasabb hódolat elfogadására és élvezésére is képessé tette. Érdekességgént megemlíthető az a nagyon fontos különbség, amely az irodalmi és művészeti kultuszok struktúrájában megmutatkozik: míg az írók, költők kultusza, bizonyára az irodalomnak nemzetfenntartó szerepébe vetett hit okán, mindvégig a patetikus fenség modalitásában nyilatkozik meg, addig a művészek kultuszában, a hódolat nagyszabásúsága mellett, a bohémságnak mozzanata is mindvégig benne rejlik (Munkácsy Krisztus-képeinek apoteózisa mellett ott van a művészünnepek karneváli forgataga; vagy lásd pl. Benczúr díszmagyaros önarcképe mellett azt a képet is, amelyen önmagát mint faunt jelenítette meg...).

E nagy összefoglalás a nem művészettörténetész számára természetesen elsősorban koncepciójának gazdagságával és nagyvonalúságával érvényesül: a nem szakmabéli olvasó, miközben végtelenül sokat tanul s tud meg (újra s új szempontok alapján) a XIX. századi „művészetakarásról” és művészeti tevékenységről, részletekre kiterjedő bírálatot nem kíván mondani: csak örövendeni tud, hogy e kötet szerkesztői (Sisa József, Papp Júlia és Király Erzsébet), valamint írói olyan példát statuáltak a magyar művészettudományok számára, amelynek kihívásai,

remélhetőleg, hasonlóan érdekes és tanulságos eredményeket iniciálhatnak. Mert az irodalomtörténész – az itteni elemzések alapján – komolyan el kell, hogy gondolkodjon: nem lehetne-e az irodalomtörténetet is intézmények működése alapján újragondolni? Igaz, a magyar irodalom hagyományozódása, szokásrendje, intézményesülése, relatív autonómiájának kivívása sokkal régebbi megalapozással s elismertséggel bírt, mint a képzőművészeté, s – aktuálisan nézve – a XIX. század legelejére már nagyon erős és legitim rendszerként tudta prezentálni magát, s ezért bizonyos értelemben előnyösebb helyzetben volt, mint a képzőművészetek; másrészt viszont, mivel a nagy, XIX. századi nemzetépítő stratégia az irodalomban sokkal jobban bízott, mint bármely más művészeti ágban, s az irodalomban (nyelvi megalapozottsága okán) sokkal magabiztosabban tudta önmagát feltalálni, sokkal erőteljesebben hatott *vissza* az irodalomra; aminek egyszerre voltak nagyszerű előnyei,

s máig érzékelhető hátrányai is. Hisz bizonyára joggal feltehető a kissé blaszfém kérdés: vajon Jósika Miklós regényeit miért kanonizálta erőteljesebben és magabiztosabban a magyar kultúra, mint mondjuk Ferenczy István vagy Alexy Károly szobrait? Miért gondoljuk magától értetődőnek, hogy Bajza József vagy Reviczky Gyula írói/költői teljesítménye súlyosabb és fontosabb a nemzet egészének szempontjából, mint Borsos József vagy Madarász Viktor festészete? Ám, ha újragondoljuk és revízió alá vesszük a magyar nemzeti kultúra kanonizálódási stratégiáját, az irodalmat is alighanem oly funkcionális (nem pedig demiurgoszi) kulturális rendszerként kellene vagy lehetne szemlélnünk, amely intézményeket teremtven, intézmények keretei között fejt ki önmagát és hatását: amilyenként a képzőművészetet e nagy munka felmutatta. Köszönet a példaadásért – remélvén és várván a többi művészet-szakma reflexióit és kísérleteit. □

SZÉTTARTÓ ELBESZÉLÉSEK, OLDOTT FOGLALATOK

B. NAGY ANIKÓ

A XIX. század magyar képzőművészetét összegző munka egybetartozik az építészettel és az iparművészetet tárgyaló, már korábban megjelent könyvvel,¹ melynek *Bevezetése* Sinkó Katalintól a két kiadvány közös bevezetője:² a történeti háttérrel, a tudománytörténeti folyamatokat és a korszakolási kérdéseket megvilágító teoretikus keretnek egyik íve. S bár a sajátosan a képzőművészetre szabott elméleti foglalat másik íve a szerző halálával³ megtört, a művészettörténet historiográfiáját a kultúratudomány összefüggéseiben, a társdiszciplínák posztmodern látásmódjait a művészeti jelenségek tanulmányozásának szemléletébe és módszertanába integráló utolsó esszéjéből (*Recepció és kreativitás*)⁴ az akkor még alig formát öltő, rendhagyónak, „a 19. századi magyar képzőművészet kézikönyvszerű összefoglalásának”⁵ tervezett mű elméleti alapvetése már kiolvasható. E két írás adja a végül 2018-ban nyomdába került kötet fundamentumát.

A komplex nézetű tárgyalásmód nem előzmény nélküli a magyar tudománytörténetben, az 1980-ban a Magyar Nemzeti Galériában rendezett *Művészet Magyarországon 1780–1830* című kiállítás és emlékezeten bilikék borítójú katalógusa, majd az 1830-tól az 1870-ig tartó időszakot feldolgozó, emlékezetesen

bugyirózsaszínbe kötött folytatása már interdiszciplináris felfogásban készült.⁶ Ennek újraértelmezése lehetett a kézikönyv megalkotóinak egyik célja.

A Sinkó Katalin halálával magukra maradt szerkesztők – Papp Júlia és Király Erzsébet – néhány kulcsfontosságú döntést hoztak. Egyfelől, bár a feldolgozás követi az első kötet háromosztatú kronológiai rendjét, a korszakokat nem stílustörténeti irányokkal, hanem pusztán évszámokkal jelölték. Másfelől, a nagyelbeszélés megteremtésére vonatkozó esetleges elvárásokat félretelve, a XIX. század

1 ■ *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet.* Szerk. Sisa József. MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ – Osiris, Bp., 2013.

2 ■ Az építészet és iparművészet tudománytörténetét Sisa József és Prékopa Ágnes az első félkötetben foglalta össze.

3 ■ Sinkó Katalin 2013. december 10-én halt meg.

4 ■ Sinkó Katalin: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből.* MNG, Bp., 2012. 276–313. old.

5 ■ Király Erzsébet: *In Memoriam Sinkó Katalin (1941–2013).* <http://real.mtak.hu/63851/1/muvert.63.2014.2.9.pdf>

6 ■ *Művészet Magyarországon 1780–1830.* Szerk. Szabolcsi Hedvig – Galavics Géza. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1980.; *Művészet Magyarországon 1830–1870.* I–II. kötet. Szerk. Szabó Júlia – Széphelyi F. György. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1981.

remélhetőleg, hasonlóan érdekes és tanulságos eredményeket iniciálhatnak. Mert az irodalomtörténész – az itteni elemzések alapján – komolyan el kell, hogy gondolkodjon: nem lehetne-e az irodalomtörténetet is intézmények működése alapján újragondolni? Igaz, a magyar irodalom hagyományozódása, szokásrendje, intézményesülése, relatív autonómiájának kivívása sokkal régebbi megalapozással s elismertséggel bírt, mint a képzőművészeté, s – aktuálisan nézve – a XIX. század legelejére már nagyon erős és legitim rendszerként tudta prezentálni magát, s ezért bizonyos értelemben előnyösebb helyzetben volt, mint a képzőművészetek; másrészt viszont, mivel a nagy, XIX. századi nemzetépítő stratégia az irodalomban sokkal jobban bízott, mint bármely más művészeti ágban, s az irodalomban (nyelvi megalapozottsága okán) sokkal magabiztosabban tudta önmagát feltalálni, sokkal erőteljesebben hatott *vissza* az irodalomra; aminek egyszerre voltak nagyszerű előnyei,

s máig érzékelhető hátrányai is. Hisz bizonyára joggal feltehető a kissé blaszfém kérdés: vajon Jósika Miklós regényeit miért kanonizálta erőteljesebben és magabiztosabban a magyar kultúra, mint mondjuk Ferenczy István vagy Alexy Károly szobrait? Miért gondoljuk magától értetődőnek, hogy Bajza József vagy Reviczky Gyula írói/költői teljesítménye súlyosabb és fontosabb a nemzet egészének szempontjából, mint Borsos József vagy Madarász Viktor festésze? Ám, ha újragondoljuk és revízió alá vesszük a magyar nemzeti kultúra kanonizálódási stratégiáját, az irodalmat is alighanem oly funkcionális (nem pedig demiurgoszi) kulturális rendszerként kellene vagy lehetne szemlélnünk, amely intézményeket teremtven, intézmények keretei között fejt ki önmagát és hatását: amilyenként a képzőművészetet e nagy munka felmutatta. Köszönet a példaadásért – remélvén és várván a többi művészet-szakma reflexióit és kísérleteit. □

SZÉTTARTÓ ELBESZÉLÉSEK, OLDOTT FOGLALATOK

B. NAGY ANIKÓ

A XIX. század magyar képzőművészetét összegző munka egybetartozik az építészettel és az iparművészetet tárgyaló, már korábban megjelent könyvvel,¹ melynek *Bevezetése* Sinkó Katalintól a két kiadvány közös bevezetője:² a történeti háttérrel, a tudománytörténeti folyamatokat és a korszakolási kérdéseket megvilágító teoretikus keretnek egyik íve. S bár a sajátosan a képzőművészetre szabott elméleti foglalat másik íve a szerző halálával³ megtört, a művészettörténet historiográfiáját a kultúratudomány összefüggéseiben, a társdiszciplínák posztmodern látásmódjait a művészeti jelenségek tanulmányozásának szemléletébe és módszertanába integráló utolsó esszéjéből (*Recepció és kreativitás*)⁴ az akkor még alig formát öltő, rendhagyónak, „a 19. századi magyar képzőművészet kézikönyvszerű összefoglalásának”⁵ tervezett mű elméleti alapvetése már kiolvasható. E két írás adja a végül 2018-ban nyomdába került kötet fundamentumát.

A komplex nézetű tárgyalásmód nem előzmény nélküli a magyar tudománytörténetben, az 1980-ban a Magyar Nemzeti Galériában rendezett *Művészet Magyarországon 1780–1830* című kiállítás és emlékezeten bilikék borítójú katalógusa, majd az 1830-tól az 1870-ig tartó időszakot feldolgozó, emlékezetesen

bugyirózsaszínbe kötött folytatása már interdiszciplináris felfogásban készült.⁶ Ennek újraértelmezése lehetett a kézikönyv megalkotóinak egyik célja.

A Sinkó Katalin halálával magukra maradt szerkesztők – Papp Júlia és Király Erzsébet – néhány kulcsfontosságú döntést hoztak. Egyfelől, bár a feldolgozás követi az első kötet háromosztatú kronológiai rendjét, a korszakokat nem stílustörténeti irányokkal, hanem pusztán évszámokkal jelölték. Másfelől, a nagyelbeszélés megteremtésére vonatkozó esetleges elvárásokat félretelve, a XIX. század

1 ■ *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet.* Szerk. Sisa József. MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ – Osiris, Bp., 2013.

2 ■ Az építészet és iparművészet tudománytörténetét Sisa József és Prékopa Ágnes az első félkötetben foglalta össze.

3 ■ Sinkó Katalin 2013. december 10-én halt meg.

4 ■ Sinkó Katalin: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből.* MNG, Bp., 2012. 276–313. old.

5 ■ Király Erzsébet: *In Memoriam Sinkó Katalin (1941–2013).* <http://real.mtak.hu/63851/1/muvert.63.2014.2.9.pdf>

6 ■ *Művészet Magyarországon 1780–1830.* Szerk. Szabolcsi Hedvig – Galavics Géza. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1980.; *Művészet Magyarországon 1830–1870.* I–II. kötet. Szerk. Szabó Júlia – Széphelyi F. György. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1981.

művészetét alkotók, intézményrendszerek és nézetvilágok párhuzamos résztörténeteiben, egymásba fonódó jelenségszálak hálózataiban kívánták megragadni. Ebben a szerkesztési módban fogantak a kötet váltott fókuszokat összefűző képkezelési metódusai is, melyeket írásomban a külön kiemelt műelemzések tükrében veszek szemügyre.

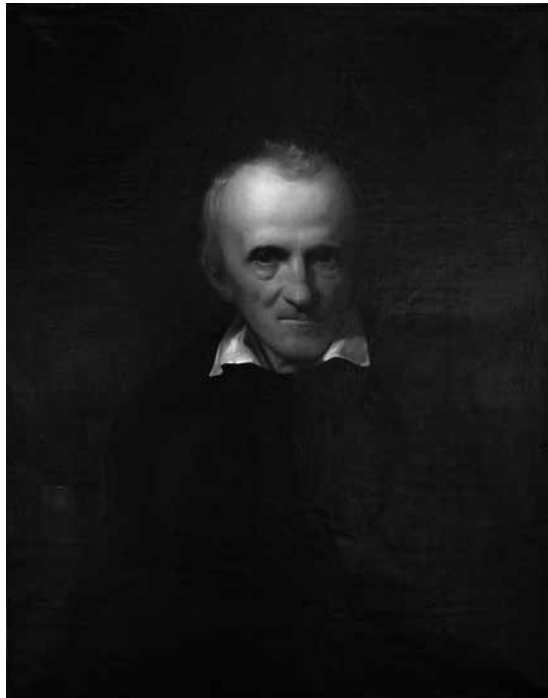
A korszak-monográfia mintegy 1000 lapja a 668 szöveggel képen túl 99, grafikai és tipográfiai eszközökkel hangsúlyozott, szoros fókuszba vont mű – ismert és kevésbé ismert alkotások – képét és elemzését adja közre. A válogatás nem szöveg és illusztráció szokott viszonyaiban, hanem megemelt retorikai síkon, kép–szöveg alakzatokban jelenik meg. A nem mellékletként, hanem esszenciális tartalomként kiállított együttes és a metszéspontok, beszédes hiányok, keresztstruktúrák bonyolult társulásaiból létrejövő elbeszélésfolyam többszörös kapcsolódásai a kötetet egybefogó szerkesztői koncepciókat példázzák.

Az illeszkedéseket, kontrasztokat, oppozíciókat, széthajló narratívákat különösen azokon a csomópontokon lehet megragadni – s e könyv jórészt ilyenekből épül –, ahol egy tematikai egységben több szerzői szöveg és több kiemelt műleírás torkollik egybe. Nem klasszikus, befelé tükröző *mise-en-abyme* szerkezeteket látunk, a műleírások belső mintázatai nem feltétlenül simulnak a keretstruktúrákba, hanem több vonatkozásban kitágítják, megtörik őket. Kiváltképp izgalmas reflexiós mezőket kínálnak azok a kötetben konzekvensen végigvezetett keresztvezetések, átmetzések, ahol más-más tónusban megszólaló szerzői szövegek érnek össze. A szerkesztők nem törekedtek az ütközések elsímítására, a polifon szerkesztésmód párhuzamos különidejűségek mozaikjaiban tárja az olvasó elé a képtudományi, kulturális antropológiai vagy kultúratudományi módszerek művelői, a tárgykutatók és a klasszikus művészettörténetírás reprezentánsai által kölcsönösen tudomásul vett, észrevételezett és respektált interpretációs sikokat. Ennek eredményeképp végső soron egy grandiózus *Mischung* született.

A három periódusra tagolt szerkezetben az egyes korszakok mellé rendelt, különálló műleírások a század utolsó harmadára meghatványozódnak – arányaikban is tükrözik a képi ábrázolás, kép és szöveg

viszonyainak mélyreható átrendeződését, más szóval a vizualitás változóban lévő közösségi szerepkörét. A korszakhatárok óvatosan „alulfoglalmazva”, inkább ízlések, korosztályok, attitűdök átmeneteiként jelennek meg – háttérbe vonva a fejlődés lineáris képzeit és a modernizmusba való menetelés narratíváját.

A kötet mindhárom nagy egységében a festészet és a grafikát tárgyaló passzusokba szerkesztett betétek – Sinkó Katalin históriafestészetről szóló

Heinrich Thugut: Kazinczy Ferenc, 1822–30.

összegzését (135–158. old.) leszámítva, melynek műleírásait Sinkó Katalin és Papp Júlia jegyzi – a keretező szövegek szerzőin túl még több mint harminc kutató munkái. A szobrászatról szóló fejezetek és a tárgy-elemzések ellenben egyazon szerző tollából származnak: az első és a második részben Kovalovszky Márta, a harmadik részben – egyetlen kivétellel – Nagy Ildikó munkái. S bár az azonos szerzőség nem zárja ki az „optikacserét”, a multifokális látást, ez a konstrukció nyilvánvalóan inkább a kiegyensúlyozott summázás, mintsem az ütköztetett vagy komplementer megközelítések, az egy tematikus térben egymásnak feszülő ellentmondások terepe.

A fejezetekből és alfejezetekből előléptetett műelemzések szelekciója első-

rendűen nem a kvalitást, hanem a nemzeti kultúra formálódásában betöltött szerepkört regisztrálja.

A kötet első – a Kazinczyról szóló alfejezetbe tagolt – tárgyleírása Heinrich Thugut *Kazinczy Ferenc portréjának* messzire vezető kötelekeit bontja ki. A sokáig Johann Nepomuk Ender alkotásának vélt festmény 1830-as keletkezésének és különböző tulajdonosok közti hányattatásának, majd 1833-as Akadémiára kerülésének története, túl a modell és a képmás jelentőségén, a magánviszonyokban kibontakozó értékrendek intézményesülésének folyamatait hordozza, és a kötet egészének interdiszciplináris, antropológiai szemléletét exponálja. A portrét 1832-ben „magához váltó” Toldy Ferenc révén megjelenik a történet lélektani horizontján Pyrker püspök *A' szent hajdan' gyöngyei* című, németül írt verse és az annak apropóján kirobbant ún. Pyrker-pör, amely az államnemzeti kötődés és az eredetközösségi nemzettudat konfliktusát jelöli, s amelyben, tudjuk, Kazinczy vereséget szenvedett. Az elkövetkezendő évtizedekben az eredetközösségi identitás határozta meg a nemzeti művészetről való gondolkodást.

A szöveg Bicskei Éva tanulmányának⁷ rövidre fogott változata, amelyből kényszerűen kihullottak a kapcsolati háló nőtörténeti szálai, s így sajnos Brunszvik Teréz küzdelmei is a hazai kiseddóvó intézmények létrehozásáért, holott e küzdelmekben maga Thugut is komolyan elköteleződött.

A kis művek, határeseti zsánerek és elveszett művek előtérbe hozásának a kötet több pontján kitapintható törekvése – alkalmanként visszájára fordított rangsorban, a nevezetes, emblematisz alkotáásokat a szövegfolyamban, míg a kisebb zsánereket a kiemelt felületen bemutatva – a művészetet a vizuális kultúra egészében látó szemléletből fakad.

Így a jó kormányzás és a napóleoni háborúk után beköszöntő béke allegorikus ábrázolásainak sorában Sinkó Katalin több ismert festmény és díszítő plasztika közt megemlíti Joseph Abelnek, a Pesti Királyi Városi Színház számára 1812-ben készített, I. Ferenc kormányzásának apológiáját ábrázoló, ám az uralkodó halála után, 1836-ban használaton kívül került előfüggönyének vázlatát, amelyet külön műleírásban is bemutat. A magyar nemzeti gondolat irányába tett uralkodói gesztus révén az osztrák Parnasszuson színre lépő szentkoronás génusz – a politikai kurzusok és a színházi zsánerek mulékony természetéből adódóan – csak rövid ideig szerepelt a Német Színház rivaldáján. Az illusztrált függöny mint a késő barokk és rokokó színházban fogant képzőművészeti felület a XIX. század végéig népszerű volt, majd a XX. század eleji avantgárd színházi látványban egy rövid időre újra felbukkant.⁸ A kézikönyvben nem szerepelnek ugyan Liezen-Mayer Sándor müncheni és hannoveri függönyei, de Hessky Orsolya doktori disszertációja⁹ külön fejezetben foglalkozott e művekkel, továbbá Sinkó Katalin gondolatait és az újabb szövegekbe vezető szálak alkotta hálózatot – a kötetben átnyúló kérdéskörök metanarratíváját.

Az allegóriákat a társadalmi nyilvánosságban vizsgáló alfejezetből lép elő az Akadémia számára Johann Nepomuk Ender által 1834-ben festett, már a maga korában is elveszőben lévő jelentésekkel terhelt címerkép keletkezés-, recepció- és tudománytörténeti szempontú, a művet végső soron „képi tradíciók és műfajok határmezsgyéjén” (134. old.) rögzítő műleírása¹⁰ is, mintegy késői válaszként Sinkó Katalinnak a keretszövegben olvasható, a kép megfejtését függőben hagyó soraira (123. old.). Ekképp a betét átszövődik a keretbe, és bizonyos mértékben hordozza is azt.

A közeleti és a magánmegrendelésű portrékról szóló, Szvoboda Dománszky Gabriella által írt alfejezetekbe Bicskei Éva és Papp Júlia műleírásai ékelődnek. Utóbbi a keretszövegben „az egyik legszebb magyar íróportrénak” nevezett *Batsányi János képmást*, Heinrich Friedrich Füger bécsi akadémiai tanár művét a magán- és a nyilvános rendeltetések metszéspontjain, a reprezentációban vitt szerepkörökben rajzolja körül, a képfunkcióra vonatkozó nézőpontokkal árnyalva az esztétikum általi kijelölés,

más szóval az esztétikai szemlélet egyeduralmának hagyományait.

Markó Károly *Visegrád* című képéről Hessky Orsolya írt összegzést, a keretszöveg szerzője Sinkó Katalin. Az elemzésben említődik a festmény újabban bizonytalanná vált szerzősége és lebegtetett datálása, melyet Bellák Gábor vetett föl a 2011-es Markó-kiállítás katalógusában.¹¹ Ezáltal éppen a XIX. századi magyar autonóm tájfestészet emblematisz műve került homályba, a véglegessé formált értékelésektől tudatosan tartózkodó kézikönyv egyik példázataként.

Míg a kötet első része javarészt Sinkó Katalin keze nyomát őrzi, a második résztől megfogytatkoznak a tőle származó szövegek, néhány írását immár tanítványai egészítették ki.

A műleíró betétek tárgyválasztása a nyilvánosság bővülő intézményrendszeréhez és a zsánerek sokasodásához, illetve a populáris művészeti jelenségek és új képi médiumok térnyeréséhez kötődik.

Josef Danhauser *Liszt a zongoránál* című, 1840-es festményét Király Erzsébet a Pesti Műegylet témakörébe rendezve mutatja be, és sajátos, a Beethoven-émlékmű előmozdításának szándékával alkotott hódolatképként határozza meg, kimutatva két értelmezési szint – Bécs és Párizs – egyidejű megjelenését a kép utalásainak rendszerében. Danhauser a műegyleti mozgalom fontos referenciális alakja volt, többek között az ő festménye alapján sokszorosították az egylet első ajándék mulapját. Magyarországi hatókörének jelentősége több tekintetben is előkerül a kötetben. Veszprémi Nóra kutatásaiból¹² tudjuk, munkássága iránymutató volt Borsos József számára, és hatása a népi és polgári életképről szóló fejezetben részletesen bemutatott *Lányok bál után* című festményén is felfedhető.

A koncertkép sokrétű – zenetörténeti,¹³ bűtörténeti,¹⁴ kultusztörténeti¹⁵ – olvasatai már átvezet-

7 ■ Bicskei Éva: Viszonyok intézményesülése. *Irodalomtörténet*, 2016. 1. szám, 31–55. old.

8 ■ Így Pablo Picasso előfüggönye a *Parádé* című Eric Satie – Jean Cocteau – Szergej Gyagilev-balletthez, Párizs, 1917.

9 ■ Hessky Orsolya: „Du gleichst dem Geist, den du begreifst” (Goethe: *Faust* I. 32. „Azzal vagy egy, kit megragadsz”). Az irodalmi illusztráció XIX. századi történetének egy fejezete: *Faust-illusztrációk, különös tekintettel Liezen-Mayer Sándor Faust-sorozatára*. Művészettörténet-tudományi doktori értekezés, ELTE, Bp., 2015. 110–122. old. (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32688?locale-attribute=en>)

10 ■ Bővebben kifejtve: Bicskei Éva: Johann Nepomuk Ender: A Magyar Tudományos Akadémia címere, 1834. In: Bicskei Éva – Ugró Bálint (szerk.): *150 éves a Magyar Tudományos Akadémia, Épület- Intézmény- és Gyűjteménytörténet*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 241–249. old.

11 ■ Markó Károly és köre. *Mitostól a képig*. Szerk. Bellák Gábor – Dragon Zoltán – Hessky Orsolya. MNG, Bp., 2011. 105–106. old.

12 ■ Veszprémi Nóra: Virtuóz táncos az álarcosbálon. Borsos József stílusáról. In: *Borsos József festő és fotográfus*. MNG, Bp., 2009. 30–51. old.; uő: The Emptiness Behind the Mask: Rococo Revival in Mid-Nineteenth-Century Austrian and Hungarian Painting. *The Art Bulletin*, 96 (2014), 4. szám, 441–462. old.

nek a művészkultusznak a kötet harmadik részében kifejtett jelenségéhez is. Király Erzsébet – félretéve a kötet szerkesztői logikáját – ezt nem műelemző mellékletek, hanem három esettanulmány beágyazásával világítja meg, amelyekben Zichy Mihály maga rajzolta keretbe foglalt fényképe és a Lotz Károly halála alkalmából készült *homage*-rajzok mellett impozáns léptékű performatív zsánereket – ünnepségeket, beszédeket és temetési meneteket állít a középpontba. A befoglaló szövegben javasolt vizsgálati szempontok a kultusz kutatás irányába terjesztik ki a művészettudomány szemléleti és módszertani kereteit.

Tovább időzve a Liszt-képnél: a Paganini alakjához tapadó, vélhetően saját önstilizációjából eredő epitheton ornans, az „ördög hegedűse” és talán az 1837 és 1849 között keletkezett *Dante-szonáta* indító témája, a pokol kapuját, az örök kárhozatot jelképező, addig tiltott „ördögi hangköz”, a diabolikus triton alkalmazása nyomán a Liszt ikonográfiájában is megjelenő, a virtuozitást a démonikussal egybeforrasztó konnotációk a XIX. századi művészkultusz jóval sötétebb modulációit sejtetik. A „sátáni figurák” kultusza a fenséges elméletének¹⁶ jegyében a XVIII. század végi Milton-illusztrációk lendületes, hódító Sátánjában formálódott, majd a második romantikus nemzedék köreiben rögzült általánosan elfogadott, a századvégén többszörösen meg-

pecsételt kulturális toposszá, amelynek felfejtésével, mentalitástörténeti aspektusaival az utóbbi években számos publikáció foglalkozott.¹⁷

A festmény centrumában ülő, férfiruhás George Sand és az egyetlen háttal ábrázolt, Liszt lábainál kuporgó szereplő – Marie d’Agoult, Liszt élettársa és három gyermekének anyja – testtartásban és viselkedésben kifejezett függőségi rendje a század művésztének gender szempontú feldolgozására irányítja a

Josef Danhauser: Liszt a zongoránál, 1840.

figyelmet. A kötet tematikusan is kiemelt fejezetben jeleníti meg a nők képzőművészeti oktatása intézményesülésének fázisait (Bicskei Éva, 454–456. old.), és a szerzők egy része éles fénytörésben láttatja a nőtörténet vetületeit az Auróra-körben alakot öltő női nemzeti panteontól a polgári életképek, a történeti festészet és a történeti zsánerfestészet nőképzeteiig. Másfelől vannak e téren elmulasztott lehetőségek és hiányzó tekintetek is. A századvég nőképe csak halványan mutatkozik meg a kötetben, kiemelt műelemzés formájában pedig egyáltalán nem. A szolnoki tájfestő miliőben szó esik Tina Blauról (Markója Csilla, 383., 806. és 810. old.), de alakja árnyékban marad, holott a müncheni és bécsi szcénát uraló, ún. *Stimmungsimpressionismus* jelentős képviselője volt,¹⁸ aki élete végéig sérelmezte és nő voltának tudta be, hogy nem válogatták be *Az Osztrák–Magyar Monarchia* írásban és képen című kiadvány (az ún. *Kronprinzenwerk*) illusztrátorai közé, amelynek pedig előfizetőket is gyűjtött.¹⁹

A cigányábrázolás külön kezelt tárgyköre a népi és polgári életkép vonulatában jelentkezik, keretszöveg és előlépő, a hatástörténetet rekonstruáló műelemzés formájában is, és ez az egyik pont, ahol fino-

13 ■ Suzanne Marie Francis: Liszt at the Piano: The Impact of Iconography on Mid-Nineteenth Century Musicology. *Studia Musicologica*, 55 (2014), 1–2. szám, 131–144. old.; Kovács Imre: The Apotheosis of Beethoven in Danhauser's Painting Liszt at the Piano. *Studia Musicologica*, 55 (2014), 1–2. szám, 119–130. old.

14 ■ Danhauser bútorszakértő is volt, 1829-től a saját bútorgyárát igazgatta. Vö: Veszprémi: The Emptiness, 444. old.

15 ■ Gerda Wendermann: Josef Danhausers »Liszt am Flügel«, 1840. *Jahrbuch der Berliner Museen*, 53 (2011), 111–115. old.

16 ■ Edmund Burke: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*. Ford. Fogarasi György. Magvető, Bp., 2008.

17 ■ Luisa Calè: *Fuseli's Milton Gallery. 'Turning Readers into Spectators'*. Clarendon Press, London, 2006; Siobhan Lyons: Nietzsche, Satan, and the Romantics. The Devil as "Tragic Hero" in Romanticism. In: Benjamin McCraw – Robert Arp (eds.): *Philosophical Approaches to the Devil*. Routledge, New York, 2015. 33–43. old.

18 ■ Julie M. Johnson: *The Memory Factory: The Forgotten Women Artists of Vienna 1900*. Purdue University Press, West Lafayette, 2012.

19 ■ Helga H. Harriman: Olga Wisinger-Florian and Tina Blau: Painters in „Fin de Siècle” Vienna. *Woman's Art Journal*, 10 (1989–90), 2. szám, 23–28. old.

man artikulált, ám ütköző nézetekkel találkozunk. Révész Emese a század első felének cigány zsánerképeit, köztük Barabás Miklós *Egy utazó cigány család Erdélyben* című, 1843-ban kiállított művét és annak recepcióját a multietnikus államnemzet fogalomkörében értelmezi – eszerint a birodalom népcsoportjai egyenrangúak voltak, az „erdélyi oláh éppúgy, mint a vándorcigány” (352. old.). Veszprémi Nóra viszont ezt a festményt Barabásnak a *Vásárra induló román család* című, 1843–1844-ben festett képével összevetve úgy látja, hogy a tisztán etnográfiai olvasattal szemben a rongyos öltözék többféle hatást váltott ki a kortárs közönségből. Egyfelől részvétet keltett, mint általában a közkezdvelt koldus- és szegényember-zsánerben fogant ábrázolások, s ekkor a rongyok magasztos értelmet nyertek, másfelől a folyóiratok szatirikus novelláiban az ágrólszakadt külső mulatság forrása volt, ezáltal a kétféle zöngé a *szabad* és a *más* kettős azonosításból sarjadó ambivalenciákat ébresztett.

A gender- és polgárjogi szemléletű kritikai reflexiók az akadémiai szférától s így e kötetből való távolság arányában töltődnek fel radikalizmussal – így ezeket más mediális felületeken kell keresnünk. Bár Veszprémi Nóra pályája elején külön tanulmányban²⁰ elemzte a vándorcigányok XIX. századi képzőművészeti reprezentációjának bonyolult kérdésköreit, egy 2013-ban föltett blogposztban²¹ – ezúttal angolul és az akadémiai tárgyalásmódon túl – arra jutott, hogy a cigányok a Barabás-*oeuvre*-ben éppúgy, mint a következő nemzedék alkotásain, a magyar nemzetképzeten kívül rögzített sztereotípiákban, a róluk való tényleges tudás szándéka nélkül jelentek meg.

Találunk arra is példát a kötetben, hogy egy szerző a saját szövegébe illeszt attól tematikusan látszatra elhajló műelemzést. Az egzisztencia-szimbolika és a szubjektív táj témakörét rendszerező írásából Markója Csilla maga emeli ki Mednyánszky László *Verekezés után* című figurális hangulatképét, mert úgy látja, „az arcok túlzó, tragikus modernizmusa megdöbbenően hasonlít a Kárpátokat ábrázoló tájképekre és nyugtalanító, véres hangulatukra” (814. old.). Végső soron kivezeti a képet a retorikai keretből, és átvezeti a *Tűz mellett* című, a figurális hangulatkép zsáneréből kinövő emblematisztikus alkotáshoz.

Az alapvetően értéksemleges, távolságtartó hangvétel, amely a kötet vállalt s jórészt végig is vitt beszédmódját megszabja, nem zárja ki, hogy egy-egy szerkesztői döntés mögött ne sejenének fel érzelmi motivációk. A harmadik részben, a privát szférák festészeti dekorációját tárgyaló alfejezet képmelléklete Pállik Béla egy fiatalkori mennyezeti freskója (*Apolló szekere*), leírásában (536–539. old.) Boncz Hajnalka részletesen kitér a megrendelő és a festő kapcsolati hálóra, a freskóterv programjára és főként – a műalkotás originalitásához fűződő, a romantikában fogant képzeteket tágítva – a képzőművészeti alkotások másolásának didaktikai indíttatású gyakorlatára, amely ez esetben a választott minta – Guido Reni

római *Aurora*-freskója – várpalotai adaptálásához vezetett. Pállik Béla várpalotai tartózkodásai idején a környék birkanyájairól is készített vázlatokat, ezek alapján festette meg később *Birka-akol* című, az 1878-as párizsi világkiállításra is kivitt hatalmas vásznát. A kép 1995-ben a Magyar Nemzeti Galériában rendezett *Aranyérmek, ezüstkoszorúk* kiállításon²² döbbenetes hatást keltett. A várpalotai freskó beemelése a válogatott műtárgyegyüttesbe talán nem pusztán annak szociokulturális relevanciájából, hanem egy Sinkó Katalinra emlékező szerkesztői gesztusból is fakad.

A kötet záróképe, utolsó kiemelt műtárgya Vaszary Jánosnak a dekoratív kézműves keret motívumait a kompozícióba átfonó *Aranykor* című látomása. A szerkesztő-szerző Király Erzsébet a művészettudomány önképét látja ebben az 1898-ban bemutatott műben, mi pedig talán a kötet szerkesztői krédóját is kiolvashatjuk soraiból: „A művészet emlékeit sokféle rendbe igazítani képes tudomány Vaszary János műremekében klasszikus eszmények és motívumok szüntelen időbeli vándorlására ismerhet.” (859. old.)

A folyamatosan változó diszkurzív térben a kézikönyv egyes megállapításai nem várt visszaverődéseket kelthetnek. A Magyar Tudományos Akadémia palotáját díszítő allegóriákról Kovalovszky Márta azt állapítja meg, hogy „jelentéktelen plasztikájukkal beleolvadtak a homlokzatba” (422. old.). A homlokzati program egykori, a tudományok nemzetekfölöttségét hangsúlyozó koncepciójáról és módosulásairól a 2018-ban megjelent jubileumi kötet közölt adatokat.²³ Ám ezek a zömükben valóban már máshol is használt sablonokból öntött szobrok – Raffaello helyett 1963 óta Mihail Vasziljevics Lomonoszovval – egy drámai pillanatban elhangzó tüntetési szónoklat erőyes retorikájában – Bicskei Éva beszédében – eredeti szerepkörükben, teljes vértetben, mint a magyar intézmény védnökei jelentek meg, melyek a fenyegetettség idején jótállnak érte, és az európai társszervezetek körébe emelik tevékenységét.²⁴ Az Akadémia szobrai ezentúl ezt is jelentik. Aligha találunk ennél ékeesebb bizonyítékot arra, hogy a művészetben nincsenek a hatástörténet jelenségeitől mentes narratívák. ■

20 ■ Veszprémi Nóra: Barabás Miklós, Petőfi Sándor és az utazó cigány család. Egy közös motívum a 19. századi képzőművészetben és irodalomban. *Művészettörténeti Értesítő*, 51 (2002), 3–4. szám, 265–286. old.

21 ■ <https://hungarianarthist.wordpress.com/2013/01/31/stereotypes-and-what-they-hide-on-the-representation-of-gypsies-in-hungarian-painting/>

22 ■ *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészeti kultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*. Koncepció: Sinkó Katalin. MNG–Pannon GSM, Bp., 1995.

23 ■ Bicskei – Ugrý (szerk.): *150 éves az Akadémia székháza*

24 ■ Bicskei Éva beszéde 2019. március 21-én az Akadémia előtt rendezett demonstráción.

Cieger András: 1867 szimbolikus világa

TANULMÁNYOK A KIEGYEZÉS
KORÁRÓL

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp.,
2018. 211 old., 3900 Ft

2017-ben ünnepeltük az 1867-ben született kiegyezés 150. évfordulóját, s a néhány megrendezett konferencia ellenére szinte észre sem vettük. Már régen elült a csatazaj a kiegyezés értékelése körül, amely az 1960–1970-es években még oly hangosan zúgott történészek és olvasók füleiben egyaránt. Az elmúlt néhány évtizedben jobbára azon álláspont körül alakult ki konszenzus, amelyik a kiegyezést az 1849-et követő, csaknem két évtizedes várakozás után az adott európai hatalmi viszonyok és az adott belpolitikai körülmények között racionális politikai kompromisszumként értékelte és méltatta, s igyekezett megszabadítani Trianon rávetülő árnyékától, mondván: a dualista államberendezkedés és politikai rendszer megannyi fogyatékosságát és hiányát nem lehet egyetlen tényezőre mint eredendő okra, a kiegyezés teremtette intézményrendszer jellemzőire visszavezetni. A szakmai konszenzus azonban persze azt is jelentette és jelenti, hogy a történész szakma és a történeti kérdésekre fogékony tágabb olvasóközönség érdeklődése és figyelme érezhetően megkopott e téma iránt: a kiegyezés unalmas témának tűnik, amely nem ígéri nagy felfedezések lehetőségét. Az elmúlt évtizedekben kifejezetten a kiegyezéssel kapcsolatban nagyon sok új forrás valóban nem is került elő – a legfontosabbat, Lónyay Menyhért naplóköteteit éppen Cieger András kutatta és hasznosította egyik könyvében (*Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok. Századvég, Bp., 2008.*) meg több tanulmányában. Leginkább a korszak szereplőinek levelezése nyújthat arra lehetőséget – bizonyítja ezt épp a most ismertetett kötet, amelyben jó néhány

kortárs magánlevelekbe rejtett, éles szemű és éles nyelvű megjegyzéseit ismerhetjük meg –, hogy egy-egy részletre világosabb fényt derítsünk, egy-egy ecsetvonást a történeti táblón halványítsunk, vagy ellenkezőleg, kontúrósabbá tegyünk. Lássuk be azonban, ez önmagában nem tűnik kellően inspiráló feladatnak.

A könyv már címében is jelzi, hogy nem hagyományos politikatörténeti összefoglalót, illetve összefoglalókat kíván adni (bár a bevezető tanulmány, *Annus mirabilis? Annus horribilis?* címmel, röviden beavatja az olvasót az eseménytörténetbe is), nem a kiegyezés ismert fő eseménytörténetét vagy apró kis mellékszálait kívánja elénk tárni. Egyébként is megszokhattuk már, hogy Cieger András történeti elemzéseit a politikaelmélet szempontjainak kreatív alkalmazása jellemzi, az az igény, hogy az eseménytörténet empirikus adatainak összegyűjtése és sorba rendezése mellett, mögöttük felvázolja a körvonalazódó vagy éppen málladozó struktúrákat, a politika színpadán mozgó szereplők közötti kapcsolati hálót, az intézményrendszer immans vagy külső tényezőktől meghatározott korlátait. Ezáltal a XIX. századi magyar történelem jelenleg folyó kutatásában feltétlenül egyéni hang és látásmód az övé, egy-egy jelenség kapcsán olyasmit mutat meg, amire a korábbi irodalom fénytörésében nem gondoltunk, amit nem is láttunk.

Ezúttal olyan írásokkal van dolgunk, amelyek az új kultúrtörténet, de akár a mikrotörténet hatásait is magukon viselik: Mit árul el a vizsgált kor mentalitásáról és értékvilágáról az, hogy milyen tanácsokat kapott különféle személyektől Munkácsy Mihály, amikor a honfoglaló Árpád vezér megfestésére készült? Hogyan lehet a történész számára forrás egy történeti esemény, jelesül a „kiegyezés” képi ábrázolásának hiánya? Miről árulkodik ez a hiány? Mit mondhat nekünk az egyébként rejtőzködő Deák Ferenc személyiségéről az a tény, hogy szeretett unokahúga, Nedeczky Ida hagyatékából Deák hajtincsei kerültek elő? Shakespeare *Hamletjének* Arany János-i fordítását a „sorok között olvasva” értelmezhetnék-e 1868 tavaszán a Nemzeti Színház nézőterén ülő

közönség tagjai az aktuális politikai helyzetre vonatkozó allegóriaként? S ha igen, a páholyok közönsége ugyanazt hallhatta-e ki, mint a kakasülön szorongók? Miért gondolhatta Liszt Ferenc, hogy az Operaház megnyitása alkalmával a *Magyar Királydalban* a „Hej Rákóczi, hej Bercsényi” kuruc kesergő motívumainak felhasználásával összebékítheti Ferenc Józsefet és a Habsburg-hatalom ellen küzdő Rákóczi-szabadságharc örökségét? Podmaniczky Frigyes báró ellenben, az Operaház intendánsaként miért gondolhatta azt, hogy „sajnálaturkra” a mű bemutatásának útjában „legyőzhetetlen akadály áll”? Mind megannyi izgalmas kérdés, amely felkelti érdeklődésünket és kíváncsiságunkat. Cieger András pedig láthatólag hasonló érdeklődéssel kalauzol bennünket a régmúlt történetek erdejében.

Az alcím jelzi: a szerző az elmúlt években egymástól függetlenül született tanulmányait fűzte össze. Ugyanakkor az a tény, hogy nem jelzi az írások eredeti megjelenési helyét, idejét, illetve azt, hogy végzett-e a szövegeken utólagos simításokat az összeszerkesztés során, felhatalmazza az olvasót, hogy egységes szövegtestként kezelje a kötetbe foglalt írásokat. Mi tartja össze őket? A tézis a következő: az uralkodó és a magyar liberális politikai elit egyezkedése nyomán megszülető közjogi kompromisszum tárgyalásos politikai rendszerváltást eredményezett, amely egyszerre viselte magán az 1848-as forradalom és szabadságharc ideáljainak és vívmányainak, illetve az 1849 és 1867 között mindenekelőtt az uralkodó személyisége által meghatározott abszolutista rendszernek az örökségét. Nem az éles váltás, nem a számonkérés és a rehabilitáció, hanem a színátmenet folyamata határozta meg ezt a rendszerváltást, amikor a közeli és a távoli múlt dinasztiaellenesnek minősíthető hagyományelemeit – a kor kedvelt fogalmával élve: a fátyolvetés gondolatának a jegyében – tabusította. Ennek következtében olyan „kvázilegitim” kormányzati rendszer alakult ki, amely tartós volt, számíthatott az állampolgárok passzívításon alapuló támogatására, de érzelmi azonosulást nem tudott kivá-
la

tani. Teljes egészében még azok sem azonosultak vele érzelmeikben, akik a racionális politikai érvekre hallgatva kidolgozták elveit, magukra vállalták létrehozását és működtetését – s a heves politikai küzdelmekben oly elszántan védelmezték. Nem is szólva a kormányzatot támogató értelmiségi holdudvar tagjairól, akiknek az érzelmi azonosulás még nehezebben ment. Ez a „legitimitásdeficit” jellemezte a kormányzatot kezdetektől fogva – ami megakadályozta, hogy olyan szimbólumrendszer épüljön ki, amelyben az állampolgárok látható, hallható, kézzelfogható formákban magukévá tehetnék, magukénak érezhetnék a kormányzat hirdetett eszméit – s használatukkal demonstrálhatnák az azonosulást velük.

Ennek a problémának a különféle elemeit és következményeit villantják elénk a kötet tanulmányai. Talán az időskori „Ferenc Jóska” jelenség tekinthető a dualista periódus sikeres szimbolikus birodalmi politikai termékének. De addig még évtizedeknek kell eltelnüik – mialatt az uralkodóval szemben is inkább a hűvös távolságtartás, mint a királyi hatalom őszinte tisztelete nyilvánul meg. E könyvben is leginkább az a Ferenc József tűnik fel, aki az egykori és jelenbeli nagy ellenfél, Kossuth „bűneit” nem akarja és nem tudja megbocsátani. Persze nem feledkezhetünk meg a magyar kormányzati közreműködéssel ápolgatott Erzsébet-kultusz sikeréről sem. A Cieger András érdeklődésének előterében álló első években azonban a kormányzat mindenekelőtt Deák Ferenc személyes kultuszára igyekezte legitimációját alapozni a szimbolikus térben – ez azonban csak részben volt sikeres: a kiegyezés ellenfelei nem tudták megrendíteni Deák már korábban kialakult nemzeti kultuszát, ugyanakkor a személyére irányuló pozitív érzelmeket sem sikerült átszivároztatni a kormányzati rendszer személytelen szférájába. A kormányzat közjogi ellenfelei viszont politikai propagandájukban bizton számíthattak a nemzeti szimbólumok mozgósító erejére – amelyeket a kormányzati oldal mindig csak nagy óvatossággal használhatott a lehetséges dinasztiai és birodalomellenes konnotációk elkerülése végett.

Így a könyvben felrajzolt egyedi kulturális, politikai konfliktusok rövid kifejtéséből azonnal és könnyen ráláthatunk a „nagypolitika” egyébként már mintha-megunt kérdéseire: helyesen döntött-e Deák vezetésével a liberális politikai elit, amikor a kompromisszumok útjára lépett? A szilárd parlamenti többséggel rendelkező Deák-párt és utódai valóban képviselték-e legalább a politikai tekintetben aktív népesség nagyobb részének akarátát? Másfelől: a parlamenti üléstermekkel ellentétben a szimbolikus teret kétségtelenül uraló függetlenségi ellenzék szólamai mögött volt-e alternatív politikai program? Nem inkább a birodalom egységének erősítése lett volna-e a magyar politikai elit feladata a századforduló egyébként turbulens éveiben? S a kis kulturális konfliktusok fénytörésében mintha ezek a kérdések is új árnyalatokkal gazdagodnának. Mindenképpen érdemes volt e külön megjelent tanulmányokat egy kötetbe szerkeszteni – együtt felerősítik és gazdagítják egymás érvelését.

Az írásokon végighúzódo „vörös fonal” bizonyos fokig már mintha a determinizmus veszélyét is hordozná, és háttérbe szorítaná az égetően fontos kérdést: miért nem tudta a kiegyezési politikai rendszer lassan-lassan ledolgozni a legitimítás örökölt deficitjét? Vajon a tárgyalásos rendszerváltás ezt óhatatlanul és elkerülhetetlenül magában hordozta? Erre azonban még nem született megnyugtató válasz.

Ki kell emelnem a tanulmányok olvasmányos és érdekfeszítő stílusát, világos szerkezetüket, ideális hosszúságukat, illetve rövidegüket. S persze a számtalan illusztrációt (élclap-karikatúrát, korabeli fényképeket, nyomtatványokat, életképeket, portrékat, meg nem valósult szoborterveket, festményvázlatokat), amelyek nagyon gondos és körültekintő gyűjtőmunkára vallanak – s remélhetőleg hozzájárulnak a potenciális olvasóközönség bővüléséhez. Igazán szép és tetszetős kiadványt tarthatunk a kezünkben, amely egyaránt dicséri a szerzőt és a kiadót, az MTA BTK Történettudományi Intézetének kiadványszervezési csoportját.

Egyetemi tanulmányaim során valamelyik világirodalom-szigorlat

után rádöbbsentem, hogy az irdatlan mennyiségű olvasás után lassan elhalványul a műélvezet, s az ember olvasás közben azonnal elemzési szempontokat keres, összehasonlít és mérlegel, párhuzamokat von, és ellentéteket rekonstruál vagy konstruál. Néha úgy gondolom, a történeti irodalommal is ez a helyzet: az ember történetészként legtöbbször „felhasználja” mások történeti munkáit, nagyra becsült régiéket és kortársakét egyaránt. Ezt a könyvet most élvezettel olvastam – szempontokat is csak utólag kerestem. Őszinte kíváncsiság ébredt bennem például az iránt, mit gondolhatott magában Ferenc József osztrák császár 1867. március 14-én este 8 óra után, amikor Budán a palotakertben „magyar ruhában” állt az erkélyen, hogy onnan üdvözőlje a tiszteletére Pestről átvonuló (a *Pesti Napló* kifejezésével élve) „iszonyu sokaságot”. Az ünnep a dalárdák műsorával kezdődött. Először Kölcsey *Himnuszát* énekeltek, „szép összhangzattal”, s az egész sereg „levett főveggel” hallgatta. Azután két népdal következett („Jaj de fényes csillag ragyog az égen”, „Befordultam a konyhába”), majd a *Szózat* (a *Himnusz*hoz hasonlóan zenekari kísérettel), amit „ismét levett fővegekkel hallgattunk”. Minduntalan felharsant a lelkes „Éljen a király” kiáltás. „A *Szózat* után megzendült a Rákóczi-, majd a Hunyadi induló, s a tömeg megindult kifelé, természetesen nem oly szép rendben, mint a hogy jött, a mit kívánni sem lehetett, út közben folytonosan éltetve a királyt, a hazát, a minisztereket.” (Különfélék című rovat. *Pesti Napló*, 18. évf. 5063–5071. sz. 1867. március 16.) Vajon mit gondolhatott magában Ferenc József? S a dalárda polgár énekes? A bámészkodó tömeg megannyi tagja?

Remélem, hogy sokak érdeklődését fel fogja kelteni a kötet az ilyen és hasonló történeti kérdések, valamint az olyan történeti, látszólag már lerágott csontok iránt, mint amilyen a kiegyezés. Még ha nem minden esetben tud is válaszolni rájuk a szerző. Cieger András ugyanakkor jó néhány ilyen kérdést megfogalmazott, és közülük sokra meggyőző választ is talált.

DEÁK ÁGNES

Szilágyi Adrienn: Az uradalom elvesztése

**NEMESI CSALÁDOK A 19. SZÁZADI
BÉKÉS MEGYÉBEN**

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 368 old. + 12 old. képmelléklet, 3500 Ft (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések – Magyar Családtörténetek: Tanulmányok)

A kötetet fokozott várakozással vettem kézbe, mert Békés megye kiváló agrár-adottságai ellenére, nevével ellentétben, talán a legbékétlenebb megyénk volt a XX. században. A megye nagybirtokosaival foglalkozó mű azzal a várakozással kecsegtetett, hogy általa megismerhetővé válik annak a birtokstruktúrának és a rajta felépülő uralmi szerkezetnek a genezise, amely később oly sok szociális feszültség forrása lett.

Az alapkutatáson nyugvó monográfia szerzője több olyan megállapításra is jut, amelyek fontos továbblépést jelentenek a megyei elitek társadalomtörténetében. A cím ugyanakkor megtévesztő, egy megyei szintű Buddenbrook-effektus, tömeges – pontatlanul, de közkeletűen megfogalmazva – az eldzsentriesedés képét idézi fel, jöllehet erről nincs szó. A probléma valójában egyetlen fejezetben és csak egy család kapcsán bukkan elő.

Szilágyi Adrienn több szálon, változatos módszertani eszköztárral vizsgálja meg, honnan rekrutálódott a megye nemessége, miként működött egy családi kezelésű nagybirtok-konglomerátum – különös tekintettel a családtagok hitelgényeire. Az ősiség keretei között miként lehetett eladni egy nemesi birtokot? A megyei elit mennyiben vált ketté a tekintetben, hogy az uradalmakhoz, vagy pedig a megyei közigazgatáshoz volt inkább társítható? A nemesség rekrutációjához kapcsolódik az a kérdés is, hogy milyen jellemző házassági stratégiák élt a megyei nemesség.

A kötetet egy három pilléren álló historiográfiai bevezető nyitja, amely

a nemességtörténet, az uradalomtörténet és a történeti demográfia főbb, elsősorban hazai vonatkozású eredményeit összegzi. Békéssel kapcsolatban összességében nincs sok lokális előzmény, viszont rendelkezésre állt egy megyei archontológia, amely megkönnyítette az egyes pozíciókat betöltő személyek azonosítását. Ezt követi a török hódoltság utáni Békés megye újratelepülésének közigazgatás- és településtörténetbe ágyazott elbeszélése. A betelepülő nemesség kis létszáma (a józsefi népszámláláskor 254 nemes férfi), és 60%-uk birtoktalan. A szerző minden lehetséges, a levéltárak által megőrzött forrást felhasznál kutatása során, a különböző céllal készült jegyzékektől, kimutatásoktól a megye működését dokumentáló forrásokon át a családi levéltárakig, illetve egyházi anyakönyvekig.

Az első nagy, már nem bevezető funkciójú fejezet *A Békés megyében igazoló nemesek vizsgálata* címet viseli. Szilágyi 1730, s különösen 1790 utáni forrásbázison azt vizsgálja, hogy a nemesi személyek (357 fő) honnan érkeztek a megyébe. Nominális szintű forrásait adatbázisba rendezte, amelyeket 29, tematikusan rendszerezett táblázatban összegzett és adott közre a kötet végén. A származáshelyek vizsgálata árnyalja tudásunkat, mert korábban nem volt ismert, hogy Bihar és Pest után Turóc a 3., Liptó pedig a 6. helyen állt a kibocsátó megyék listáján.

A *Békés megye uradalmi és nagybirtokosai* című fejezet a megye öthatodán elterülő Harruckern-„birodalom” geneziséét tárja az olvasó elé. Szilágyi plasztikusan mutatja be, hogyan fonódott egybe a Harruckern család és a megye működése, ami még a XIX. század első felében is a megye jellemző sajátossága maradt. Csak a kétegyházi és a szentandrászi uradalom volt más birtokosok (az Almásy és a Paksy család) kezén. E jobbára családtörténeti munkákon nyugvó fejezetben a birtoklástörténet kerül előtérbe. 1775-ben a Harruckern család férfiágon kihalt: H. Ferenc testvérei és két lánya örökölte meg a birtokot. 1798-ban az örökösök az addig együtt kezelt birtokokat öt egyenlő részre osztották: a Wenckheim család kapta Gyulát és Békést, a Stockhammer-ág Szarvast,

a Siskovics-ág Csabát, míg a Károlyi örökösök Szentest. Beházasodással jelent meg a Blanckenstein, Festetics, Kárász, Dessewffy, Sztáray, Bolza, Apponyi, Trauttmansdorff stb. család is. Jól látszik, milyen hatalmas munka lehetett e családszövevény feltárása és benne az egyes szálak megkülönböztetése, több generáción keresztül. A lokális elit társadalomtörténete szempontjából fontos a szerző indigenákat illető különbségtétele. Míg az ún. integrálódottak csoportja részt vett a megye életében (főleg a Wenckheim és a Bolza család), addig az ún. abszontisták csak birtokaik jövedelmét húzták Békésből, de máskülönbben nem kötődtek a megyéhez (Trauttmansdorff).

A harmadik tematikus rész (*Magánigazgatás a közigazgatásban*) az örökösök családbogait és karrierjét mutatja be. Ugyanitt két társadalomtörténetileg fontos elemzést olvashatunk. Szilágyi Adrienn egyrészt a Harruckern örökösöknek az 1776 és 1853 közötti időszakban tartott családgyűléseit elemzi. E tárgykörben eddig jobbra csak Kállay István monográfiája volt ismeretes, s hiányzott egy nagycsalád döntéshozatali rendjének, működésének szisztematikus, évtizedeken át követett elemzése. Jöllehet a békési birtokok s részben lakhelyek békési helyszínt valószínűsíteniének, érdekesség, hogy a közös levéltárat már 1808-tól Pesten tartották fenn, tekintve, hogy „a távoli kormányzás nehezíti az ügyvitelt” (127. old.).

A fejezet másik nívója annak rekonstrukciója, hogyan kormányozták a közös birtokelemeket, illetve miként használták fel jövedelmeiket. A költségkímélés érdekében az uradalmakban közösen fizetett tisztviselőket is alkalmaztak (2 uradalmi fiskális, 1 pénztárnok, 1 levéltáros, 1 földmérő, 2 hajdú). A közös jószágok jövedelme (2 malom és 3 puszt, borkimérési jog, pálinkafőzés, kocsmák jövedelme, vízi- és szárazmalmok bérlete, boltok, halászati jog, vásártartási jog) a közös családi kasszába folyt be, amely a családtagok számára hitelként elérhető tőkealkapént, amolyan „családi bankként” szolgált. Ennek révén kikerülhették az uzsorát, s noha hitelek után 6%-os kamatot számítottak fel, a családüléseken sem a kamat, sem a

tőketörlesztést nem nézték szigorúan, így a kihelyezett pénzek nagyobb része elveszett.

A másik kiemelendő eredmény a megye uralmi szerkezetének feltárása. Az, hogy Békés megye újraterelítése, revitalizációja XVIII. században gyakorlatilag egyetlen nagybirtokoshoz, a Harruckern családhoz kötődött, még a XIX. század első felében is messzeemenő következményekkel járt. Valódi, finoman rétegzett nemesi társadalom helyett itt a megyei közigazgatásra is erőteljesen rátelepülő, klientúraépítő nagybirtokról beszélhetünk. A közigazgatásban a Harruckern-birtok és a megye személyzete összefonódott. Fontos e tekintetben a *Haszonbérletek, avagy kiutalt illetményföldek* című alfejezet, ahol Szilágyi példák sorával mutatja be, hogy a megyei adminisztráció tagjai amolyan fizetéskiegészítésként bérbe vehettek az örökösöktől földeket, amelyeket azonban bármikor visszavehettek tőlük. „A földesúr számára a kiutalt haszonbérlet több szempontból is kedvező volt, hiszen egyrészt ezáltal megnyerhette magának a megyei, illetve uradalmi alkalmazottakat, másrészt pedig a bérletből befolyó összegekből saját jövedelmét gyarapíthatta.” (171. old.) Következményként nagymérvű protekció és nepotizmus jellemezte a megyét, ami a források tanúsága szerint közismert lehetett, a más megyebeliek le is nézték a békési tisztviselőket kiszolgáltatottságuk miatt.

Ezt a problematikát viszi tovább a negyedik fejezet, amely – mint címe is jelzi: *Egy vitatott elidegenítés és körülményei – a Stockhammer-birtokrészek kiárúsítása* – esettanulmányként dolgozza fel az 1776-tól a részben saját jogon bírt, részben pedig a Siskovics-hányadból a Stockhammerekhez jutott öcsödi, kondorosi és csabai birtokok 1834. és 1839. évi eladását. Szerencsés, hogy a szerző egyszerre ismerteti az elidegenítés jogszabályi hátterét, annak fokozatait, s mellé egy konkrét eladósodás, majd eladás történetét. A vizsgált esetben a morvaországi Stockhammerek minden adósságukat békési birtokaikra terheltek, hiába tiltakoztak emiatt a Harruckern örökösök. A hitelek kivásárlásához nem volt pénzük, a régi rendi joggal szemben pedig az új,

sokszor bennfentes módon szerveződő, erősebb súlyúnak ítélt joggyarazatok győztek. Azon túl, hogy e folyamat eredményeképp Wodianer Mórinc mint új nagybirtokos megjelent a megyében, a birtokokból vásárló további, kisebb birtokosok körének elemzéséből kiderül, hogy utóbbiak mint a Harruckern örökös családok követői, uradalmi ügyészként, fiskális-ként, részben már hitelezőként jelentek meg a családgyűléseken, hogy az első adódó alkalommal, információ-monopóliumukkal élve, bevásárolják magukat a Stockhammer-birtokrészekbe. Innentől már tulajdonosként vettek részt a családgyűléseken, amire jó példa Csepicsányi Tamás, Omaszta Zsigmond, Szombathelyi Antal, Beliczay József, Hellebrandt János, Simay Kajetán birtokosi térnyerése.

A záró három fejezetben visszatérnek az összetettebb társadalomtörténeti módszertani megoldások. Míg korábban egy-egy eddig nem kutatott vagy nehezen elérhető forráskorpusz aprólékos vizsgálata adja a könyv erősségét, addig itt az eltérő forrástípusok egymásra vetítésével ér el kiváló eredményt a szerző. Jó döntés, hogy *A megye birtokosai és birtokviszonyai* című fejezetben 1850 utáni forrásokat is bevon az elemzésbe, egészen az 1895. évi mezőgazdasági statisztikáig. Ezáltal a vizsgált időspektrum egy egész évszázadot fog át, és a megyei birtokoselit finom rétegzettségű képét is megkapjuk. A birtokosok sorrendje 1893-ban: Wenckheim, Wodianer, Károlyi, Blanckenstein, Almásy. „Lényegében csak a Harruckern-uradalom örökösei és az ahhoz kapcsolódó főúri családok maradtak meg nagybirtokosként a század közepén, majd pediglen a század végén.” (229. old.)

A *Multipozicionális lokális nemesi elit a megyében* című fejezetben a szerző a Lengyel György által megalkotott fogalmi keretben és a Bácskai Vera és Nagy Lajos-féle pontosztációs módszerrel határozza meg a közhatalmi, uradalmi és rokoni szálak erejét. Négy dimenzióban vizsgálódik: 1. megyei és uradalmi pozíciók a készpénzbevétel alapján; 2. társadalmi státus a megszólítások tükrében; 3. a birtok mérete, 4. a birtok jövedelme. Ezzel a megyei elit négy szintjét sikerül elkü-

lönítenie. E rész kutatás az eddigiekkel összhangban, a megye nemességének számszerűleg csekély voltát, a befolyást és pozíciókat tekintve azonban a feltörekvő új személyek dominanciáját erősíti meg. A három kimagasló pontszámú személyen kívül az elit élmezőnye is csak 13 nemes számlál, s harmadsorban is csak 11 személy tartozik a multipozicionális megyei elithez. Fontos, de a várakozásokkal összhangban álló konklúzió, hogy „a birtok meglete erősíthette, illetve annak hiánya gyengíthette az adott nemes pozícióját az eliten belül” (246. old.).

Az utolsó, kimondottan izgalmas fejezet *A megye köznemességének házassági kapcsolatai 1790 és 1848 között*. A történeti demográfiai és társadalomtörténeti szempontú elemzés sok eddigi kliséet cáfol. Míg a korábbi szakirodalom fényében alig van rendi exogámia, Szilágyi Adrienn eredményei ezt Békésre nézve cáfolják. 588 házasságot vizsgált, kétharmaduk 1830 és 1848 között kötött. A házasságok általában helyben, s „nemes és nem nemes között jöttek létre” – írja (255. old.), frappánsan megfogalmazva tételét, miszerint Békést „rendi exogámia és lokális endogámia” jellemzi. Még a megyei elit házasságai közül is csak az elitbe tartozóknak hozzávetőleg fele volt „rokonsági hálózatba” illeszthető (259. old.). Feltűnő az is, hogy a szerényebb státusúak között kötött házasságok tanúi sorában rendre feltűnnek a megyei elit tagjai, ami a patronátus jelentőségére hívja fel a figyelmet.

Az elemzéseket mindenütt közigazgatás- és pénzügytörténeti, jogi összefoglalók segítik. A kötetet 29 táblázat, 2 ábra, 3 térkép és mellékletként egy nagy, a családi hálózatókat a birtokokra vetítő kapcsolati ábra zárja. A táblázatok nem a szokásos függelék kötelező tartozékai, hanem azt az adatvázat képviselik, amelyre az egyes fejezetek felépültek. Az egyenletesen magas színvonalú monográfiát egyetlen ponton érheti csak kritika: a „hivatkozott szakirodalom” cím alatt található bibliográfia számos olyan tételt tartalmaz, amelyekre a kötetben nincs hivatkozás, szerencsésebb választás lett volna a „felhasznált szakirodalom” cím. Ezzel együtt

Szilágyi Adrienn megkerülhetetlen munkát tett le az asztalra, könyvének eredményei, módszertani újításai feltehetően gyorsan beépülnek majd a késő rendi időszak vármegyei nemes-ségét vizsgáló kutatásokba.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Ormos István: Egy életút állomásai

KMOSKÓ MIHÁLY, 1876–1931

A függelékben: Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról. Az 1915–16. tanév második felében végzett tanulmányútja alapján benyújtja Dr. Kmoskó Mihály egyetemi tanár. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Bp., 2017. 508 old. (http://eltearabszak.hu/wp-content/uploads/2017/03/kmosk%C3%B3B3_fedlappal.pdf)

Kmoskó Mihály katolikus tanár, orientalista és pusztažamori pap nevét a nagyközönség több munkája révén ismerheti. A korai magyar történelem keleti forrásait ismertető, évtizedekig kéziratban maradt műve 1997-től jelent meg. Kmoskó ismert antiszemita is volt: 1916 és 1923 között számos durva hangnemű, gyűlölködő írást jelentetett meg. A magyar orientalisztika intézménytörténetében onnan lehet ismerős, hogy Goldziher Ignác halála után, 1923-ban, ő kapta meg a Séri Filológia Tanszéket.

Ormos István igen fontos könyve négy fő részből áll. Az első leírja Kmoskó életét, számos kitérővel, születésétől haláláig (a továbbiakban: „Életrajz”). Ebben talán a legfontosabb állítás az, hogy hivatalosan Kmoskó fogalmazta meg először: zsidók csak a lakosságon belüli számarányukban nyerhessenek egyetemi felvételt az új magyar nemzetállamban (első *numerus clausus* törvény, 1920). A második rész közli Kmoskó második jelentését 1916. február–júliusi szíriai küldetéséről (a továbbiakban: „Jelentés”). Ez a bécsi Osztrák Állami Levéltárban található dokumentum eddig nem volt ismert történész

körökben, megjelentetése igazi szenzáció. A harmadik részt enciklopédikus jelleggel tizenhét rövid szócikk alkotja, amelyek röviden megmagyarázzák a „Jelentés” néhány érdekességét (az utolsó szócikk Kmoskó keleti forrásokat összegyűjtő kéziratának XX. századi hozzáférhetőségével foglalkozik). Végezetül a gazdag képmelléklet térképekkel egészíti ki ezeket az írásokat. Szakkönyvről van szó, részletes irodalomjegyzékkel és névmutatóval – laikus olvasók számára nehéz olvasmány.

Az *Egy életút állomásai* elsődleges forrásanyaga legalább tizenkét levéltári gyűjtemény. A köszönetnyilvánításokból és a könyv sok megjegyzéséből kiderül, hogy a szerzőt számos magán-személy is segítette kutatásában. Csak kettőt említek: Cherubina vincés nővér, Kmoskó pusztazamori emlékének gondozója és Fazekas István a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltségen, alapvető segítséget nyújtottak Ormosnak. Ettől van könyvének valamiféle „közösségi” jellege, amit a szerző nem is rejt véka alá. Emellett azonban nem hallgatható el Ormos István alapos, saját kutatása, hihetetlen nyelvtudása (latin, német, arab és szlovák idézeteket egyaránt könnyedén fordít magyarra) és értelmező munkája.

Nehéz megválaszolni, műfajilag hova tartozik ez a munka. A szerző szerint „életrajzot tart kezében az olvasó, amely Kmoskó mozgalmas életének periódusait [...] eltérő mélységben tárgyalja” (13. old.). Nem foglalkozik sokat Kmoskó tudományos munkáival és tevékenységével, vagyis a könyv nem helyezi el őt a magyar orientalisztika történetében. Ez tudatos – és milyen jó – döntés! Kmoskó élettörténetén keresztül a kelet-európai történelem két fontos dimenziójába láthatunk bele: egyrészt a német és osztrák–magyar katolikus egyház első világháború alatti keleti terveibe (erről elsősorban a *Szíriai út* című fejezet tájékoztat), másrészt a Magyar Királyság területén élő, kettős identitású szlovákság háború végi hihetetlen dilemmáiba és – talán mondhatjuk így – politikai vergődésébe (elsősorban a *Forradalmak kora* fejezetben). A *küzdelem a Felvidék megtartásáért* fejezet kapcsán a szerző leginkább Kmoskó

jó barátjáról, Jehlicska Ferencről, arról a szintén szlovák nemzetiségű magyar katolikus tanárról szól, aki a szlovák nemzeti egységet képviselte a csehekkel szemben, és 1919 után a magyar égisz alatt megteremtendő szlovák autonómiáért harcolt. Ormos adatai segítséget nyújtanak számos kérdés megválaszolásához, sőt problémafelvetései további kutatásokat igényelnek (pl. az osztrák–magyar katolikus egyház külföldi tevékenységéről a háborúk idején). Végezetül Ormos a szlovák identitás dilemmáin keresztül óvatosan, de határozottan meggyőző pszichológiai magyarázatot ad Kmoskó antiszemitizmusára, vagy legalábbis annak 1919–1922-ben fel lángoló, aktív fázisára. Ezek a fontos, alapvető eredmények azonban nem rejthetők el, sőt megerősítik, hogy az „Életrajz” nem pusztán életrajz.

A *Bevezetést* a szerző egy tudományos vita leírásával kezdi. Kmoskó keleti szerzőket tárgyaló kéziratát Zimonyi István kezdte 1997-től megjelentetni, majd a benne található 1920-as évekbeli fordítások felhasználásával saját monográfiát jelentett meg. Ormos recenziójában kritikával illette ezt a monográfiát, melyre Zimonyi válaszolt, ám Ormos további cikkeket írt a felmerülő problémákról (lásd a könyv első 10 lábjegyzetét a vonatkozó, 2005 és 2016 között megjelent publikációkról). Ebben a vitában kristályosodott ki a szerző érdeklődése Kmoskó iránt, mégpedig egy egyszerű, ám a fordítások kapcsán alapvető kérdés foglalkoztatta: mi volt Kmoskó anyanyelve? Lehet-e magyar fordításaira támaszkodni? Kmoskó szlovák anyanyelvű volt, s nemcsak furcsa fordításai, hanem személyisége és döntései is részben ezzel magyarázhatók, vagy legalábbis erre az egyszerű nyelvi tényre vezethetők vissza. A szlovák anyanyelvű, szlovák nemzetiségű, ám nagyon erős magyar kötődésű hívő katolikus papnak saját identitásáról a Monarchiában még nem kellett politikai döntéseket hoznia, amit 1919-ben már nem kerülhetett meg. Az „Életrajz” tehát alapvetően egy filológiai kérdés háttérkutatása, mely egy tudományos vitában képviselt álláspontot hivatott rendkívül alaposan megindokolni. Ez a cél aztán két-három téma

kibontásával gazdagodik, amelyek mind az értelmezést segítik.

A magyar orientalizmusról, illetve a magyar állami intézmények keleti érdeklődéséről itt igazán új megközelítésben olvashatunk. Többé-kevésbé köztudott a magyar politikai elit „birodalmi gondolata” (Romsics Ignác) az első világháború alatt: a keleti terjeszkedés vagy legalábbis befolyás reménye. Ormos ezt a témát vadonatúj nézőpontból, a katolikus egyház és a vallásügyi minisztérium felől közelíti meg. A háború kitörésekor az Oszmán Birodalom kormánya ugyanis kiutasította az antant alattvalóit, ha önként nem távoztak. Mint-hogy a legtöbb katolikus pap és apáca francia, illetve olasz volt, a németek és az osztrák–magyarok nagy lehetőséget láttak katolikus intézményeik átvételére és folytatására. (A katolikus vezetők még az oroszok által uralt ortodox létesítmények iránt is érdeklődtek.)

A magyar kormányban olyan megfontolások is felmerültek, hogy a magyar kivándorlók Amerika helyett ezentúl a Közel-Keletre mehetnének. 1915 novemberében és decemberében katolikus vezetők német kezdeményezésre konferenciákat tartanak Bécsben, Budapesten és Münchenben. Elhatározzák, hogy Kmoskót kiküldik Aleppóba és Jeruzsálembe, hogy arab nyelvtudását tökéletesítse. A cél a felkészülés: Kmoskó legyen képes új, arabul beszélő katolikus misszionáriusokat képezni, és egyáltalán, mérje fel, többedmagával, a terepet. Kmoskó 1916 februárjában érkezik meg Konstantinápolyba, majd március elején egyedül indul tovább Szíria felé (ekkor Szíria még egy nagy földrajzi egység, amely magába foglalja a mai Libanon, Izrael, Palesztina, Jordánia és a mai Szíria területét), és elsősorban a partvidéki városokat (katolikus létesítményeiket) látogatja 1916 júliusáig. Szeptembertől már újra Pesten tanít.

Erről a körülbelül fél éves utazásról szól a „Jelentés”, melyet Ormos magyarázatokkal lát el, és ad közre. A „Jelentés” a vallás és az első világháború kapcsolatát tárgyaló kutatásokhoz kapcsolódik, és az eddig hiányzó osztrák–magyar (katolikus) nézőpontot mutatja be. (Vö. Jonathan H. Ebel: *Faith in the Fight: Religion*

and the American Soldier in the Great War. Princeton University Press, Princeton, 2010.; Philip Jenkins: *The Great and Holy War: How World War I Became a Religious Crusade*. HarperOne, New York, [2014].; Mehmet Beşikçi: *Domestic Aspects of Ottoman Jihad – The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army*. In: Erik-Jan Zürcher (ed.): *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*. Brill, Leiden, 2016. 95–115. old.) Az arab lakta területek első világháborús történetéhez is hozzájárul, hiszen 1916 tavasza igen zord periódus volt Szíriában. A 2000-es évekig a területen csak úgy emlegették az első világháborút, mint az általános sorozás időszakát, törökül *sağar barlık* („felkészülés az utazásra”), illetve arabul *al-tadzsammu'* („összejönni, összegyűjteni”, vagyis mozgósítás). (Erről lásd: Abdallah Hanna: *The First World War according to the Memories of 'Commoners' in the Bilad al-Sham*. In: Heike Liebau et al. [eds.]: *The World in World Wars*. Brill, Leiden, 2010. 299–311. old.) Megtudjuk, mit is gondolt egy magyar katolikus pap az épphogy lezajlott örmény népi társról és az erőltetett menetekről (sajnálta az örményeket, de óva intett a politikai beavatkozástól), az arab nemzetiségi kérdéstről (taglalja az éledő arab nemzeti követeléseket), illetve a cionista telepekről Palesztinában (amelyeket „gyarmatoknak” hív). Bemutatja a szíriai katolikus intézményeket, és leírja a szíriai éhínséget, amely ezek életét követelte éppen ebben a periódusban (az antant blokád alá vonta a partot, a katonai parancsnok és a központi kormány pedig nem tartotta feladatának a polgári lakosság élelmezését). Ismerteti azt a híres esetet is, amikor a francia konzul hanyagsága folytán arab előkelők titkos levelezése az oszmán kormány kezébe került. Ki is végeztek 22 embert 1916 májusában. Kmoskó számos egyéb részletet, személyes beszélgetéseket is említ, ugyanakkor érdekes módon az „arab felkelésről” nem szól, melyet al-Huszajn mekkai emír hirdetett meg 1916 júniusában Mekkában. Ez talán az oszmán hír-

zárlattal és azzal a ténnyel magyarázható, hogy június–júliusban Kmoskó a partvidéki városokban utazgatott. Összességében a „Jelentés” igazán egyedi információforrás, és további kutatásokat sürget.

A könyv második nagy témája a Monarchia szétszakadása és népeinek különválása 1918–1919 során és mindennek befolyása Kmoskó pályájára. A nemzetállamok kialakulását az ilyen személyes történeteken keresztül lehet a legjobban megérteni az 1919-es „wilsoni pillanatban” (vö. Erez Manela: *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford University Press, Oxford, 2007.). Ormos bemutatja, hogy barátja, Jehlicska a szlovák nemzeti mozgalom egyik vezetőjeként biztatta vagy hívta meg 1919 tavaszán Kmoskót, aki akkor a pesti egyetem hittudományi karának dékánja volt, hogy az új csehszlovák államban magas egyetemi állást töltsön be. Mint ilyen hűségesküt tett az új Magyar Köztársaságnak. 1919 tavaszán mégis engedély nélkül eltávozott. Amikor Jehlicska összehördült a csehekkel, Kmoskó kiábrándult, és visszatért Budapestre, hogy 1919 szeptemberétől újra tanítson.

Úgy tűnik, kollégái hazaárulónak tartották, és eljárást indítottak ellene. Kmoskó az igazoló eljárás során többek között azzal védekezik, hogy azért távozott, mert félt, hogy a Tanácsköztársaság megbüntetői antiszemita publikációiért. Ez érdekes momentum, és párhuzamokat mutat egy másik orientalista, Germanus Gyula igazoló eljárásával a Tanácsköztársaság leverése után. Igaz, ott a vád éppen ezzel ellenkező volt (Ormos sajnos nem említi Germanus kézenfekvő esetét, noha számos más ismert embert felsorol). Kmoskó „lázás” tevékenységbe fog a Felvidék megtartásáért, és kapcsolatainak köszönhetően a miniszter személyesen avatkozik bele igazolási eljárásába. Ekkortájt lendül csak igazán bele az antiszemita propagandába, olyannyira, hogy 1919 decemberében fel is szólal az Antiszemita Párt első nagygyűlésén.

Nem szakterületem a magyar szlovákság és az antiszemitizmus története, noha az „Életrajz” alapos jártasságot követel ezeken a területe-

ken. Ormos szerint ugyanis Kmoskó megfogalmazta vagy legalábbis megerősítette a zsidóellenes retorikát azokban az egyetemen folyó vitákban, amelyek 1919 augusztusától kezdve az orvoskar határozatát tárgyalták egy *numerus clausus* törvényről. Kmoskó az Egyetemi Tanács ülésén tett kiegészítő javaslatában a *felekezetek* arányszámát említette, és nyilvánvalóvá tette, hogy a zsidókra gondol. Ormos egy hittudományi karról szóló munka alapján úgy érvel, hogy Kmoskó talán valamelyik másik vitában a felekezeti mellett a *nemzetiségi* alapú különbségtételt is használta. Am hozzáteszi, hogy ennek nincs nyoma a hiányosan fennmaradt levéltári anyagban. Ez a javaslat Ormos szerint az „ország-rabló” szlovákság helyett a zsidókra irányította a figyelmet, hiszen Kmoskó éppen csak visszatért balul sikerült szlovák kalandjából, és jogosan félhetett a hazaárulás vádjától. Nem tudni, hogy ez az elemzés miképpen viszonyul a kurrens történetírás vitáihoz (Kovács M. Máriának a *numerus clausus*-ról szóló munkáit például a szerző nem is idézi). Nyilván további kutatások szükségesek a magyar katolikus egyházi vezetők zsidógyűlöletének teljes körű megértéséhez. Megfontolandó ugyanakkor, hogy a *numerus clausus* bevezetése mögötti érvek nemcsak a mindennapi politikai ideológiában keresendők, hanem a magyar szlovákság problémáiban is.

Fontos megjegyezni, hogy sajnos az átlagolvasó számára ez a könyv nem igazán érthető. Stílusában a szerző őszintesége és személyessége segíti az olvasást, a filológiai részletek és a csapongó tematika azonban számos esetben akadályozza a megértést. Egy példa: *A radikalizálódás* című fejezet Kmoskó aktív antiszemitizmusáról szól, és azzal fejeződik be, vajon tudott-e oroszul. Egetően hiányzik egy egyszerűen áttekinthető időrendi táblázat Kmoskó életéről. Szükség lenne a munka szerkesztett, könnyen olvasható verziójára is, amolyan olvasmányos életrajzra.

Összefoglalóan: Kmoskó élete kapcsán a két nagy téma (a katolikus keleti misszió és a szlovák identitás) részletes kibontása során Ormos a magyar történelem mélyrétegeit tárja fel. Könyve fantasztikus kutatómun-

ka eredménye és történész-filológiai bravúr. A „Jelentés” publikációja nagy segítség az első világháború keleti történetéhez. Az „Életrajz” pedig érinti a magyar koronához tartozó népek a Monarchia utáni differenciálódásának kérdését, a személyes választásokat az új nemzetállami keretek között, és ehhez kapcsolódóan a magyar antiszemitizmus történetét. Számos szlovák származású magyar család XX. századi és mai politikai választásai új fényben tűnhetnek fel. A *katolikus egyház – szlovák nemzetiség – nemzetállamhoz tartozás – magyar antiszemitizmus* négy részből álló problematikája további kutatásokra és vitákra ösztönöz.

MESTYÁN ÁDÁM

Kovai Cecília: A cigány–magyar különbségtevés és a rokonság

L'Harmattan, Bp., 2018. 257 old., 2990 Ft

„Izgalmas és magával ragadó olvasmány” Kovai Cecília könyve, ahogyan ezt a kötet hátsó borítójának „fűlszövege” ígéri. De tanulságos, mi több, tanító is.

Kovai Cecília 2015-ben írta meg doktori disszertációját, s ez lett a könyv alapja. De a történet ennél sokkal hosszabb és szövevényesebb. Egyetemi tanulmányait 1998-ban, az ELTE-n kezdte. Mint írja, „az első év alapozó óráin »megtudtuk«, hogy a Kulturális Antropológia Tanszéken a hazai közegben merőben új tudományt oktatnak, tele kreativitással és lehetőséggel, tanáraink pedig ezen innováció előretolt bástyái, akik folyamatosan küzdenek a hazai reneget ellen. Az antropológia tehát több volt, mint tudomány, küldetés, már-már mozgalommá vált szemünkben.” (39. old.)

Egy évre rá, 1999 őszén Horváth Katával együtt utaznak egy 1700 lelkes nyugat-borsodi faluba, amely település népességének már akkor több mint 20%-a cigány volt. A falut Gömbaljának nevezték el, s amikor

beszámoltak egy-egy általuk vizsgált témáról, az írásban szereplők nevét is megváltoztatták. Munkamódszerük a klasszikus kulturális antropológia hagyományából indult ki.

„Ulf Hannerz kifejezésével élve az »ott lenni« (*being there*) elvét követte. Az »ott lenni« több értelemben is a klasszikus antropológiai kutatás alapját jelenti. Az »ott« arra a térbeli vagy szimbolikus távolságra utal, amely ebben a paradigmában a kutató kultúrális másságát a térbeli »távolság« által garantálja. Ez az »ott« ilyen értelemben lehet [...] akár egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falu cigánytelepe, tehát mindenképpen olyan közeg, amely alapvetően különbözik a kutatóétól, amelyhez jelentős földrajzi és/vagy társadalmi távolságot kell átlépni. [...] A »távol«, ahová a kutatónak el kell mennie, nem pusztán egy lehatárolt »messzi« helyet jelentett, hanem egy szintén lehatárolt »kultúrát«, »népcsoportot« is, amelyet a kutató hosszas otlólte alatt ismer meg.” (27. old.)

De beavatódunk a finom részletekbe is: „Minden közeledésünk a »magyarok« felé, tétova gesztusaink rákérdeztek akkori törékeny viszonyunkra. »Cigányságunk« folyamatos megerősítésre szorult, bizonyítanunk kellett, hogy mi már »velük« vagyunk, nem szégyelljük őket, sem magunkat, ott lakunk, ahol ők, azt esszük, amit ők, ahová mennek, oda megyünk mi is, lojalitásunkhoz nem férhet kétség. Fővárosi kötődésünk, fiatal korunk és a tanszékünkéről hozott ideálkép a »terep« »befogadásáról« fogékonyra tett minket az efféle szoros, már-már testvéri szövetségek kialakítására. Cigányságunk azonban csak magyarságunkkal együtt kapta meg jelentőségét, éppen a cigány–magyar különbségtétel e sajátos kiforgatása tett minket láthatóvá, adott otlétünknek jelentést. A falubeli magyarok számára viszont cigánytelepre költözésünk tűnt a helyi viszonyok fölül teljességgel értelmezhetetlen gesztusnak. Szemünkben lassan elsüllyedtünk a cigánytelepi élet számukra homogén masszájában.” (48. old.)

Közös terepmunkájuk majd tíz évig tartott. Horváth Kata már 2002-ben publikál egy cikket a *Beszélő* Roma dossziéjában (*Savanyú mondja. A*

gömbaljai cigány nők életéről és gyermeknevelési szokásairól), majd 2008-ban, szintén a *Beszélő*-ben egy másikat („*Passing*”: *Rebeka és a meleg büszkeség napja. A borszín diszkurzív korlátairól és lehetőségeiről*), közben 2004-ben a *Tabulában* is közöl tanulmányt (*Szóban-írásban egy cigány szerelmeslevél kapcsán*).

2008-ban kortársaikkal, fiatal antropológusokkal megindítják az *an-Blokk Közéleti Tudományos Magazin*-t, az *anBlok*k Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület négy lapszámot megélt vállalkozását. Ennek 2010/4-es, tematikus száma, a *Cigányozás* számtalan tanulmányt tartalmaz, köztük például Varga Blanka tanulmányát (*Lavírozunk! Ugratási performanszok és cigányozás*), továbbá több gömbaljai vonatkozású írást. Horváth és Kovai közösen jegyzi *A cigány különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban* bevezetőt, majd külön egy-egy tanulmányt közölnek: Horváth Kata *A ki nem mondás rendje. A cigány-magyar különbségtétel működése*, Kovai Cecília *A cigányozásban rejlő lehetőségek. A cigány-magyar különbségtétel átalakulása címmel*. Az egyesület több más tagja is közli gömbaljai kutatásának eredményeit. Hogy a „magyarok” is megszólaljanak, szükség volt olyan kutató munkatársakra, akik „nem süllyedtek még el a cigánytelepi élet homogén masszájában”, akikkel a „magyarok” szóba állnak. Tehát az egyesület közreműködésével indult egy kutatás, hogy a „magyarok” is megszólaljanak (megszólalhassanak). Ezt dokumentálja Oblath Márton („*Itt már stagnálunk*”. *Az „elcigányosodás” folyamata az iskolában*) és Berkovits Balázs (*Cigányok köz munkán. Munkaképzetek egy magyar faluban*) beszámolója. Ezen előmunkálatok eredményei beleépültek Kovai itt tárgyalt kötetébe.

Ez viszont már összefügg a „színházi korszakkal”. Az Új Néző közösségi ösztéművészeti programot 2009–2010-ben valósította meg a Káva kezdeményezésére egy öt szervezet tagjaiból összeállt alkotócsoporthoz. (Lásd erről: Horváth Kata – Oblath Márton: *Performatív módszer. Dráma- és színházalapú beavatkozások és kutatások a Kávában*. Öt részvételi színházi kísérletről. Káva–AnBlok–Parforum, Bp.,

2015.) A drámatanárokból (Káva), színházi szakemberekből (Krétakör), filmesekből (Metaforum film), iparművészekből (Retextil) és társadalomkutatókból (AnBlok) létrejött 25 fős Új Néző társulat arra szerveződött, hogy a helyiek részvételével művészet-alapú társadalmi akciókat valósítson meg szociális és etnikai feszültségekkel terhelt Borsod megyei falvakban. A beavatkozásra szándékosan hasonló lélekszámú és egymáshoz közel fekvő, ugyanakkor nagyon különböző társadalomtörténeti háttérrel és társadalmi szerkezettel rendelkező két településen (Ároktőn és Szomolyán) került sor. A Gömbalján kulturális antropológusként dolgozó AnBlok egyesület tagjaként ebben Kovai Cecília is részt vett, majd a *Beszélő online* felületen 2015-ben több részletben közölte az egyik család történetét – ez lett azután könyve III. fejezetének (*Élet a rokonság hálózataiban*) törzsanyaga.

Míndezek az előzmények tették kerekké a doktori disszertációt. A L'Harmattan strukturális átszerkesztés nélkül, néhány esetben fellelhető nyelvi változtatásokkal jelentette meg a disszertáció szövegét. A valóban rendkívül izgalmas könyv öt fejezetre tagolódik, de időnként igencsak egyenetlen.

Az első a bevezetés, két alfejezete a kutatás nézőpontját és társadalomtudományi kontextusát mutatja be, s ezzel elhelyezi az antropológiai diskurzusban. Itt a doktori disszertáció „kötelező lecke-felmondása” elkerülhetetlenül átszivárog az ezt a metanyelvet nem beszélő olvasóknak szóló szövegbe. A hivatkozások helyenkénti halmozódása valóban leginkább azt a szándékot fejezi ki, hogy „Tanár úr, én készültem”. Ez különösen akkor válik szembeötlővé, amikor az antropológiai diskurzusban nem kifejezetten trendi társadalmi és politikai tényekről elmélkedik a szerző. Viszsa-visszatér az államszocializmus évtizedeinek asszimilációs stratégiájára vonatkozó általánosító kijelentés, például így:

„Az államszocialista rendszer erőteljes asszimilációs politikája ugyanis az etnikai önszerveződés helyett a »munkához való jog«, vagyis a proletarizálódás révén biztosított – legalább

elvieken – mobilitási lehetőséget. A proletarizálódáson keresztül megszerzett osztálypozíció lett volna az, amely [sic!] eltünteti az etnikai különbségtétel sérelmeit. Ugyanakkor az asszimilációs politika, amely a cigányságot meghaladni és megtagadni való társadalmi helyzetnek és identitásnak tettelezte, egyúttal rögzítette a cigányság bántó, stigmatizáló jelentéseit. Hiszen miért is kéne valamit meghaladni és megtagadni, ha nem szégyellendő, negatív és nemkívánatos dolog lenne? A cigányság meghaladásának kívánalma, társadalmi mobilitáson keresztül legyőzése mind a mai napig erőteljesen meghatározza a cigány pozícióban élők stratégiáit, főként azokban a közegekben, ahol a bémunka hajdani expanziója elindította a proletarizáció folyamatát. A munkahelyek drasztikus megszűnésével a megélhetés lehetőségei úgy szűkültek be, hogy közben egy nagy volumenű társadalmi ígéret is összeomlott, amelynek romjai között az immár évtizedek óta működő életstratégiák válhattak üresjáratokká.” (21. old.)

A recenzens hebegve jegyzi meg, hogy az államszocialista korszak cigánypolitikájának is van ennél valószínűleg differenciáltabb szakirodalmi feldolgozottsága, amely nem feltétlenül él olyan kifejezésekkel, mint „asszimilációs rezsim” vagy hogy „az államszocializmus évtizedeiben éppen az asszimilációs stratégia tűnt *kifizetődőnek*”. 1957 és 1961 között az első két évben mégiscsak működött a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége László Mária vezetésével. Ekkor jelent meg Karig Sára és Bartos Tibor folklórkötete, a *Sosemvolt Cigányország* (Európa, Bp., 1958. Népek meséi sorozat). Lényegében ekkor kezdődtek meg Sára Sándor és Gaál István *Cigányok* című dokumentumfilmjének előmunkálatai. Az 1970-es évek elejétől már markánsan jelentkeznek a cigány identitású értelmiségi alkotók, mint Bari Károly, Balázs János, Péli Tamás, Lakatos Menyhért, majd 1979-ben sor kerül a magyarországi autodidakta cigányok első országos tárlatára, s közben a cigányokkal szolidáris értelmiség is hatásosan tevékenykedik, elég csak Schiffer Pál filmjeire utalnunk. Attól tehát, hogy az MSZMP KB vagy a

PB nem deklarálja a cigányság nemzetiség voltát, még nemzetiségként tekinthetnek rájuk. S az 1961-es párt-határozat idevonatkozó mondata sem tart ki három évtizeden keresztül.

A második fejezetben (*A különbségtételek logikája*) azért szó lesz a roma nyelvről, zenéről és táncról és a cigány népzenei mozgalom kibontakozásáról. (Alfejezetek: *A rokonsághoz vezető út; A „magyarság” mint ideál, a „cigányság” mint analógia: a cigány identifikáció lehetőségei; A „cigány” kimondása.*) Itt módszertanilag két problémát fontos megemlíteni. Az egyik, hogy a cigány–magyar különbségtétel alapvetően nem a helyi nyelvhasználatból származik. Mert igaz, hogy míg a nem cigányok (a szerző magyarnak nevezi őket) a magukat cigánynak mondókat cigánynak nevezik (s tán még azokat is, akik magukat nem tekintik annak, vagy mert „kiemelkedtek”, vagy mert „lesüllyedtek”), önmagukat pedig magyarnak, addig a magukat cigánynak mondó cigányok a magyarokat parasztnak. Azaz a különbségtétel a cigányok oldaláról cigány–paraszt különbségtétel. A környéken dolgozó antropológusok és szociológusok (már akire Kovai hivatkozik) cigány szemszögből rendre parasztokról beszélnek, nem magyarokról. Vagyis a cigány–magyar különbségtétel ez esetben az antropológus konstrukciója. A másik megjegyzés, hogy eltekintve néhány férfi kolléga magyarok közt végzett kisebb munkájától, a „magyar oldal” nem szólal meg a cigányokról. Ebből következik, hogy a „különbségtétel” narratívája alapvetően a cigány oldalon jelenik meg, s azt a képzetet mutatja be, mit gondolnak a cigányok arról, amit a magyarok, vagyis a parasztok gondolnak róluk. A „védekezés” pedig, vagyis a cigány mivolt kimondása, ebből a vélt viszonyrendszerből következik.

Kétségtelen, hogy ennek a fejezetnek is vannak figyelemre méltó gondolatai. A gömbaljai magyarcigányok az oláh-cigány népzeneben, majd a népzeneből kiinduló folklorizmus zenéjében találják meg identitásuk ingatag sarokpontjait:

„Az »oláh-cigány« mindig az, aki magán hordozza a cigányság veszélyes jelentéseit, ugyanakkor nem roppan össze a szegény sulya alatt. Az »oláh-

cigányok« a »túl-cigányok«, minden előnyükkel és hátrányukkal, hozzájuk egyszerre társulnak a »nyomor« és a meggazdagodás olyan módjai, amelyek átlépnek az asszimilációs ígéret által kínált osztálypályákon, hiszen elsősorban az informálitás erejéből származnak. Habár az »oláh-cigányok« azok, akiktől a romungrók mindig óvakodnak, hiszen »retkesek«, »elmaradtak«, »cikicigányok«, akik nem átalják a szokásaikat felvállalni a magyarok előtt, veszélyesek, hiszen nem a formális bér munkára épülő asszimilációs stratégia szerint boldogulnak, ugyanakkor irigyelhetők is. Ennek ellenére vagy éppen ezért, az oláh-cigányság a vágy titokzatos tárgya, egy olyan »cigányság« lehetősége, ami nem jár szegénnyel, ahol az azonosulás problémamentesebb, ahol fel lehet szabadulni az asszimilációs nyomás terhei alól. A cigány népzene vonzerejét pedig éppen ez a vágy táplálja.” (69. old.)

A harmadik fejezet (*Élet a rokonság hálózataiban*) hat alfejezetben négy leány életútját mutatja be. A lányok hétévenként születtek, s élettörténetük mind-mind más utat példáz, a legfiatalabb neve Lilike. A szerző erősen azt sugallja, hogy élettörténetük nem független a környezet, a cigányokat érintő politikai és társadalmi folyamatok történetétől, az asszimiláció, illetve az identitásvállalás lehetőségeitől:

„Lilikét szülei úgy öltöztették, mint egy »magyar lányt«, úgy hordták, vitték magukkal, mint kvázi »magyarságuk« titkos és egyben nagyon is reprezentatív zálogát. Ez a gyakorlatban nem jelentette új készségek elsajátítását, csupán a cigányság révén stigmatizált, ugyanakkor oly otthonos megjelenés és viselkedés korlátozását. Egy cigánytelepen a gyerekek többé-kevésbé szabadon mozognak, egyik nagynénitől, nagybácsitól a másikig, sokszor meztláb, a játéktól bepiszkolódott ruhában, tudják, hogy védve vannak azon magyar tekintetek elől, amelyek őket mindezért megvevő pillantással sújtják. Ugyanakkor, mint fentebb láttuk, a »magyar« hatalma éppen abban áll, hogy tekintete akkor is kutakodik, amikor ő maga nincs jelen, hiszen számtalan kis helytartója visszahangozza megkérdőjelezhetetlen ítéleteit. Lilike szülei ezen

önjelölt helytartók egyikei voltak, legkisebb lányuk pedig szókés hajával, világosabb bőrével elért státuszuk élő reprezentációja lett.” (170–171. old.)

Lilike 2014 szeptemberében megkezdte iskoláit egy közeli nagyváros egészségügyi szakiskolájában. A család is, a szerző is reménykedik abban, hogy a leány a tanköteles kor után is bírja az iskolát, szakmát szerez, állást kap, s a többségi intézményekben helyt is fog tudni állni. Lilike „valóban maga a remény”.

A négy lány története és sorsa egyszerre tipikus és rendhagyó. Mind a négyüknek sikerült az adott társadalmi helyzetben felferülő lehetőségeket kiaknázniuk, s bizonyos értelemben történetük kortársaikétól kicsit eltérő. Ez a megfontolás vezet át minket a negyedik fejezethez (*Házasság és gyermekvállalás*), amely „az átlagos élethelyzetűekkel” foglalkozik. Három alfejezete van. A *Középpontban a nemiség* című alapvetően összegzi a különböző cigány csoportokban végzett antropológiai kutatások lényegét. A kulturális antropológusok e vizsgált közösségeket a nemek közötti különbségtételen, a nemiséhez kötődő ideológiákon és gyakorlatokon, a roma és nem roma megkülönböztetésen, a tisztá-tisztátalan fogalom páron keresztül mutatják be. A különbségtételek átlépése, vagyis a roma–nem roma, férfi–nő, tisztá–tisztátalan határának áthágása „szennyezettséget” eredményez. A többször idézett Michael Stewart magyarországi, „Harangoson” végzett kutatása során már bevezette a hazai kutatók egy része által kötelezően követett tisztá–tisztátalan fogalom párt használatát mint sajátos, oláh-cigány ideológiai és gyakorlati megkülönböztetést. Az Angliából érkezett középosztálybeli kutató valójában csak olvashatott azokról a parasztokról, akiktől a cigányok jobb esetben megkülönböztetik magukat, akiknek tisztasági rítusai, nemek közötti megkülönböztetésük, a nemi szerepek kijelölése, bizonyos cselekedetek tiltása vagy előírása ahhoz hasonlított, amit akkor a kutatók tapasztaltak a cigányoknál. Valójában az a kérdés merül fel, hogy mintegy a kutató tesz kötelezően különbséget a cigányok és a nem cigányok között, miközben lehet, hogy csak arról van

szó, hogy a cigányok kompenzálják a fölöttük „uralmi helyzetben” lévő parasztokkal szembeni alávetettségüket, többek között azzal, hogy tisztátalannak minősítik őket.

Nagyon nehéz helyzetben van az antropológus, ha áttanulmányozta a vezető világ elméleteit és gyakorlati modelljeit, és azt találja, hogy az ő terepén kicsit más a „cigány világ”:

„Az általam kutatott cigány közegekben nem találunk ilyen koherensnek tűnő összefonódásokat. Habár a tisztaság itt is fontos tematika, nem létezik a tiszta–tisztátalan, férfi–nő, roma–nem roma különbségtételeknek e tisztán kivethető, egymást erősítő rendszere. Ha azonban elfogadjuk azt a cigánykutatásokon messze túlmutató megállapítást, mely szerint a fenti különbségtételek egymáson keresztül működnek, akkor a terepemen tapasztalt »lágyabb« és jóval kevésbé hierarchikus nő–férfi viszonyt nem értelmezhetjük sem az etnikai különbségtétel, sem az osztályhelyzet vizsgálata nélkül.” (191. oldal)

Kovai Cecília megfogalmazza ebben a fejezetben az oláh-cigánytól eltérő, saját terepének romungró cigány kulturális és társadalmi lényegét. Mind az oláh-cigányoknak, mind a romungróknak szembe kell nézniük az őket körülvevő világ stigmatizáló viselkedésével. Csak nem egyformán reagálnak rá. Kovai szellemes fordulattal beszél erről:

„A mi esetünkben azonban nem számolhatunk be ilyen »sikerekről«. A főként romungró közegekben a cigány nem válik olyan társadalmi jelentéssé, amely más lényegbevágó különbségtételek, mint a nemiség, koherens egységbe rendezésével egyfajta morális felsőbbrendűséget hirdetne. Márpedig a fenti szerzők egyértelműen leírják, hogy terepükön a »roma« vagy »cigány« identitás, habár szintén egyfajta örök stigmatizációval és sérülékenységgel járó állapot, mindenképpen elfogadható társadalmi jelentést is hordoz. Mint láttuk azonban, a roma büszkeség összefügg mind a proletarizáció elkerülésével, mind a nemek közti egyenlőtlenségek fenntartásával. Elmondhatjuk tehát, hogy e roma identifikáció a formális bér munkán kívüli gazdasági tevékenységektől és

az egyenlőtlen nemi viszonyokból kapja hatalmát.” (192. old.)

Rudi történetének egyik epizódját idézem a harmadik alfejezetből (*A nemiség és a munkakerőpiac. Miért lett Rudi munkanélküli?*):

„Már úgy beszél, mint mink, hogy a f...omat verjem a szátokba, azt mondja, már csúnyábban beszél, mint mink, nagyon dzsuker ember!« – mondotta sokszor Rudi. A férfiak beszédükkel asszimilálják a magyar főnököt. Míg a főnök szinte bókol nekik, amikor a »cigányos beszédet« használja, addig egy cigány férfi nem »osztogathatja f...át« mértéktelenül, következmények nélkül főnökének. Talán ezt a problémát oldotta föl Rudi, Lajos és Gyuri az alábbi történetben: »Elment a főnök nézni nekünk maszekot, ozt mi addig neki kezdtünk enni, kajálunk nagyba ozt látjuk, hogy a főnök kinn hagyta a szendvicsét, no ozt fogjuk, szétszedtük, mindhárman beletöröltük a f...unkat, ozt vissza gyött, neki állt a szendvicsnek, mi meg lestük. »Finom a szendvics, főnök« – kérdeztük. – Mm – mondja. – Fiúk, nagyon! Kár, hogy nem ilyet vettetek.« No, mi a földön vótunk a nevetéstől.” (231. old.)

Az a morális probléma foglalkoztat, hogy miközben Magyarországon talán Michael Stewart óta a cigányokról szóló tanulmányok egy része követi, hogy költői nevet használ az általa bemutatott településre, s megváltoztatja a személyneveket, a közölt történetek némelyike mégis felismerhetővé teszi a bennük szereplő embereket. Rudi és társai története erről szól. Nem pusztán arról, hogy a főnök olvassa-e a könyvet, vagy eljut-e hozzá e történet, vagy bárki is fölismeri-e Rudit, Lajost és Gyurit. Mindenképpen három cigány embert ismernek fel, akik e történetben nem mindenki ízlése szerint viselkednek, elegáns módon. Vagyis e már-már mesei fordulat képes-e a történetet, s ilyen formában a cigányok megítélését meseiként kezelni, vagy átszármazik-e ez a történet (s immár nem mint mese) úgy általában véve a cigányokra. Vagyis megírhatunk-e mindent, amit a cigányokról a cigányoktól hallottunk (akár igaz, akár csak minket akartak ugratni).

Az ötödik fejezet összefoglalás, amelyben Kovai Cecília megismétli a

fontosabb kérdésekben tett állításait – az alapproblémáról, az asszimilációs kényszer működéséről, a változásokról, illetve a rokonság és a nemiség stabilitásáról:

„A cigány–magyar különbségtétel hierarchikus viszonyainak fenntartását ugyanis az asszimilációs »rezsím« biztosította a falusi közegekben. Az asszimilációs kényszer a »cigányságot« meghaladandó, legyőzendő társadalmi entitásként tételezi, ily módon rögzítve stigmatizáló jelentéseit, a »civilizálatlanságot«, a »piszkosságot«, a »fejetlenséget«, az »alsóbbrendűséget«. Ez a »rezsím« nem pusztán azzal az ígérettel tartja fenn magát, hogy a cigányság elhagyható, hanem az arra irányuló törekvéseket szinte kötelezővé teszi, a stigmatizált jelentések rögzítésével pedig ellehetetleníti a cigányság mint tágabb értelemben vett politikai jelölő nyilvános megjelenését.” (239. old.)

A könyv utolsó lapjainak olvasása sem válaszolja meg azt a kérdést, hogy az »asszimilációs rezsím« megjelölés valójában mit is takar. Az 1961-es párthatározat, s ennek a korszaknak a cigányokat leíró szövegei három kategóriát használnak: a beilleszkedett, a beilleszkedés útjára lépett és a nem beilleszkedő cigányok csoportjait tételezik. A Kovai nevezte »asszimilációs rezsím« az 1960 utáni Kádár-korszak szavaival élve a cigányság nagyobb részének társadalmi hátrányait kívánta megszüntetni: ténylegesen komolyan akarta venni a tankötelezettséget, a 8 osztály elvégzését a cigányokra is ki akarta terjeszteni, legalább a férfiak körében pedig el is érte a megközelítően teljes körű foglalkoztatást, s legalább tervbe vette a rossz körülmények közötti telepek felszámolását. A központi hatalom ellenében a jobbára járási és községi szintű rendelkezések sokszor megakadályozták a központi irányelvek megvalósítását. A problémát tehát abban látom, hogy bármilyen bölcs és előrelátó határozatok születtek, netán még a végrehajtás lépései is megfogalmazódtak, a helyi szinteken szinte mindent finoman elszabotáltak, érvénytelenítették. Az MSZMP KB Közoktatási és Kulturális Osztályának a Politikai Bizottság számára a magyarországi cigány lakosság helyzetéről írt és

előterjesztett jelentését (1979. április 18.) a Politikai Bizottság május 18-án tárgyalta meg. Ennek fennmaradt a jegyzőkönyve, ami Hajnáczy Tamás dokumentumkötetének talán legizgalmasabb fejezete (Hajnáczy Tamás: *Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek. Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989*. Gondolat, Bp., 2015.). Az előterjesztő Kornidesz Mihály (elvtárs) volt, s hozzászóltak Németh Károly, Nemes Dezső, Óvári Miklós, Losonczy Pál, Fock Jenő, Győri Imre, Sarlós István, Brutyó János, Aczél György és Kádár János (elvtársak). Aczél György pontosan látta, hogy az előitéletek ellen a „párttársaknak” is volna dolguk küzdeni, de a párttagok is oly előítéletesek voltak. Érvényes volt még ekkor – s az ma is – Kardos Ferenc 1972-ben készített tévés sorozatának (*Társadalmi előítéletek*) *Cigányok* című része.

Nem az „asszimilációs rezsim”, hanem a helyi hatalmi szint gyakorlata, s legfőképpen a nem cigányoknak a cigányok mindennapi megkülönböztetését jelentő praktikái adják a megfejtés kulcsát. Vagy talán erről beszél Kovai is a könyve végén:

„A helyi magyarok ösztársadalmi »mi«-jében nincs benne a cigány, nem része a falu közösségének, vagy ha igen, csak mint zavaró tényező. A cigánnyal szemben támasztott legnagyobb elvárás a »nemlétezése«, hiszen ő az, aki osztálypozíciójából fakadóan megtestesíti a középosztály egzisztenciális bizonytalanságait. A »cigány« olyan jelentéseket hordoz, mint szegénység, lecsúszottság, a társadalmi integritás szétesése, a hegemon etnicizált középosztály értékvilágának sérülése, tehát mindazon jelenségeket és jelentéseket, amelyek fenyegetik a falu »közösségét«. Következésképpen a cigány nem tartozhat ebbe a közösségbe, ezért periférián tartása, nyilvános terekből történő kizorítása alapvető érdek az etnicizált középosztálybeli pozícióból.” (240. old.)

Gömbalján az elmúlt fél évtizedben tovább nőtt a cigányok lélekszáma, s emelkedett a népességen belüli arányuk is. Ezzel párhuzamosan csökkent a „magyarok” száma és aránya, és bizonyos, hogy közülük egyre többen hagyják el a falut. Az is bizonyos,

hogy helyükre cigány családok kerülnek. S kíséri majd őket a „magyarok” (a parasztok) tekintete, s talán ilyen-olyan megjegyzése, a cigány „kimondása”. Ha pedig az antropológus folytatná munkáját (talán minden olvasó öröme), a magyarok elhallgatását is meghallaná (mert azért ehhez van füle). Várom/várjuk a folytatást! Akár munkaközösségi formában, akár kooperációban.

SZUHAY PÉTER

Keretek között

A HATVANAS ÉVEK MŰVÉSZETE MAGYARORSZÁGON, 1958–1968

Magyar Nemzeti Galéria, 2017. november 16 – 2018. február 18. Kurátor: Petrányi Zsolt. Kiállítási katalógus, szerk. Borus Judit. MNG, Bp., 2017. 397 old., 7800 Ft

Ismert közhely, hogy a kiállítás elmúlik, de a katalógusa megmarad, ezért szinte fontosabb a dokumentáció, mint az esemény maga. Ez különösen igaz a jelen esetben, hiszen a kötet tanulmányai szándékuk szerint a nevezett korszak megítélését, művészettörténeti és szociológiai értékelését határozottan újragondolják, és másként pozicionálják.

Előljáróban két olyan vonatkozást fontos jelezni, amelyek e vállalkozásnak kiemelkedő jelentőséget kölcsönöz: a tanulmányok szerzőinek életkoruknál fogva már lényegében nincs személyes élménye, tapasztalata a tárgyalt időszakról. Ennek következtében a megközelítés nem is lehetett más, mint tudományos, nem kellett a személyes benyomások, a kortárs szemtanúk esetében óhatatlan szubjektív értékítéletek hálójával megbirkózniuk. Az idő előrehaladtával amúgyis sokkal nagyobb a rálátás, az egyre távolabb kerülő korszak átlátásának lehetősége.

A másik vonatkozás a törekvés az eddigi feldolgozások deklarált folytatására. Petrányi Zsolt *„Keretek között” – Modernista megújulás a szocialista realizmusban 1958 és 1968 között* című, programadó tanulmányában hivatkozik az 1991-ben szintén a Magyar Nemzeti Galéria és a

Ludwig Múzeum által közösen rendezett *„Hatvanas évek” – Új törekvések a magyar képzőművészetben* című, Beke László, Dévényi István és Horváth György kurátorok által rendezett kiállításra. Ez utóbbi volt az a korszakos kiállítás (és katalógus), ahol a korábbi rendszer első nyilvánosságában reprezentatív helyszínen nem látható, „nem hivatalos” művészete először és összefoglaló szándékkal megjelent.

„Az utóbbi évek kutatási programjai, kiállítási projektjei, publikációi azonban a korszakot már a maga ket-tősségében vizsgálják. A *Keretek között* ezt a dualitást kívánja árnyalni azáltal, hogy egyrészt meg kívánja mutatni a kísérleti művészeti színtér hátterét, kontextusát, azt, hogy mihez képest zajlottak a próbálkozások, másrészt egy nyitottabb értékelést kezdeményez” (34. old.) – jelölte ki Petrányi a vállalkozás célját. A feladat rendkívüli, ugyanakkor bőséges források állnak rendelkezésre, hiszen az 1989 előtti szakirodalom szinte kizárólagosan a „hivatalos” művészetre koncentrált.

Standeisky Éva történeti tanulmánya (*Kultúrpolitika és alkotói szabadság*) összefoglalja a kultúrpolitika változásait a korai ötvenes évektől egészen a hetvenes évekig. Bemutatja a folytonos változás árnyalatait, miközben a vezérlő elv, az ideológiai alap, a szocialista realizmus kötelve változatlan maradt – még azokban az időkben is, amikor már csak fedőszinként volt használatos. Rendszerező témacsoportjai nagyon jellemzők magára a korszakra: *A hatvanas évek művészeti életének politikai, kultúrpolitikai vonatkozásai; Intézményrendszer, irányítási elvek; A „kétfrontos harc”*. Az állam és a párt „húzd meg, ereszd meg” kultúrpolitikáját tárgyalva Standeisky finoman jelzi, hogy a különböző művészeti ágak kezelése is más és más volt. Összegzését így zárja: „Az állampárti engedékenységgel járó következmények egyre kevésbé illettek bele a hatalom kulturális elképzeléseibe. 1968 után a pártvezetés kínálódva próbált gátat vetni a befolyása, ellenőrzése alól egyre inkább kikerülő kulturális folyamatoknak. Az engedékenység a hatvanas években egyszerre a túlélés biztosítója és a diktatúra gyengülésének – a kortársak számára

még nem igen érzékelhető – jele volt.” (25. old.)

Petrányi Zsolt tanulmánya fejt ki a kiállítás programját. A cél annak a folyamatnak a bemutatása, amelyben a hivatalos kultúrpolitika támogatását élvező művészet megújult 1958 és 1968 között. Petrányi először a modernizmus fogalmát értelmezi újra. Provokatív tézise szerint „[a]hogy időben távolodunk a modernizmus időszakától, egyre inkább felvetődik annak a vizsgálata, hogy a 20. század karakterét nem ragadták-e meg mélyebben olyan izmusok »között« dolgozó alkotók, akik nem vallották az irányzatok melletti elköteleződést, hanem egyéni hangot találva úgy alkottak, hogy a kísérletek formai eredményének hatásait feldolgozták, használták életművükben, de csak oly mértékben építették be munkáikba, amennyire inspirálta őket, szolgálta a számukra fontos tartalmat.” (31. old.)

Ezután egyrészt a kiállítás alfejezeit ismerteti, úgy, hogy közben a csoportosítás teoretikus érveit is kifejti. *A hatvanas évek neoavantgárd és „konformista” művészeinek* kutatása szakaszban a vizsgálat tárgya az akkori művészetnek az a szelete, amelyben az alkotók a neoavantgárd kutatási módszereitől elhatárolódó, nemzetközi figuratív művészet felfogását akarták a szocialista realizmus körülményei között alkalmazni. Úgy, hogy a megkockáztatott formai és stílári megoldások az újítás mellett az állami kultúrpolitikai elvárásoknak is megfeleljenek.

A „*Figuratív művészet, propagandaművészet?*” alfejezet a szocialista realizmus és modernség elvi vitáit ismerteti, Bortnyik Sándor, Bernáth Aurél és Hans Sedlmayr szövegei alapján. Igen jellemző Bernáth mint zsűritag széles körben ismertté vált véleménye Lakner László dekoratív, absztrakt szekkjéről a budapesti Savoy étteremben: „Tegnap láttam... amely valamilyen dekorációs ábra, az építészeti stílushoz valamilyen homogenitásba összeállt, azonban az nem képzőművészet... A szocializmus ügyét, a nézők egészségét nem veszélyeztetik, de ez nem képzőművészet.” (39. old.)

Az építészetben egyszerűbb volt a helyzet: a korszak modernsége nem

hagyhatta figyelmen kívül a Bauhaus, Le Corbusier vagy Oscar Niemeyer egyetemes felfogását.

Tragikomikusan jellemző a „*Két példa a stílus irányításáról, korabeli jellemzéséről és a támogatás, a türés és a tiltás szimbiózisáról...*” alfejezet példázata Vilt Tibor pesterzsébeti felszabadulási emlékművének és Tar István *Tereferélők* című szoborcsoportjának esetéről. Fotók és zsűrijegyzőkönyvek is bizonyítják a művek folyamatos átalakítását mindaddig, míg a végeredmény mindkét esetben az eredeti szobrászi elképzelés paródiájává nem vált.

A Nemzeti Galériában látható kiállítás fő feladata az 1958-tól modernizálódó szocialista realizmus sokoldalú bemutatása volt (*A stílus kérdése – a kiállítás szekciói*), jelezve, hogy „milyen stílus-kísérletek zajlottak a kultúrpolitika által elfogadott és támogatott művészeti szcénában. Az ennek eredményeként létrejött, akkor szocialista realizmusnak nevezett irányzat, amelyet a mai szakirodalom a megkülönböztetés miatt szocialista modernizmusnak nevez, ideológiai alapokon álló, konszolidált művészeti kifejezőmóddá vált.” (52. old.)

Ennek jegyében a kiállítás és katalógusa elvonultatja a figuratív művészet előzményeit a Bauhaustól az orosz avantgárdig. A *Környezet és a mindennapok* szekció kiindulópontja az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonja, valamint a Venecei Biennálé magyar pavilonjának újramegnyitása. Mindkét helyszínen együtt jelent meg az építészet, a képző- és iparművészet, ám míg az „alkalmazott művészeti” rész jórészt „nonfigurációt” is tartalmazott, a kiállított képzőművészet a „realizmus-hoz” ragaszkodást dokumentálta. A katalógusban külön alfejezetet kapott az expresszív vizuális politikai propaganda, az időszak figuratív művészete Kondor Bélától a Fiala Művészek Stúdiójáig, a köztéri művészet és általában a vizuális kultúra, az életmód, a lakás és a lakberendezés hatása a „modern ember”, a korabeli közönség felfogására – ugyanúgy, mint *Türes és tiltás határain* cím alatt az Európai Iskola, a szürrealizmus és az akkortájt induló neoavantgárd művészeti törekvések.

Rieder Gábor tanulmánya a „szocmodern = szoc(ializmus) + modernizmus” elméletét veszi szemügyre, szellemes, a tárgyhoz csak érintőlegesen kapcsolódó példákat sorolva. Az ötvenes évek sztálinista/rákossista szocialista realizmusa nyilvánvalóan csak a párt kultúrpolitikai követelményeként maradt fenn, de ténylegesen nem létezett 1956 után. Az 1957-es Tavasz Tárlaton a forradalom utáni „lazaság” még külön termet engedélyezett az absztraktoknak. A szocialista modernizmus (szocmodern) első kézzelfogható – hivatalos – megjelenése az 1958-as brüsszeli magyar pavilon Somogyi József és Kerényi Jenő szobraival, Gádosor Lajos és társa díjazott pavilonépületével és az itt bemutatott gasztronómiai csodával, a hortobágyi palacsintával. Rieder értelmezése szerint „a szárazan akadémikus, sztálinista szocialista realizmus (tematikus festészet) markáns egységéből 1945 előtt és 1957–58 után kikérezkednek a klasszikus avantgárd expresszionizmus és konstruktivista nyelvet megidéző alkotások [...] A kikíváncozó tétova hangok 1958 után annyira felerősödtek, hogy ebből bontakozott ki a hatvanas évek fősodorbeli vizualitása, amely a táblaképfestészetben ugyan ritkán szerepel ma, de a monumentális, köztéri művek révén a szocialista képi tudat markáns és látványos rétegét alkotja.” (69-70. old.) A szocmodern fő terepének elsősorban az építészetet tartja – joggal –, de az expresszionizmus és a konstruktivizmus elemeivel felékített monumentális szobrászatnak és festészetnek is fontos szerepe van. A korszak mesterei Somogyi és Kerényi mellett Hincz Gyula, Konecsni György, Kádár György, de jelen van ebben a vonulatban Domanovszky György Picassót idéző sgrafittója a debreceni pályaudvar állomásépületében vagy például Bernáth Aurél expresszív pannói. A díszítő szándékú épületplasztika mint dekoratív elem a korszak vége felé már akár absztrakt is lehetett. „Az ötvenes évek tematikus szocreálja után a hatvanas éveket a különféle alapelekből összegyúrt szocmodern uralta, a hetvenes években viszont már megjelentek olyan, állami megrendelésre készült alkotások is, amelyek a nemzetközi

késő modern szellemében fogantak (82. old.).

Hornyik Sándor *A szocialista spektakulum és a magyar „konstruktivizmus”* című tanulmánya Evgeny Dobrenko posztmarxista kultúrtörténész meglehetősen labilis teóriájára támaszkodik, aki szerint a szocialista realizmus nem csupán stílus, alkotói módszer, művészetfilozófia, „hanem a látványos és agresszív tudatformálás politikai gyakorlata [...] a szocialista realizmus által teremtett valóságra olyan metaforát használ, mint a spektakulum és a szimulákrum.” (86. old.) Hornyik szerint az ötvenes évek második felében a szocializmus jegyében polgárjogot nyert posztnagybányaiság mellett „a hatvanas évek festészetében a »félabsztrakt« szocialista realizmus lett a domináns nyelv, egy pragmatikus vizuális kultúra [...] igyekezett a lehető legjobban megfelelni az új elvárásoknak.” (89. old.) Azok névsorát, akik ezt a hibrid nyelvezetet be tudták illeszteni a konstruktivizmus elemeit is megjelenítő modernség ideájába, Kádár György, Hincz Gyula és Barcsay Jenő festő, valamint Makrisz Agamemnon, Kerényi Jenő és Somogyi József szobrász alkotta. Ebben Barcsay volt az úttörő: „A hazai művészek közül is egy elkötelezett modernista, Barcsay Jenő lett a konstruktivizmus emblematisztikus figurája: a desztalinizált szocialista realizmus politikusai és elméletírói benne megtalálhatták az ideális, modern és apolitikus hősüket, akinek problémahorizontja nem lépte át a művészet kereteit.” (90. old.). Foglalkozik Kádár György ötvenes évekbeli pályáivével is, ami a szocialista realista programképektől az 1958-as konstruktív *Tetők, antennákig* határozott változáson ment át, majd ide kapcsolja Lantos Ferenc geometrikus absztrakcióját is (*Szénesztályozó*, 1961). A külső impulzusok is jelentős szerepet játszanak a kultúrpolitikában, ilyen volt például Picasso baloldalisága és 1956-os moszkvai kiállítása. Hincz Gyula azután kitűnően használta ezt a picassói nyelvet, például a Kertészeti Egyetemre készült mozaikján 1970-ben.

„A korszerűség mint beszédmód azonban az ideológiai szigor és az esztétikai korlátoltság ellenére is zöld utat kapott 1963 után, ami a haladó

szocialista hagyományok újraértékelésének pozícióit is erősítette” (97. old.) – állítja Hornyik: „Vagyis a hatvanas évek közepétől kezdve megmegindulhatott az Európai Iskolával fémjelzett magyar modernizmus kanonizálása is, amelynek köszönhetően olyan, valóban avantgárd figurák is előkerülhettek [...], mint Vajda Lajos.” (97. old.) Az utóbbi ugyan igaz, de az Európai Iskola az 1973-as székesfehérvári kiállításáig még a szakirodalomban sem fordult elő.

Az 1957-es Tavaszi Tárlat katalógusa úgy fogalmazott, hogy „előterbe került a konstruktív, de nem konstruktivista, azaz a »konstruáló-komponáló«, szerkezetes, építő jellegű művészet.” (98. old.) A konstruktív törekvések (ide sorolja Hornyik Barcsayt, Hinczet, majd az akkor fiatal Kondor Bélát) kiindulópontja Cézanne és a történeti magyar konstruktivizmus lett. Összegzésként pedig így foglalja össze teóriáját, az időben visszalépve 1958-ra: „A neokonstruktivizmus annak a magyar szocialista spektakulumnak lett integráns része, amely 1956 után tudatosan kereste új identitását Nyugat és Kelet között. Kiválóan mutatja ezt a brüsszeli program (»Mit adott egy kis nép a nagyvilágnak«), Vasarely hazacsábítása és magyar múzeumának létrehozása, és Kállai Ernő konstruktív naturalista programjának újrainstallálása is, ami meghatározta a hatvanas évek magyar művészettörténetének a progresszióról alkotott képét.” (102. old.) Hornyik többek között ezzel magyarázza, hogy aztán Lantos Ferenc és Fajó János, a Budapesti Műhely, illetve a Pécsi Műhely „alapítói egyszerre illeszkednek bele szervesen a magyar avantgárd és a magyar szocialista művészet történetébe is” (!, 102. old.).

Fehér Dávid írása (*Érintkező kánonok. Nyugati művészeti tendenciák megjelenése Magyarországon a „hosszú hatvanas években”*) Aradi Nóra realizmusfelfogását veszi kiindulópontul, aki széleskörű nemzetközi kitekintéssel tárgyalta a realista, „szocialista, vagy „baloldali” tendenciákat a XIX. századtól az 1960-as évek végéig (vö. Aradi Nóra: *A szocialista képzőművészet története* Corvina, Bp., 1970.) Koncepciója szemléltetésébe természetesen belekerült Picasso, Léger

és a „kapitalista környezetben élő” Boris Taslitzky, és kitüntetett figyelemmel szerepeltette a mexikói muralista vonulatot (Siqueiros és Diego Rivera) csakúgy, mint az olasz neorealista Renato Guttusót. A szelekciós elv elsősorban ideológiai volt, azokra fókuszál, akiknek a művészeti, politikai tevékenysége baloldalként volt meghatározható – függetlenül műveik esztétikai minőségétől.

Fehér ismerteti az ötvenes évek második felétől a hatvanas évek végéig húzódó művészeti tendenciákat Aradi tematikus csoportjai és jelszavai – antifaszizmus, béke, az ifjúság, építés, munkásábrázolás, jövő stb. – felhasználásával. A hivatalosság által támogatott alkotók részben már ismert névsora Hincz Gyulától Domanovszky Endréig, Somogyi Józseftől Kokas Ignácig, Ék Sándortól és Zala Tibortól Makrisz Ziziig, és Kurucz D. Istvánig Kerényi Jenőtől és Blaski Jánostól Kádár Györgyig és Fónyi Gézáig terjed. Fehér csatlakozik az ötvenes évek végének ártértékelőihez (Rieder és Hornyik), amikor leszögezi, hogy „1957-től nem beszélhetünk Magyarországon zsdanovi értelemben vett szocialista realista képzőművészetről, [...] hanem sokkal inkább egy gyakran posztkubista karakterű, mérsékelt modernista, mégis baloldali szellemiségű művészetről, amelyet olykor szocmodernként írnak körül.” (108. old.) Majd elemzi azokat a Budapesten is bemutatott külföldi kiállításokat, melyek bizonyíthatóan hatottak a hazai művészetre, mind a stílus tekintetében, mind pedig a „megengedés” határainak tágításában.

Hatottak az Aradi által értékelt külföldi művészek is – Picasso, Guttuso és Diego Rivera –, és hazai előképnek számított Munkácsy realizmusa, Derkovits és a Szocialista Képzőművészek Csoportja, de még a Gresham posztnagybányai festésze is. Az akkori fiatalabb teoretikusok közül Körner Éva és Németh Lajos munkássága is bővítette a horizontot. A nemzetközi összefüggések ismerete a művészeti intézmények tevékenységén is múltott, a Nemzeti Szalon, majd a Múcsarnok és az Ernst Múzeum, valamint a Kulturális Kapcsolatok Intézete voltak a szóba jöhető kiállítási helyszínek. Renato Guttusónak már 1954-ben

volt kiállítása a Nemzeti Szalonban, amit 1973-ban nagy műcsarnoki bemutató követett. Ugyancsak a Nemzeti Szalonban volt kiállítása Boris Taslitzkynak és Mireille Mailhénak, s mindhárom művésztől vásárolt műtárgyat a Szépművészeti Múzeum. Az ötvenes évek közepétől rendszeresen voltak „keleti” művészetet bemutató kiállítások a Műcsarnokban, a koreaitól a szíren át egészen a nagy csehszlovák kiállításig 1969-ben. „Nyugati” művészet elsősorban a Kulturális Kapcsolatok Intézetének felhatalmazásával szerepelt, a helyszín vagy a KKI Dorottya utca kiállítóterme, vagy a Műcsarnok volt. A kultúrpolitikai döntéseken túl jelentős szerepe volt ebben Néray Katalinnak, aki a KKI munkatársaként kiváló szervezőként a szakmai színvonalat is biztosította. Jó együttműködés alakult ki a British Councilal, ennek eredményeként két Henry Moore kiállítás is látható volt Budapesten (1961 és 1967), 1963-ban pedig az Ernst Múzeum rendezett *Jelenkori brit festészet* címmel kiállítást, ahol Ben Nicholsontól Lucien Freudig láthatott műveket a közönség. Ugyancsak fontos volt a KKI és a párizsi Musée d'Art Moderne szervezésében bemutatott grafikai kiállítás a Műcsarnokban 1967-ben, ahol olyan nevek szerepeltek, mint Hans Hartung, Pierre Soulages, Alfred Manessier, Alberto Giacometti és César. 1969 fordulat volt abból a szempontból is, hogy megvalósulhatott Amerigo Tot és Victor Vasarely kiállítása. Két évvel korábban Amerigo Totnak a székesfehérvári István Király Múzeum akart kiállítást rendezni, amit Aczél György személyesen tiltott le. (Ez az adat nem szerepel Fehér írásában). Ezek nyomán jöhetett létre a *XX. századi magyar származású művészek külföldön* című kiállítások sora Passuth Krisztina szervezésében. Picasso grafikai kiállítását Fernand Léger egyéni kiállítása követte a Műcsarnokban. Az egyetemes művészet felé való nyitás a Szépművészeti Múzeum gyűjteményezési gyakorlatában is érződött.

A magyar művészet külföldi bemutatása terén sokkal lassabb volt a változás, a Velencei Biennálé magyar pavilonjában a modernizmus ugyan megjelent, de 1986-ig áttörés nél-

kül. 1967-ben a XX. századi magyar művészet londoni kiállításán egyedül Lakner László nem tartozott szorosan a kánonba. Másrészt elkezdődött a fiatalabb művészek külföldi jelenléte a hazai kultúrpolitika keretein kívül, például az esseni Museum Folkwang kiállításán szerepelt Maurer Dóra, Lakner László és Major János. Ebben az időben indult Bak Imre és Nádler István nemzetközi bemutatkozása is, elsősorban az NSZK-ban.

„Ugyanakkor, amint erre Lakner, Maurer és Major példája is utal, a szürrealista képalkotás felé kitekinő figurális képzőművészet státusza és pozíciója bizonytalan volt. Míg Németh Lajos *Modern magyar művészet* című, 1968-as kötetében megjelentek a fent említett művészek, addig az Aradi Nóra által írt *A szocialista művészet történetének* jelenkori fejezete (még 1979-ben is!) a Csernus Tibor – és az ő nyomán Lakner László – nevével fémjelzett experimentális festészeti és grafikai tendenciák éles elutasításával zárul.” (122. old.) A szocmodernben megjelenő témák a pop-arthoz forduló szürnaturalisták esetében ugyan nyugati előképekhez kapcsolhatók, ám egészen más formákban jelentkeztek.

Fehér Dávid a szakma előtt álló feladatokat így összegzi: „a támogatás, tűrés közötti szűrkezőnák elemzése a magyarországi művészeti szintér vonatkozásában, illetve annak bemutatása, hogy miképp módosultak – enyhültek vagy szigorodtak – a kultúrpolitika irányvonalai Magyarországon 1957 és 1973 között, milyen modernizációs kísérletek figyelhetők meg a rendszeren belül [...] Ennyiben tekinthető kiemelt feladatnak megvizsgálni a nyugati művészet jelenlétét a hatvanas évek magyarországi intézményeiben, illetve hatását a támogatott és túrt művészek életművében.” (124. old.)

Bódi Kinga *Papíron szabad. 20. századi modern művek szerzeményezése 1958 és 1968 között a Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményében* című írása műfajában teljesen más, mint az eddigi írások: egy szabályos gyűjteményi beszámoló az adott korszakról. Számos érdekes és izgalmas adatot tartalmaz, és kétségtáraz volt az egyetlen gyűjteményrésze

a Szépművészeti Múzeumnak, ahol a gyarapítás nem állt meg teljesen. A *Keretek között* kiállítás/katalógus szempontjából talán azért érdekes a szerepeltetése, mert egyrészt referencialhely volt a gyűjtemény, különösen a XIX–XX. századi művészet terén, másrészt a szórványos nemzetközi kiállításokból megvásárolt darabok ide kerültek. A hatvanas évek második felétől kibővült a szerzeményezés köre, például Pán Imre és Mezei Árpád gyűjteményéből kerültek be lapok a múzeumba. Fenyő Iván, Pataky Dénes és Passuth Krisztina munkássága nyomán a hatvanas évek végére már Vasarely, Henry Moore is a gyűjteménybe került, de a legjelentősebb gyarapodás a Passuth Krisztina által szervezett *XX. századi magyar származású művészek külföldön* című kiállítások anyagából származott.

Szőnyeg-Szegvári Eszter tanulmánya (*Hétköznapiak korszerű formái felé. Vízó és propaganda az Iparművészeti Tanács lakáskulturális kiállításain az 1950–1960-as években*) az Iparművészeti Tanács intézménytörténetével és kiállításával foglalkozik. Csak nagyon nehezen illeszthető az eddigiek sorába, úgy került ide, hogy a szélesebb környezet vizuális kultúrájára is ki akartak tekinteni a kiállítás rendezői. Kézenfekvő, hogy a külső és belső terek, az élet helyszínei fontos szerepet játszanak a korszakban, csakúgy, mint a tárgytipusok – az ülőbútorok, a kerámia, a textil, a plakát, az ipari design és így tovább. Ám a tanulmány nem erről szól.

A kötet következő fele – közel kétszáz oldal – *A kiállított művek jegyzéke* igen jól tagolt, témafejezetekre bontott teljes képanyaggal ellátott, nagyon komoly katalógus, adatokkal és elemző szövegekkel a legfontosabb művekről.

A hatvanas évek művészetének korszerű feldolgozását célul tűző *Keretek között* katalógus/kiállítás előzménye a Magyar Nemzeti Galéria *Hatvanas évek* kiállítása és katalógusa volt (1991), amely azonban, teljesen érthető történelmi okokból, a korszak művészetének addig alig, vagy csak kivételesen látható részére helyezte a hangsúlyt, (a túrt és tiltott kategóriákra), teljesen jogosan nem foglalkozott a hivatalos, és az első nyilvánosság-

ban addig folyamatosan jelenlévő, jól publikált részével. Most a fordítottjának lehettünk tanúi, és ez is érthető, hiszen időszerűvé vált a szocialista realista művészet újraértékelése, a „szocialista modernizmus”, a „szoc-modern” kategória kanonizálása. Ezt a feladatot igen jól és alaposan teljesítette, bár a tanulmányok színvonala nem teljesen egyenletes, de a vállalt feladathoz méltók.

A problémák és ellenvetések oka valójában a kiállítás, amely Budapest-centrikus, a tárgyak legnagyobb részben a Magyar Nemzeti Galériából és a vele összeolvasztott Szépművészeti Múzeumból valók, a kölcsönzött művek pedig az Iparművészeti Múzeumból és fővárosi magángyűjteményekből származtak. Ez kiállításrendezési szempontból teljesen érthető és korrekt, de a korszakot feldolgozó tanulmányokban már torz eredményre vezet. Ugyanis a korszakban a magyar művészeti események, kiállítások súlypontja messze nem a Nemzeti Galéria volt, még a „szoc-modern” alkotók esetében sem. A vidéki központok, elsősorban a székesfehérvári István Király Múzeum kiállításai Kassáktól Vilt Tiboron át Schaár Erzsébetig, Korniss Dezsőig sokkal jelentősebb szerepet játszottak, mint a szürke Nemzeti Galéria. S ha már Pécsig sem ért el a tekintet, akkor legalább a Kiscelli Múzeum Fővárosi Képtáráig el kellett volna látni, amely 1958-tól rendezte Budapesten kiállításait és építette gyűjteményét. A kötetben erről egy szó sem esik. A Múcsarnok–Ernst Múzeum–KKI nemzetközi művészetben játszott szerepét Fehér Dávid remekül írta meg, de a kötet meg sem említi a Múcsarnok magyar művészeti szerepét. Ehhez képest egy teljes tanulmány szól a Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményéről.

A kiállítás/katalógus szerzői így is komoly munkát végeztek, köszönet érte.

Imre Zoltán: Az idegen színpadra állításai

A MAGYAR SZÍNHÁZ INTER- ÉS
INTRAKULTURÁLIS KAPCSOLATAI

Ráció, Bp., 2018., 464 old., 3799 Ft

Imre Zoltán új kötete, korábbi munkáihoz hasonlóan (*A színház színpadra állításai. Elméletek, történetek, narratívák*. Ráció, Bp., 2009.; *A nemzet színpadra állításai. A magyar nemzetiszínház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*. Ráció, Bp., 2013.), egy meghatározott vizsgálati szempontból, jól körülhatárolható fogalmi hálóban elemzi a színháztörténet egyes kiemelkedő előadásait, alkotói stratégiáit. Ebben az esetben az elemzés eszköztára az inter- és intrakulturalitás ernyője alá rendeződik, mivel a szerző a magyar színház kulturális kapcsolataiból kibomló történeteknek, „a folyamatos töreksekkel szerveződő hagyománynak, pillanatnyi sokszínűségének és összetett eseményeinek a rekonstrukcióját” kísérli meg (21. old.). A 11 esettanulmány közül néhányval rövidebb változatban már találkozhattunk tanulmánykötetekben és folyóiratokban, Imre Zoltán azonban alaposan átgondolta, bővítette, újraírta ezeket a szövegeket, és olvasói, korábbi diákjai előtt világosan kirajzolódik az alkotó-folyamat, amelyben a szerző korábbi állításait más szemszögből, vagyis ez esetben a „más” szemszögből súlypontozza újra.

A legnagyobb nehézséget – miként erre a bevezetőben a szerző is utal – még mindig az interkulturális színház meghatározása, illetve a Kelet–Nyugat oppozíció sztereotípiáktól való megfosztása jelenti, ahogyan az e megközelítésmódot választó szerzők esetében immár évtizedek óta. Manapság egyre gyakrabban neveznek „interkulturális színháznak” minden olyan előadást, amely szövegeket, előadói stílusokat, zenét, kosztümöket, maszkokat, táncokat vagy épp díszletelemeket adaptál egy másik kultúrából. Az interkulturá-

lis színház fogalmának tudományos behatárolása azonban igen komplex feladat, s a kutató számos nehézséggel ütközik, ha pontos definíciót kíván megfogalmazni. Patrice Pavis, Marvin Carlson, Erika Fischer-Lichte, Rick Knowls és mások törekvései eredményeképp sokszínű definícióhalmaz jött létre, és vált az 1980-as évektől a színháztudományi vizsgálódás tárgyává. Ez a sokszínűség, az újabb és újabb definíciók megfogalmazása vagy éppen átformálása tünetértékű: egyszerre nyújt a kutatónak bőséges fogalmi választékot, de egyszer s mind megnehezíti a fogalom meghatározását, ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről. Erika Fischer-Lichte és Rustom Bharucha kevésbé terhelt és elhasznált fogalommal állt elő – *Verflechtungen/interweaving* (magyarul talán *összefonódások*) –, amellyel talán megszabadulhatunk attól a történeti tehertől, amely az „interkulturális” terminussal jár, s inkább azt hangsúlyozzuk, hogy az anyag számai egymáshoz simulva (nem összegabalyodva), új textúrát hoznak létre (Dialogue: Erika Fischer-Lichte and Rustom Bharucha. *Textures. Online Platform for Interweaving Performance Cultures*, 2011. augusztus 6. <http://www.textures-platform.com/?p=1667&page=5>). Nem oldódnak fel egymásban, tehát az új produktum különböző és önálló összetevői „közelről” kivehetők. Bár ezt Imre Zoltán ebben a formában nem mondja ki, valójában ő is hasonló módon bontja száaira tárgya szövetét, s igyekszik minden kapcsolódásukat láthatóvá tenni.

A bevezetőben számos egymást kiegészítő, vagy épp egymásnak ellentmondó meghatározást hoz az interkulturális színházra Paul Allain, Jen Harvie, Patrice Pavis, Erika Fischer-Lichte, Craig Latrell, Jacqueline Lo és Helen Gilbert tanulmányaiból. Fischer-Lichte például azt emeli ki, hogy az antikvitás óta számos olyan esetet ismerünk, amelyben szomszédos kultúrák színházi formáinak kölcsönhatása, cseréje valósult meg. Ezáltal válik relevánssá Imre Zoltánnak már az 1800-as éveket érintő vizsgálódása. Latrell felvétele viszont az – melyet a szerző is alkalmaz az esettanulmányokban –, hogy az interkulturális folyamatokat

ne tekintsük kölcsönzésnek, illetve – az eurocentrikus dominancia miatt – kizsákmányolásnak, hanem dialógusnak, ami által meghaladhatjuk az „áldozat/Kelet – bántalmazó Nyugat modellét” (13. old.). Lo és Gilbert tanulmánya pedig az egységesnek tűnő nemzetállamokon belüli eltérő közösségek kapcsolatának, kölcsönhatásának vizsgálatával alapozza meg az intrakulturalitás meghatározását.

Ezzel együtt rendkívül fontos szempont, és az elméleti kerethez is új elemmel járul hozzá, hogy a szerző állítása szerint a színház nem csupán folyamatként, hanem „olyan struktúrális és hierarchikus viszonylatokkal rendelkező intézményként is meghatározható, amely (re)prezentálja a társadalom/közösség alapfeltevéseit, másrészt pedig olyan *jelenség*ként is felfogható, amely az adott társadalom kulturális, történelmi, ideológiai és politikai viszonyaiban helyezkedik el” (18. old.).

Ilyen pontosan meghatározott alapelvekre épül tehát Imre Zoltán elemzéseinek sora. Több mint száz éven kalauzolja át az olvasót, s a különböző műfajok felvonultatása mellett erőteljesen hangsúlyozza a magyar színház *globális* jellegét is, vagyis azt, hogy a vizsgált korszakokban a szembevetendő lokális jelenségek vizsgálata mellett mindig ott a globális nézőpont lehetősége, amely teljesen új keretbe helyezheti addigi elképzeléseinket.

A szerző nagyon jól, követhetően és élvezetesen ír, és szövegében tanulságos megfigyelni a tudatosan alkalmazott, az olvasó előzetes elvárásait kikezdő hangsúlyeltolódásokat. Már az első esettanulmányban, amely a Pesti Magyar Színház nyitóelőadásait elemzi, új megvilágításban látatja a *Belizár* című szomorújátékot. Pest első állandó magyar színházának megnyitása 1837-ben ugyanis szorosan összekapcsolódott a nemzeti függetlenség vágyával, a hősi és dicsőséges magyar múlt feltárásával és bemutatásával, valamint számos esetben az elnyomás elleni harc reprezentálásával. Ez mind meg is valósul Vörösmarty *Árpád ébredése* című előjátékában, s a legtöbb színház-történeti vizsgálódás a nyitó est e darabját állítja középpontba, szemben a német Eduard von Schenk *Belizárjával*. Imre

Zoltán viszont felteszi a kérdést, miért éppen a *Belizárt* mutatták be másodikként, és elméletében a *koloniális mimikri* Homi Bhabhától származó értelmezését adja, új megvilágításba helyezve a Pesti Magyar Színház nyitóelőadását: „Míg az *Árpád ébredése* nemzeti programot adott az itt élő magyar nyelvűek és magyar nemzetiségűek számára, valamint éles kritikával illette a jelen viszonyait, addig a *Belizár* igyekezett meggyőzni a multikulturális Pest-Buda nem magyar nyelvű többségét az egyelőre »ideg(l)en(es) testként« megjelenő intézmény létéről, küldetéséről és értékeiről.” (55. old.) Azaz rávilágít a korabeli Pest-Buda multikulturalitására – melyről gyakran megfedelkezünk –, és felhívja a figyelmet az új magyar színház interkulturális kapcsolataira.

Imre Zoltán minden egyes elemzésében igen szerteágazó tematikájú és jelentős mennyiségű forrásra támaszkodva széles spektrumú kontextust mutat be. A kultúr-, politika- és eszmétörténet mellett találkozunk gondosan felépített marketingterv-elemzésekkel és gazdaságtörténettel is.

Az Ira Aldridge brit-amerikai színész pesti vendéjátékát tárgyaló részben szintén *más* perspektívába helyezi a viszonylag jól dokumentált 1853-as látogatást, amikor Joseph Roach *helyettesítés-* és Christopher Blame *mediatizáció-*fogalmát alkalmazva ír Aldridge sikereiről. Emellett pedig először – de nem utoljára – veti fel, hogy az interkulturalitás eszméje alapján újra lehetne gondolni a színház-történetet.

Különösen izgalmasak a nemzetközi viszonylatban is jelentős sikereket elérő *Taifun*-ról és *Csárdáskirálynéről* szóló tanulmányok, melyek a szoros olvasat technikáját alkalmazva mutatnak rá, milyen dramaturgiai változásokon mentek át az előadások az egyes országokban, az adott politikai viszonyokhoz igazodva. Figyelemre méltó, hogy míg a *Taifun* a japánok szerepeltetésével egy „valóban” távoli idegent mutat meg, a *Csárdáskirálynében* a markáns idegenség és másság Kelet- és Nyugat-Európa viszonyában jelentkezik. A japán nép korabeli megítélésének egyaránt volt pozitív (japonizmus) és negatív („sárga veszedelem”) oldala. A szerző a politikai

kontextust és az uralkodó sztereotípiákat részletesen tárgyalja, nem tér ki viszont az akkori magyar társadalom alapvetően japánbarát attitűdjére a japán–oroszháborút (1904–1905) követő években, ami alapvetően az oroszellenességből fakadt, de tovább árnyalhatja a japán tematikájú előadások egykori népszerűségét is. A *Csárdáskirálynéről* szóló összetett tanulmány felhívja a figyelmet az operettkutatásra, vagyis arra, hogy az utóbbi időben hiánypótló módon „olyan kutatások láttak napvilágot, amelyek már komolyan véve ezt a komolytalan műfajt, a populáris kultúra gazdasági, politikai és ideológiai kontextusában elemzik” (197. old.).

A történeti avantgárd magyar kísérleteit és *A velencei kalmárnak* két, a Nemzeti Színházban tartott bemutatóját tárgyaló tanulmányokban a hiány fogalma kap központi szerepet – ismét újragondolásra késztetve az olvasót. Az utóbbi elemzés *A velencei kalmárban* megjelenő zsidó mint a Horthy-korszakban „felmutatott idegent” állítja szembe a Kádár-korszak „elrejtett idegenjével”, és hangsúlyozza a két bemutató között eltelt időben kiütözött hiányt. Épp a jelentőségteljes elhallgatás miatt lett ugyanis annyira terhelt a téma, hogy 46 év után csupán egy „kikönnnyített”, teljes mértékben feszültségmentes előadást lehetett a Nemzeti színpadára állítani. A kötet e tanulmánya azért is jelentős, mert tovább mélyíti a műltfeltárás egyre erőteljesebb diskurzusát, s tudományos háttérrel biztosít az ilyen jellegű színpadi előadásoknak.

A *Csárdáskirályné* kapcsán már felbukkan a gyanú, hogy sztereotíp elképzeléseinkre rácsafolva a „civilizált Európa” sem egységes: a *Szentivánéji álom* Brook-féle turnéja kapcsán a szerző kimondja, hogy ebben a relációban a keleti blokk kerül a másik, az idegen szerepébe. Nem mintha nem lett volna interkulturális csere a fal mindkét oldalán, hovatovább az egyik oldalon lévő nemzetek között (amit már a Royal Shakespeare Company turnéja önmagában is bizonyít).

Halász Péter társulata és a Mozgó Ház Társulás tevékenysége kapcsán Imre Zoltán arra világít rá, hogy az elért nemzetközi sikerek nem feltétlenül vonnak maguk után hazai kano-

nizációt, sőt „az alternatív létezések mindig marginálisak maradtak, általában idegenként kezelték őket, és sosem tudtak társadalmi méretűvé válni” (432. old.). A másság/idegen-ség tehát egy nemzeten belül is létezik.

Az idegen színpadra állításai összetett, aprólékos és olvasmányos kötet. Tanulmányai ezer szálon kapcsolódnak egymáshoz, folyton vissza-vissza-idézve az előzőekben olvasottakat, és megmutatva, hogy a színháztörténet egyes eseményei szélesebb kontextusban is vizsgálhatók. Emellett talán az a legfontosabb, hogy Imre Zoltán nem csupán új szemszögből vizsgálja a színháztörténet egyes aspektusait, hanem problémákat is felvet, például amikor szóba hozza a magyar színháztörténet-írás útvesztését, kiüresedését(?) – de nem hagyja a kötet végén az olvasót kétségek között, hanem tūpontos gondolataival, paradigma-váltást sürgető javaslataival lehetséges kiutat is kínál a labirintusból. Vagyis nagyon tudatosan szerkesztette, „szőtte” egybe könyvét. Játsszik az Idegen és a Másik kapcsán kialakult sztereotípiákkal, sok esetben forrásokra is rámutat, de még lényegesebb, hogy le is bontja a „rossz” beidegződéseket, utat nyitva egy újfajta látásmódnak, melynek segítségével lehetségessé válik egy újfajta értelmezés, ahogyan ő hívja: „(színház)történet-írás”.

DOMA PETRA

Zódi Zsolt: Platformok, robotok és a jog

ÚJ SZABÁLYOZÁSI KIHÍVÁSOK AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOMBAN

Gondolat, Bp., 2018. 264 old., 2500 Ft

Az elmúlt évek technológiai változásokkal kapcsolatos diskurzusában eleinte a Big Data, később az algoritmus, robot és mesterséges intelligencia kifejezések már-már divatszerű, de a változások irányát tekintve mégiscsak sokatmondó használatát figyelhettük meg. Az online szolgáltatások is megváltoztak, igaz, az online platformok

változása nehezebben megfoghatónak és nevesíthetőnek tűnt, talán azért, mert maguk az alapszolgáltatások – a Google, a Facebook és az Amazon weboldalai – lassan több évtizede ismertek, és a szerepváltozásuk fokozatos, egy darabig talán észrevétlen is volt. A jogtudomány – csakúgy, mint legtöbbször maga a jogi szabályozás is – a technológiai változások tekintetében jellemzően követő jellegű, ami nem meglepő, mivel a technológiai jelenségek társadalomtudományos megértéséhez, kutatásához kell egy kis idő. Az elmúlt évben azonban egészen látványosra sikerült megjelenésük a magyar jogirodalomban. Két könyv is tárgyalja őket: Zódi Zsolt itt ismertetett munkája és a Klein Tamás és Tóth András szerkesztette *Technológia jog – Robotjog – Cyberjog* (Wolters Kluwer, Bp., 2018.).

Első ránézésre úgy tűnik, mintha Zódi „csak” néhány új jelenségnek a jogrendszerre és a jogtudományra gyakorolt hatását vizsgálná. Ennél azonban többről van szó: A *Metaforák és narratívák* című fejezetben a szerző az elmúlt évtizedekben kialakult jogterület, az „informatikai jog” rendszerét és megközelítését is elkezdti újragondolni, a zárófejezetben pedig a könyvben tárgyalt jelenségek jogtudományra és jogalkalmazásra gyakorolt hatását vizsgálja. A műnek e keret adó részei között pedig négy nagy fejezet valóban egy-egy új, átfogó jelenség, a Big Data, a (horizontális és vertikális) platformok, és a mesterséges intelligencia és robotika által felvetett kihívásokat és az azokra adott jogi válaszok lehetőségeit elemzi.

A kiindulópontok világosak: a régi metaforák legfeljebb korlátozottan alkalmazhatók, új megközelítésre, új narratívára van szükség a megfelelő jogi szabályozáshoz. Zódi Zsolt felsorolja az új megközelítések lényegi elemeit, miközben nagyon is tisztában van az előrelátás korlátaival is. Sokszor „nincs más lehetőség, csak kívánni, hogy keletkezzen egy új metafora és narrativa, amelyre azután lehet újabb szabályozást építeni.” (30. old.) Szinte törvénytyszerűen vannak időszakok, amikor a jogi szabályozás nem képes kezelni a felmerülő problémákat – egyszerűen rossz fogalmakat használnak, illetve – és ez a könyvben

többször előkerül – azt sem tudja, hogyan nevezzen meg, hogyan fogjon fel egy új jelenséget.

Az új világrend egyik hajtóeleme az egyre inkább erőforrásnak számító adat. A nagy adathalmazokban (Big Data) rejlő lehetőségekről, veszélyekről, etikai és jogi (különösen adatvédelmi jogi) kérdésekről a külföldi szakirodalomban már sok szó esett. Zódi sikerrel ad hozzá ehhez a diskurzushoz, és egy viszonylag egyszerű, de lényegre törő csoportosítással elkülöníti azokat a jelenségeket, amelyeket a Big Data felerősít (parttalan adatgyűjtés, érintetti kontroll csökkenése, profilalkotás és automatikus döntéshozatal) a kifejezetten Big Data-specifikus problémáktól (viszszanevesíthetőség, diszkriminatív gyakorlatok, előrejelzési és manipulációs képesség). Az adatvédelmi jog rendelkezéseit elemezve arra a következtetésre jut, hogy az Európai Uniónak a Big Data-ra adott jogi válasza – elsősorban az új általános adatvédelmi rendelet szabályozási logikája – egyszerűen rossz, mivel egy korábbi, a 80–90-es években kialakított második generációs szabályozás elveire támaszkodik (General Data Protection Regulation, rövidítve GDPR). Ezt többen vitatják, de kétségtelen, hogy az adatvédelmi jog hatályos alapvetései (célhoz kötöttség, adattakarékosság, átláthatóság, érintetti kontroll stb.) nehezen egyeztethetők össze a nagy adathalmazok kínálta lehetőségek kiaknázásával.

A Big Data jelenség legérdekesebb jogi kérdései a jogalkalmazásra és jogtudományra gyakorolt hatásait elemző fejezetben találhatók. Többször visszatérő gondolat, hogy az új jelenségek felforgató hatása ott érezhető igazán, ahol évszázados elvekkel, alapvető(nek tekintett) értékeinkkel vagy beidegződésekkel ütközik. Mit kezd majd a társadalom (és a jog) a nem várt, nem szándékolt, és különösen az (okozati összefüggésekkel) igazolhatatlan eredményekkel? Zódi szerint „[e]gyelőre elfogadhatatlannak látszik, hogy a gép »jobban tudjon« valamit, és elfogadjunk egy általa hozott és a hagyományos morális mércéinkkel abszurdnak tűnő döntést.” (238. old.)

Két nagy fejezet szól az egyre nagyobb jelentőségű, a mindennapi

élet szempontjából leginkább látható online platformokról. A szerző megkülönböztet horizontális és vertikális platformokat: az előbbiekhez tartoznak például a Facebook, a Google és az Amazon igen széles hatókörű szolgáltatásai, az utóbbiakat egy-egy szűkebb szektort „felforgató”, inkább piactér jelleggel működő szolgáltatások alkotják, például az Uber vagy az Airbnb. Közös jellemzőjük azonban, hogy nem csupán semleges, közvetítőszolgáltatások, ennél lényegesen többet nyújtanak. Ezt a hozzáadott értéket és hatásait nehéz pontosan mérni, és ezért e szolgáltatók szerepe (médiavállalat-e a Facebook? taxiszigltatás vagy diszpécser-szigltatás-e az Uber? stb.) folyamatos vita tárgya, ami különösen nehéz teszi a rájuk alkalmazandó szabályok – és így a felelősségi kérdések – tisztázását.

A szerző számos idevágó jogi kérdést mutat be, a vertikális platformoknál a gyűlöletkeltő vagy sértő tartalom kezelésétől kezdve egyes adatvédelmi vagy szerzői jogi kérdésekig, a vertikális platformok tekintetében a tisztességtelen piaci magatartástól a fogyasztóvédelmen át a munkajogi problémákig. Nem (is lehet) célja átfogóan mindenre kitérni, de a példák jó képet adnak a felmerülő kérdésekről.

Érdekes elemzést közöl Zódi Zsolt a mesterséges intelligencia (mint testetlen robot) és a robotok jogi kihívásairól. Fenntartja a „narratíva-alapú” megközelítést itt is, utalva több közismert, a művészet és a (pop)kultúra által is közvetített felfogásra – és annak sokszor káros hatásaira –, például az öntudatra ébredő gép okozta félelmekre. Állítja, hogy sok széles körben ismert metafora és megközelítés valójában nem eredményez működőképes társadalmi válaszokat. Miért kellene például a robotok emberszerűségéből kiindulni? Vagy: van-e létjogosultsága az ún. Asimov-törvényeknek (ahol a legfőbb parancs, hogy a robotnak nem szabad kárt okoznia emberi lényben) a modern hadviselés autonóm harci járművei mellett?

A szerző igen kritikus az EU robotjogi jelentésével (Európai Parlament, Jogi Bizottság: 2015/2103 (INL), Jelentés a Bizottságnak szóló ajánlásokkal a robotikára vonatkozó

polgári jogi szabályokról) kapcsolatban, arra a következtetésre jut, hogy „a robotok *jelenleg* alig vetnek fel szabályozási problémát” (204. old.), kivéve az autonóm járművek esetét, ahol számos konkrét kérdés vár megválaszolásra. A várhatóan felmerülő specifikus problémákra ugyanis specifikus válaszokat kell majd adni: „a kockázatok az egyes MI [mesterséges intelligencia] területeken mások és mások”, így „az általános robotjog valójában igen kevés szabályt fog tartalmazni.” (209–210. old.) A robotjog általános részre és különös részre tagolása egyébiránt a Klein és Tóth szerkesztette könyvben is megjelenik, igaz, a robotjog létrejöttének Klein Tamás szerint lényegesen nagyobb lehet a jelentősége.

Zódi jóval érdekesebbnek tartja azt a kérdést, hogyan lehetséges a robotokba szabályrendszer programozni, és ennek milyen hatásai lesznek. Van-e értelme KRESZ-táblákat alkalmazni, ha egyébként az önvezető autó az adott szakaszon lassabb haladásra programozható? Miként tudunk értékeket algoritmizálni és értékvalaszításokat beprogramozni, és mennyiben lesz más a végső döntés, ha a gép – szemben az emberrel – szinte végtelen számú változó információt képes feldolgozni? A kérdésekre adott válaszok a jogrendszert is átalakíthatják. Egyrészt a sokváltozós helyzetek gépi kezelésének képessége miatt – a szabályrendszerek további differenciálódása várható. Mivel azonban a gépek csak a kódok nyelvén értenek, a jogrendszert meg kell kettőzni, sőt a közérthetőség fenntartása miatt akár megháromszorozni: az egyik szint lesz a kódok szintje a robotok számára (beprogramozott szabályrendszer), a másik a bonyolult, sokszor technikai norma tényleges szövege a jogászok, a jogvitában résztvevő szakemberek számára, a harmadik pedig a „leegyszerűsített szint” a laikus polgárok számára.

Talán az átláthatóság problematikája az, amivel kapcsolatban hiányérzetünk támadhat a könyv elolvasása után. Az algoritmusok működésének, illetve az algoritmusalapú döntéshozatalnak az átláthatósága (ha nem is teljes nyilvánossága, de akár az érintett, akár erre feljogosított szervezetek

által, legalább korlátozott megismerhetősége) a külföldi szakirodalomban sokszor tárgyalt téma, itt viszont csak érintőlegesen megjelenő kérdés.

Összességében a számos gyakorlati és kézzelfogható példa mellett a könyv egészét erős jogelméleti megközelítés hatja át, ami a szerző tudományos munkásságát ismerve nem meglepő. Az átfogó összefüggésekre koncentrálni, nem merül el egy-egy szűk terület részletekbe menő elemzésében, de akkor sem pontatlan, amikor erre mégis sor kerül. Egyértelműen szintetizáló műve akkor is hiánypótló lenne, ha az egyes részműveket egyébként a szakirodalom alaposan megtárgyalta volna, ami – magyar viszonylatban legalábbis – korántsincs így. A szerző magabiztos megállapításait a témába vágó külföldi és – sokkal szerényebb mértékű – magyar szakirodalom eredményeivel támasztja alá. Ugyanakkor – és ez a szakirodalmi műveknél komoly erény – Zódi Zsolt olvasmányos könyvet írt. Remek érzékkel találja meg az egyensúlyt a tudományos alaposság és a közérthetőség között, egyáltalán nem csak a jogásközönséghez szól. Más (társadalom)tudomány képviselői, gyakorló szakemberek, de a pusztán tájékozódni vágyó olvasók egyaránt élvezettel forgatják majd e művet. És persze már csak azért is számot tarthat a széles közönség érdeklődésére, mert a világunkat alapvetően meghatározó, szinte mindenkit napi szinten érintő jelenségekről szól: arról, hogy mit kezdhet a társadalom a technológiai fejlődés újabb és újabb hullámaival.

HOBSBAWM

Richard J. Evans: Eric Hobsbawm. *A Life in History*. Little–Brown, 800 old., £35.

The Guardian, 2019. február 10.

Angliában, pontosabban Anglia kényelmes vidékein még mindig rendkívüli ténynek számít, ha valaki kommunista volt. Persze nincs benne semmi különös Olasz- vagy Franciországbán, Brazíliában vagy Bengálban, de Yorkshire déli részén, sőt bizonyosan Skóciában sem, ahol az 1945 után létrehozott intézmények oly sokat köszönhetnek a tapintatos kommunista kezdeményezéseknek.

Ez az udvarias csodálkozás még mindig kibillenti Eric Hobsbawm megítélését. Míg élt, a recenzensek és interjúkészítők nem állták meg, hogy meg ne kérdezzék: „Hogyhogy Ön még most is?” Ebből lett később a „Hogy tehette?”. Richard Evans, a mostani vaskos életrajzi könyv szerzője maga is történész, nézetei pedig inkább szociáldemokrata, semmint marxista színezetűek. Igyekszik elkerülni a fenti szokványos fordulatot: „Ez az életrajz,[...] nem hanyagolja ugyan el Eric intellektuális és politikai fejlődését, ám figyelem mindenekelőtt a személyes tapasztalataira, a belső életére irányul.”

Igy azután Evansnál általában a háttérbe szorul Hobsbawm elköteleződése amellett, amit egykor marxizmus–leninizmusnak mondtak. Ehelyett azt vizsgálja, hogyan formálta a félelmetes XX. század politikai környezete Hobsbawm ízlését, pályáját és kapcsolatait. Brit állampolgárként az egyiptomi Alexandriában született (sosem volt menekült, még ha volt is közép-európai zsidó kulturális öröksége), majd Bécsben töltötte a szegénység rémétől kísért kora gyermekségét, hogy elárult tinédzserként

érkezzen meg 1931 izgató és viharos Berlinjébe, amikor a weimari köztársaság már haldoklott, és a Német Kommunista Párt végső utcai harcait vívta az egyre erősödő nácikkal.

Égett a világ, Hobsbawm is láng-ra kapott, és bekapcsolódott a harcokba. Aligha tehetett mást. Evans – kissé erőltetve – azt sugallja, hogy Hobsbawm azért lépett be a kommunista pártba, mert menekülni akart a szegénység szégyenétől – ütött-kopott biciklijé annyira ócskának mutatkozott iskolatársai fényes kerékpárjai mellett. Ennél bizonyosan többet nyomott a latban, hogy úgy érezhette, az első vonalban harcol az amageddoni csatában. Nancy nővérével együtt minden veszéllyel dacolva éltek Berlinben. Hitler hatalomra jutása után is folytatták a „vörös” brosrák terjesztését mindaddig, amíg nagybátyjuk 1933 elején át nem költöztette az egész családot Nagy-Britanniába – s még csak nem is azért, hogy megmeneküljenek az üldöztetéstől (ahogyan többnyire feltételeztük), hanem tisztán üzleti okokból.

A kommunisták a hatalomért küzdöttek, nem csak azért, hogy megvédjék a köztársaságot a náciktól. Vereségük – jelentette ki Hobsbawm sokkal később – élete leginkább meghatározó politikai tapasztalata volt. Nemcsak a harc drámaisága miatt, hanem mert – mint mondta – „a szocialista–kommunista szakítás legszektásabb pontján vált felnőtté”, a Komintern katasztrofális politikájának közegében, amely egyaránt halálos ellenségének tekintette a fasizmust és a szociáldemokráciát. Hobsbawm a Szovjetunió és Sztálin elvtárs csillógó szemű híveként érkezett Londonba, de azután a széles körű baloldali-progresszív szövetségek melletti érvelés nyomta rá bélyegét egész politikai tevékenységére, elutasítva azt a gyakran paranoiás elzárkózást, amely Nagy-Britannia Kommunista Pártjának vezetőit jellemezte. Ez a stratégia vezette el közel 40 évvel később a New Labourért érzett, rövid ideig tartó lelkesedéshez.

Hobsbawm egyszer azt mondta, 16 éves korában határozta el, hogy történész lesz. Evans erre nem talált semmilyen bizonyítékot, arra viszont igen, hogy az ifjú Hobsbawm Lon-

donban megszállottan olvasta a marxista klasszikusokat, és elmélyült a francia és német szépirodalomban, a költészetben és az irodalomtörténetben – mindenekelőtt pedig a „természetben”. Evans csodálatos, túlradó prózában teleírt lapokat ásott elő a hagyatékból – például a londoni ködőről. Ekkoriban kapott rá Hobsbawm a ritka madárfajok azonosítására és katalogizálására is. Még élete végén is hegyet mászott a szeretett walesi tájon; miközben hatalmas mennyiségű irományt és pipafüstöt produkált, egyáltalán nem volt afféle sápatag, íróasztala rabjaként élő értelmiségi.

18 évesen, amikor felvették a cambridge-i King’s College-ba, „magas, szögletes, sovány, csúnya fickónak” látta magát. Ám ha már kilógott a sorból, ennek maga akarta megválasztani a módját. A berlini iskolában azzal tűnt ki, hogy ő volt az „angol fiú”, amit talán el is fogadott. Életrajzírója szerint ösztönösen is mindig a játéktér szélére húzódott, csak egy pontig vett részt a játékban, de mindig jól láthatóan. Későbbi politizálásában – mindenekelőtt a Nagy-Britannia Kommunista Pártja vezetőivel kialakult bosszankodó és bőszítő viszonyában – sem ment igazán sohasem túl a „határon”. Ott álldogált a határnál, de még belül. Voltak beltagok, akik felszólították, hogy tűnjön onnan, és kültagok, akik azt üvöltötték, hogy lépjen már át a kerítésen, amit soha nem tett meg. Ha barátai arról faggatták, miért maradt a pártban, azt mondogatta: „Sohase mondj le. Várd meg, míg kizárnak.” Ám a párt nem tette meg neki ezt a szívességet, noha gyakran csak egy hajszálon múlt. Ha kilép, elmerült volna egy nagy, irányt vesztett tömegben. Azt mondogatta, nem óhajt az egykori kommunisták klubjához tartozni. Kitartott egy új, igazságos világ elvakító látomása mellett, amely még Berlinben érte és formálta át: először értelmét és lelkiismeretét alárendelve a pártfegyelemnek, később pedig a vezetőség heves, de „belső” kritikusaként.

Vonzódása a fősodort épp csak a szélről kísérő élethez hosszú ideig meghatározta szakmai és magánéletét egyaránt. Történész pályája elején energiái nagy részét a XIX. századnak szentelte – már hetvenen is jóval túl

volt, amikor a saját százada felé fordult, és megírta *A szélsőségek kora* című nagyszerű könyvét arról a rövid XX. századról, amelyről azt tartotta, hogy a „legforradalmibb korszak volt a földkerekség írott történelmében”. 1959-ben látott napvilágot a *Primitív lázadók*, amelyből kivilágott, mennyire izgatják a marginális népi felkelések, a „társadalmi banditizmus”. Amikor a kommunista ortodoxia szentté avatta az „autentikus” népzene, Hobsbawm Nagy-Britannia legkifinomultabb jazz-kritikusa volt Francis Newton álnéven – a komoly egyetemek tudós története egyben éjszakai bagolyként élt a Sohóban a „cicák” és „pipik” körében, egy ideig kapcsolatlanban egy bájos, részmunkaidős prostituálttal.

Addigra már kiheverte Muriel Seammannel kötött „elvtársi” házasságát. Egyikük se tudta igazán, mit akar („Érzéseimből arra kell következtetnem, hogy szerelmes vagyok”), de a házasság még nyolc évig tovább botladozott, míg végre kínok közt darabokra hullott, s évekig elhúzódó depresszióba taszította Hobsbawmot. Nem hiszem, hogy Muriel utolsó „Kedves Eric”-levelének közlésével Evans bármit is nyújt azon kívül, hogy zavarba hozza az olvasót.

Vizont Hobsbawmot ekkor már figyelte az MI5.¹ Már a háború alatt is megfigyelés alatt állt, amikor a Royal Engineers egységében szolgált, katonai előadó lett, és „láztóan” szovjet-barát eszméket és nézeteket hirdetett („Második frontot, most!”). Noha lehallgatott telefonbeszélgetéseiből és felnyitott leveleiből semmiféle terhelő tény nem került elő, az MI5 levéltára mégis olyan izgalmas forrásokat rejtett Evans számára, amelyeken csak Hobsbawm eleven stílusú és mélyen elgondolkodtató naplói tesznek túl.

Nem éppen vidám szórakozás 1956 előtt tett politikai kijelentéseit olvasni. Úgy vélte, „bölcshúzás” volt Sztálintól a német-szovjet paktum megkötése 1939-ben; elfogadta, hogy „védekező” jellegű volt Finnország szovjet megtámadása; elítélte a pártot megtagadó renegátokat, például Arthur Koestlert. Belátta, hogy „nem lehetett

könnyű” Feliks Dzerzsinszkijnek, a szovjet titkosrendőrség megalapítójának, hogy embereket kell lelővetnie – de ezt az „objektív kegyetlenséget” szerinte igazolta „a proletariátusba és a mozgalom jövőjébe vetett hit”.

Ám Evans azt is bemutatja, milyen hamar vált a háború utáni évtizedben Hobsbawmból túske a párt testében,

HOBBSAWM MAGYARUL MÉG NEM MEGJELENT FONTOS KÖNYVEI

The Jazz Scene

MacGibbon & Kee, 1959

(Francis Newton álnéven)

Workers: Worlds of Labour

Pantheon, 1985

Globalisation, Democracy and Terrorism

Little, Bown, 2007

How to Change the World:

Reflections on Marx and Marxism.

Yale University Press, 2011

aki felpanaszolja a belső demokrácia hiányát és a párt képtelenségét arra, hogy bármit is bíráljon, ami szovjet – még jóval Magyarország szovjet megszállása előtt, ami azután 1956-ban porba sújtotta a brit kommunizmust. A párt „történész csoportja” szétesett, de létrehívta az értelmiségi új baloldalt; a Hobsbawm szívéhez oly közel álló folyóirat, a *Past & Present* pedig a független marxista francia történészek *Annales*-jával egyenrangú orgánummá vált.

A könyvből kiderül, hogyan táplálták személyes kapcsolatok is Hobsbawm intenzív érdeklődését először a dél-európai – főleg az itáliai –, majd a latin-amerikai paraszti társadalmak iránt. (Mint egyszer bánatosan beismerte nekem, régebben azt gondolta, két intézmény nem éri meg a XXI. századot: a katolikus egyház és a parasztság.) Ezekben az országokban sokkal híresebb és szélesebb körben olvasott szerző lett, mint Nagy-Britanniában. Evans munkáját sok kritika érte amiatt, hogy túlzott részletességgel tárgyalja hőse jövedelmét, kiadói szerződéseit és könyvei eladott példányszámát, de aligha mérhető fel Hobsbawm világméretű hatása, ha nem tudjuk, hogy Braziliában több

mint egymillió példányban keltek el a könyvei.

Az életrajz elbeszéli e mára klaszikus művek – a „kora”-sorozat: *A forradalmak kora*, *A tőke kora*, *A szélsőségek kora*, *A birodalmak kora* (ez személyes kedvencem, angol címe *The Age of Industry and Empire*), *The Invention of Tradition* – belső történetét. Maradandók-e? Hobsbawm a maga ironikus és realista módján úgy gondolta, nem: mind arra vár, hogy meghaladják. Bizonyos, hogy némely hiányosság már most is nyilvánvaló. Soha nem értette meg igazán a nacionalizmust, és megvetette a poszt-modernizmust. Kiábrándító, hogy maradék baloldali párthűségével ösztönösen haragudott a nőmozgalomra, nem tudta megbocsátani, hogy szenvedélyesen támadásba lendültek ahelyett, hogy bevárták volna a forradalmat. Az identitásválasztás énközpontú, szétfűrt politikája pedig egyenesen kétségbe ejtette.

Hobsbawmból úgymond „kedves ember” lett: vendégszerető, bölcse és meghatóan ragaszkodó a barátaihoz. Marlene Schwarzc 1962-ben kötött házassága az életét mentette meg. Megadta neki a belső boldogságot, amellyel el tudta viselni a szocializmus reményének szertefoszlása után a jövőt illető borúlátását.

Evans megrajzolta egy nagy tudós portréját, akit megbecsülnek, ám – ahogy ez lenni szokott – feltűnően az establishmenten kívül állt. 95 évig élt, teljesen megőrizve szellemi erejét. A könyvei is sokáig fognak élni, mert ellenállhatatlanul jó stílusban íródtak. És azért is, mert mind arról szól, hogyan küzd szerte a világon a Sokaság a Kevések hatalma, gőgje és mohósága ellen – és az a harc nem ér egyhamar véget.

NEAL ASCHERSON
Wessely Anna fordítása

¹ ■ Military Intelligence Section 5 – az Egyesült Királyság kémelhárító és nemzetbiztonsági ügynöksége.

A LEGNEHEZEBB PÁLYA

Zeynep Tufekci: *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*. Yale University Press, 2017. 326 old., \$26

Leslie R. Crutchfield: *How Change Happens. Why Some Social Movements Succeed While Others Don't*. Wiley, 2018. 228 old., \$30

New York Review of Books, 2019. február 7.

A 2016. évi választások óta eltelt két évben Donald Trump olyan politikai koncepciókat és gyakorlatokat ösztönzött, amelyek demagógiájukkal, idegenellenességükkel és kegyetlenségükkel párjukat ritkítják a washingtoni kormányzás utóbbi évtizedeinek történetében. Ugyanakkor évtizedek óta nem nagyon tapasztaltunk a jelenlegihez fogható mértékű elkötelezett társadalmi aktivizmust. A Nők Menete, a muzulmánok tiltása ellen tiltakozó reptéri tüntetések, a zsúfolásig megtelt városi termek a Megfizethető Ellátást szabályozó törvény védelmében, a tiltakozások a bevándorló családok szétválasztása és Trump fenyegetőzései ellen, hogy deportálja mindazokat az iratok nélkül érkezett kiskorúakat, akiknek az Obama-adminisztráció már jogi státuszt biztosított, a mozgalom-má kinőtt #MeToo fellépés, a diákok által vezetett Menet Az Életünkért a szigorúbb fegyvertartási szabályozás követelésével és a széles körű tiltakozás Brett Kavanaugh-nak a Legfelső Bíróság tagjává való kinevezése ellen csak a legnagyobb nyilvánosságot kapó megnyilvánulásai a polgárok elszántságának, hogy szembeforduljanak Trumpnak a polgárjogokat, a szabadságjogokat és az alkotmányos normákat sértő támadásaival.

Ezen elköteleződés kevésbé nyilvánvaló jelei közé tartozik a *New York Times* és a *Washington Post* új előfizetőinek tömege, mivel épp ez a két lap

roja fel a kormányzatnak, ha könnyelműen semmibe veszi az igazságot. Az Amerikai Polgárjogi Egyesület (*American Civil Liberties Union*, amelynek jogi igazgatója vagyok) tagsága pedig megnégyszereződött. Már Trump megválasztása előtt is a miénk volt a legnagyobb polgárjogi és szabadságjogi szervezet az Egyesült Államokban, de addig 1,8 milliós tagságunk 2018 novembere óta 400 millióra duzzadt. Drámai mértékben megnövekedett a többi, a Trump által megtámadott alkotmányos és környezeti értékeket védő nonprofit szervezet támogatottsága is.

A Menet Az Életünkért tüntetése a fegyvertartás korlátozásáért, 2018

Ez a tenniakarás tükröződött a 2018. évi félidős választásokban: sokan vettek részt, a demokraták nagyon jól teljesítettek, pedig korábban évtizedekig nem volt ennyire erős a gazdaság, amelyet Trump csak megörökölt. A demokraták 40 hellyel többre tettek szert a Képviselőházban – 1947 óta nem volt a pártnak ekkora nettó nyeresége egy választásból –, továbbá elnyertek 7 kormányzói posztot és több száz – korábban republikánus – képviselői helyet az egyes államok törvényhozásában.

A civil szerveződésű csoportok óriási erőfeszítéseket tettek azért, nehogy 2018-ban megismétlődjék, ami két évvel korábban történt, amikor Trump biztos győzelmét a demokráta szavazók csekély részvétele tette lehetővé.¹ A Menet Az Életünkért például megalakulásától fogva azt hangsúlyozta, hogy „ki kell szavazni őket” a hatalomból, és az egész nemzetre kiterjedő „menj el szavazni” jelszóval mozgósított. A nők azzal válaszoltak a bevallottan szexuálisan erőszakoskodó politikus megválasztására, hogy rekordszámban jelöltették magukat – és nyertek. Az ACLU (az Amerikai Pol-

gárjogi Egyesület) egy alulról kiinduló mozgósító kampánnyal készült: a Nép Hatalma (*People Power*) a városokban és a körzetekben szervezte a polgárok laza hálózatait a helyi hatóságokkal folytatott közös munkára a polgárjogok és szabadságjogok előmozdításáért. Továbbá dollármilliókat fordított a polgárjogi népszavazási kezdeményezésekre, köztük arra a floridai népszavazásra, amely visszaadta 1,4 millió floridai szavazati jogát, akik már letöltötték büntetésüket.

Ez a cselekvő demokrácia. Ha egy elnököt úgy választottak meg, hogy ellenfelénél közel hárommillióval kevesebb szavazatot kapott, s ezután ellentmondásos kezdeményezések sorával igyekszik szélsőséges bázisának kedvében járni, noha elfogadottsági rátája általában a 40%-ot sem éri el, akkor a demokratikus folyamatnak ehhez kell igazodnia. Ez bizonyos fokig be is következett: a polgárok a demokrácia két legfontosabb eszközével – megszólalásaikkal és szavazatukkal – jelezték, hogy helytelenítik az elnök politikáját.

Kérdés, hogy ez az akció elvezet-e értelmes, hosszú távú politikai és társadalmi változáshoz. A félidős választások fontos korai jelzőszáma azt mutatja, hogy igen. Ha a Trump okozta fenyegetettség felsorakoztatja a progresszív polgárokat és csoportokat, akkor valódi, tartós reformoknak nézhetünk elébe. Ha elkopik vagy szétforgácsolódik az ellenállás Trump-pal szemben, a jövőjét szívosan kitartó bázisa határozhatja meg – akkor is, ha a választópolgároknak csak egy kisebbségét képviseli.

Zeynep Tufekci könyve, a *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest* (Twitter és könnygáz – A hálózatosan szervezett tiltakozás ereje és törékenysége) óvatosságra int. Lehet, hogy a baloldali társadalmi aktivizmus mértéke többek között azért is nőtt meg annyira Trump megválasztása óta, mert az internet korában annyival könnyebbé vált a politikai részvétel. Mintha a közösségi média mindig is velünk lett volna. Pedig az első iPhone-t 2007-ben dobta piacra, a Twitter 2006-ban indították el, a Facebookot meg 2004-ben. Tufekci jól szemlélteti, milyen jelentősen könnyebb lett a tiltakozás

¹ ■ A 2016-os részvételi arányok hatásáról lásd Michael Tomasky: *The Midterms: So Close, So Far Apart*. *The New York Review*, 2018. december 20.

megszervezése, a cselekvések koordinációja, az azonosulás és szövetkezés a hasonló gondolkodású polgárokkal. Azaz a Trump által kiváltott páratlanul erős veszélyérzet kétségtelenül az egyik oka a polgári aktivizmus mértékének és energiájának, és az is tény, hogy az ellenzék megszervezésének eszközei még sosem voltak ennyire demokratikusak.

A Közel-Kelet önkényuralmi rendszereivel való elégedetlenség például régóta tart, ám csak a közösségi média ottani elterjedésével került sor az arab tavaszra. A közösségi média tette lehetővé, hogy a másként gondolkodók „leküzdjék a cenzúrát, összehangolják a tiltakozást, megszervezzék a logisztikát, és olyan könnyedséggel terjesszék a humor és az elutasítás hangját, ami kész csodának tűnt volna a korábbi nemzedékek szemében” – írja Tufekci. Ám az arab tavasz aligha lett sikertörténet. Mint Robert Worth bemutatta *A Rage for Order* (A rend dühödt vágya) című könyvében,² a népi tiltakozásnak sok országban sikerült megdöntenie az önkényuralmi rezsimet, ám az eredmény többnyire csak egy újabb önkényuralmi garnitúra lett, nem pedig átmenet a demokráciába.

Lehet, hogy valódi reform részben azért sem sikerülhetett a Közel-Keleten, mert a közösségi média annyira ügyesen hívta a tiltakozókat az utcára. Tufekci megjegyzi: az USA-ban 1955-ben a montgomeryi buszbojkotthoz és 1963-ban a Washingtonba tartó menethez aktivisták légióinak többéves munkája kellett, hogy kialakítsák azokat a hálózatokat, kapcsolatokat, szervezeteket és megtalálják azokat a vezetőket, amelyekkel-akkal fenntartható lett a bojkott és megvalósítható a menet.

Ezzel szemben ma egy nagy tüntetés hetek alatt megszervezhető. A 2018 februárjában elkövetett lövöldözés után nem egészen hat hét kellett, hogy a Menet Az Életünkért országszerte több mint egy millió tüntetőt mozgósítson. A Nők Menete, a történelem legnevezetesebb beiktatás elleni tiltakozása alig több mint két hónapos előkészítést igényelt. A muzulmánok kitiltása miatt tiltakozó reptéri tüntetésekre országszerte a kitiltás kihirdetése másnapján került

sor. Mindez nem lett volna lehetséges a Twitter, a Facebook és a többi közösségi média-eszköz nélkül.

Csak hogy éppen amiatt, hogy a közösségi média ennyire megkönnyíti a szervezést, egy tiltakozás ma már kevésbé jelentésteli indikátora egy mozgalom befolyásának, mint egykor. A Washingtoni Menet egykor a polgárjogi mozgalom intézményes erejét és hatósugarát tanúsította; a mai tiltakozások nem annyira a szervező kampány csúcspontját, mint inkább egy újabbnak a kezdetét jelentik. Mint Tufekci írja: „A hálózatos szerveződések korában egy nagy, szervezett menet vagy tiltakozás nem tekinthető a mozgalom korábbi erőgyűjtése fő eredményének, mert inkább a mozgalom nyilvános színrelépésének kezdeti mozzanata, csak az első állomása.”

Látványos kezdeteik ellenére kérdéses, vajon a Nők Menete, a #MeToo mozgalom vagy a Menet az Életünkért elmozdítja-e a tartós reformokat.

Ráadásul a közösségi média nemcsak a progresszív erőknél teszi lehetővé a hatékonyabb szerveződést, hanem az elnyomó mozgalmaknak is erőt ad. Részben a közösségi média és az internet is felelős azért, hogy az USA-ban újra felbukkantak a fehér felsőbbrendűségét hirdető csoportok. A Ku Klux Klant, a náciakat és a többi rasszista szervezetet elítélő társadalmi normák egykor rendkívül kockázattá tették a fehér felsőbbrendűség hívei számára, hogy felkutassák rokon gondolkodású potenciális szövetségeseiket, hogy nyilvánosan hirdessék nézeteiket. Ma a chatszobákban, a Facebook visszhangkamrájában és mindenféle honlapon rátalálnak közösségükre anélkül, hogy tartaniuk kellene a társadalmi megvetéstől. Mint Siva Vaidhyanathan fejtegette *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy?* (Aszociális média: Hogyan választ szét bennünket a Facebook és hogyan ássa alá a demokráciát?)³ című könyvében, a Facebook „a törzsi szerveződés fóruma”. A társulás megkönnyítésének is megvan azonban az ára.

A közösségi média – miközben megkönnyíti, hogy a másként gondolkodók egymásra találjanak, és hasznos vagy káros kollektív cselekvésbe kezdjenek – a változás erőinek aláásására

vagy semlegesítésére is felhasználható. A cenzúra hagyományos eszközei jóval kevésbé hatékonyak ebben a világban, ahol a független hangok millióival számolhatunk a célba veendő véges számú megszólalási lehetőség helyett. Ám Tufekci kimutatja, hogy a kormányok új módszereket vetnek be bírálóikkal szemben: *trollokat* és *botokat*, amelyek tömeges dezinformációjukkal aláássák a másként gondolkodó megszólalók legitimitását, és kellő mértékű zavart okoznak ahhoz, hogy túlharsogják és lefegyverezzék a másként gondolkodókat. A cél immár nem az ellenkező nézetek elfojtása, „hanem a beletörődés, a cinizmus és a tehetetlenségérzet terjesztése. Ennek sok módja van, például a közönség elárasztása információkkal, figyelmük elterelése vagy ellankasztása mindenféle érdekességgel, a helytálló információkat közlő média delegitimálása [...], szándékos zavar- és félelemkeltés, kétségek ébresztése mások szavahihetőségének agresszív kétségbe vonásával, [...] álhírek előállítása vagy terjesztése, zaklató kampányok kezdeményezése.”

Tufekci még az előtt írta meg könyvét, hogy kiderült volna az orosz beavatkozás az amerikai elnökválasztási kampányba, de mintegy előre tudta, a kormányok hogyan fognak

2 ■ Robert F. Worth: *A Rage for Order: The Middle East in Turmoil, from Tahrir Square to ISIS*. Farrar, Straus and Giroux, 2016.

3 ■ Siva Vaidhyanathan: *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy?* Oxford University Press, New York, 2018.

4 ■ A Facebook cinkos részvételéről Trump kampányában lásd: Jacob Weisberg: *The Autocracy App*. *The New York Review*, 2018. október 25.

5 ■ Sheera Frenkel: Facebook Tackles Rising Threat: Americans Aping Russian Schemes to Deceive. *The New York Times*, 2018. október 11.

6 ■ Katie Benner – Mark Mazzetti – Ben Hubbard – Mike Isaac: Saudis' Image Makers: A Troll Army and a Twitter Insider. *The New York Times*, 2018. október 20.

7 ■ Mike Isaac – Kevin Roose: Disinformation Spreads on WhatsApp Ahead of Brazilian Election. *The New York Times*, 2018. október 19.

8 ■ Gyakran mindkét fél bevett a dezinformációs taktikát, mint például Alabamában a szenátusi választás idején, vö. Scott Shane – Alan Blinder: *Democrats Faked Online Push to Outlaw Alcohol*. *The New York Times*, 2019. január 7.

9 ■ Max Fisher: *Inside Facebook's Secret Rulebook for Global Political Speech*. *The New York Times*, 2018. december 27.

élni és visszaélni a közösségi médiával. A fenti idézetben olvasható leírás tökéletesen jellemzi Donald Trump és szövetségesei taktikáját.⁴ Az Egyesült Államokban több hazai csoport is utánozta az orosz trollok 2016-ban bevett trükkjeit, hogy előre megzavarják a 2018-as félideős választásokat.⁵ Nagyjából ugyanígy tett a szaúdi kormány is, amikor trollokkal vette célba és borította el hangzavarral kritikusai hangját, köztük Dzsamál Hasogdzsiét is, akit később meg is gyilkoltattak.⁶ Hasonló taktikát alkalmaztak Brazíliában is, amikor a 2018. októberi elnökválasztás előtt félrevezető WhatsApp üzenetek milliószerűen segítettek egy Trump-szerű populistának, Jair Bolsonaro választási győzelmét.⁷ A cenzúra már elavult, dezinformáció a divat *online*.⁸

A Facebook és a Twitter próbált tenni itt valamit, de a dezinformációt azonosítani és blokkolni rendkívül nehéz feladat. Mint a *New York Times* egyik cikkéből nemrég megtudtuk, a Facebooknak világszerte 15 000 alkalmazottja van, akik mindennap bejegyzések millióit fésűlik át a kifogásolható tartalmak kiszűrésére örökké változó, aprólékosan kidolgozott – és titkos – szabályok alapján. Egy ekkora cenzurális vállalkozásnál elkerülhetetlenek a tévedések.⁹ Jelenleg nehéz megmondani, hogy a közösségi média nyújtotta előnyök – hogy mindenki szóhoz juthat és a politikai társulások megszervezése sokkal egyszerűbb lett – ellensúlyozzák-e még a jelentős hátrányokat: a törzsiesség ösztönzését, a dezinformációk széles körű terjedését, a megosztott tényközlésekbe vetett hit felmorzsolódását és az aktivizmus aláadását. Visszatekintve már eléggé naivnak tűnik az ujjongás, amely az új technológiának az arab tavaszban játszott szerepét kísérte.

Ha a közösségi média legnagyobb ajándéka a kommunikáció demokratizálása, a legnagyobb veszélye a cinizmus és a bizalmatlanság felerősítése. Ha a portálok dezinformációkkal fertőzöttek, a felhasználók nehezen tudják megállapítani, mi az igazság. Ha pedig az eseményekről csak olyan beszámolók kerülnek eléjük, amelyek megerősítik sejtelmüket, hogy mennyire nehéz változásokat elérni, akkor könnyen feladják reményeiket, és inkább nem tesznek semmit. Vagyis

a végeredmény a status quót kétségbe vonó megnyilatkozásokat illetően ugyanaz, mintha cenzúráznák őket.

Más szóval a közösségi média legalább annyira lehet gátja, mint előmozdítója a hatékony politikai szervezkedésnek. Ahhoz, hogy a ma kibontakozó mozgalmak sikeresek legyenek, le kell jönniük a megalakuláskor és kezdeti sikereiket támogató *online* felületekről, és ki kell alakítaniuk a maguk hagyományosabb intézményi struktúráit, hogy legalább annyira aktívan működjenek az *offline* világban, mint *online*. Egy adott pillanatban egy üzenethez még elég lehet egy *hashtag* (#), de egy mozgalomhoz több kell.

Leslie Crutchfield könyve – *How Change Happens: Why Some Social Movements Succeed While Others Don't* (Mitől lesz változás – Miért sikeres az egyik társadalmi mozgalom, és a másik miért nem?) – hasznos útmutatással szolgál sok egyénnek és csoportnak, akiket és amelyeket Trump megválasztása cselekvésre készített. Crutchfield az elmúlt évtizedek különböző amerikai mozgalmainak tanulmányozásából próbálta leszűrni, mi volt a hatékony mozgalmak közös vonása. Vizsgálta a dohányzás vagy a részeg autóvezetés elleni kampányokat, a fegyverviselés alkotmányos joga és a házasságok egyenlősége továbbfejlesztéséért, a savas esők visszaszorításáért indított mozgalmakat; jóval kevésbé részletesen az *Occupy Wall Street* folyamatát, a környezetvédő kampányokat, a *Tea Party* és a *Black Lives Matter* („A feketék élete is számít”) mozgalmát.

A két könyv fő tanulságai három pontban foglalhatók össze. Először is, az országos változásért indított sikeres kampányok általában helyi szinten kezdődnek, és csak nagyon fokozatosan terjednek ki nemzeti szintre. Ez azt jelenti, hogy a mozgalmak akkor fejlődnek a legjobban, ha először a helyi csoportokat ösztönzik, amelyek ugyan igazodnak a nemzeti stratégiához, de saját régiójukban függetlenül kezdenéyznek és cselekszenek. Crutchfield ezt nevezi „hálózatba szervezett vezetésnek”. Ehhez az irányítottág és a függetlenség sajátos ötvözetére van szükség, mivel a fölülről kiépített országos struktúrában könnyen oda-vész a helyiek lelkesedése, ugyanak-

kor a nemzeti szintű eredményekhez koordinációra van szükség.

Az „Anyák A Részeg Vezetés Ellen” például bátorította a komoly autonómiával rendelkező helyi tagszervezetek létrehozását. 1980-ban alapították, és öt évvel később már 450 helyi tagszervezete és kétfélmillió tagja volt. A *National Rifle Association* („Nemzeti Kézifegyver Szövetség”) minden államban rendelkezett a fegyverviselési jog tagállami szintű elismeréséért harcoló szervezettel már jóval azelőtt, hogy a Legfelső Bíróság 2008-ban tárgyalni kezdte volna a fegyverviselés alkotmányos jogának kérdését. Ezzel szemben a fegyverviselés korlátozásáért indított mozgalom (*Brady Campaign to Prevent Gun Violence* – „Brady-kampány a fegyveres erőszak megelőzésére”) Washingtonra koncentráltta erőit, és alig volt jelen az egyes államokban, amivel megkönnyítette a *National Rifle Association* dolgát. Crutchfield megállapítja, hogy „az 1980-as évek óta a sikeres mozgalmak mind azt az utat választották, hogy először az egyes államokban szervezkedtek – akár a fegyverviselés jogáról, akár a dohányzás korlátozásáról vagy a részeg vezetés visszaszorításáról volt szó”.

A fegyverviselés korlátozásáért szervezett mozgalom időközben tanult hibájából, és a Michael Bloomberg által 2014-ben alapított *Everytown for Gun Safety* („Fegyverkorlátozást minden városba”) maga is igyekszik követni az NRA-nak az állami szintre összpontosító stratégiáját. Ha a Menet az Életünkért együtt tud működni velük, jó eséllyel valódi változásba fordíthatja át azt az országos figyelmet, amelyet a parklandi lövöldözésre adott fellelkesítő reakciója ébresztett. Ám ehhez az intézményszervezés fáradságos munkájára lesz szükség az egyes államok szintjén.

Másodszor: mindkét szerző hangsúlyozza, mennyire fontosak az erős struktúrájú intézmények, amelyek bizalmat élvező vezetőkre ruházzák a döntések felelősségét. Szervezet és egyértelműen kijelölt kompetenciák nélkül a mozgalmak szét is eshetnek, amikor ügyesen kellene reagálniuk a változó körülményekre. Tufekci egy ilyen „taktikai lefagyást” nevez meg az arab tavasz kudarcának egyik okaként: a közösségi médiára támaszko-

Trump beszédet mond a Nemzeti Kézifegyver Szövetség éves kongresszusán, 2019. április

dó tiltakozások nem alakították ki azt a fajta szervezeti cselekvőképességet, amely szükség esetén lehetővé tette volna a taktikai elmozdulást. Mindkét szerző ezt tartja az intézményekkel és a hierarchiákkal élesen szembeforduló *Occupy Wall Street* esetében is a kritikus gyengeségnek, ami végül gyakran diszfunkcionális eredményre vezetett.

Harmadszor: a választások kulcsszerepet játszanak a reformot követelő mozgalmak sikerében. Mind a *Tea Party*, mind az *Occupy Wall Street* alulról szerveződött, de míg a Tea Párt csak avval törődött, hogy a nézeteit tükröző képviselőket válasszon, az *Occupy* foga nem fült a közönséges politikához. Az egyik bekapcsolódott a demokráciába, a másik kiszállt belőle. Míg a Tea Párt tartós befolyásra tett szert, az *Occupy* már a múlté. Az is igaz, hogy összevetésük nem igazán méltányos, tekintve, hogy a Tea Pártot több millió dollárral támogatták – amit Jane Mayer feltárt *Dark Money* (Sötét pénzek) című könyvében.¹⁰ Am mindazonáltal tény, hogy az Egyesült Államokban a demokratikus folyamaton át vezet út a reformokhoz.

A nők kezdettől a Trump elleni tiltakozás középpontjában állnak, s ez valószínűleg így is marad. Régóta ki vannak téve szexuális zaklatásnak, ám az, hogy olyasvalaki lett az Államok elnöke, aki még el is dicsekszik azzal, hogyban használja ki kiváltsá-

gos helyzetét, amikor letámad nőket, átszakított valamiféle gátat. 2016 óta az ACLU (*Civil Liberties Union*) új tagjainak többsége nő. A kongresszusba először beválasztott képviselők jelenlegi csoportjában több a nő, mint korábban bármikor. A nők tiltakozása nem tudta ugyan megakadályozni Kavanaugh kinevezését a Legfelső Bíróság tagjává, viszont éppen ez a kudarc készíthet még többeket arra, hogy folytassák a harcot Trump ellen és a nők egyenlőségéért és méltóságáért. (Annak idején, 1991-ben Clarence Thomas kinevezése, amivel semmibe vették Anita Hill meggyőző szexuális zaklatás-vádját, a „nők évét” hozta el, és a nők a következő választáson meg is büntették a republikánusokat.)

A #MeToo mozgalom is figyelemre méltó változásokat ért el. A Microsoft, az Uber és a Lyft a munkaszerződésben kivette a szexuális zaklatást azon panaszok közül, amelyek esetében kötelező a döntőbírósi eljárás, a Condé Nast médiacég pedig új viselkedési szabályzatot vezetett be a fotómodellekkel végzett munkában. Számos nagy szállodalánc riasztóval látta el munkatársait, hogy azonnal jelezhessék a biztonságiaknak, ha egy vendég zaklatni próbálja őket. Négy olyan állam is van már – Maryland, Vermont, Tennessee és Washington –, ahol tilos olyan titoktartási feltételeket beépíteni a munkaszerződésbe, amely

lehetővé tenné a munkaadónak, hogy eltitkolja a zaklatási panaszokat.¹¹

Crutchfield és Tufekci egyaránt azt a következtetést vonja le, hogy a reformok folytatódása azon múlik, sikerül-e a mozgalom energiáját hasznosan átvezetni az országos és a helyi szintű szervezetekbe és a választási politikába. A #MeToo mozgalom hívta létre a Lejárt Az Idő Jogvédelmi Alapot (*Time's Up Legal Defense Fund*), amely anyagi segítséggel kiegészített jogi támogatást biztosít a szexuális zaklatások és támadások áldozatainak. A nőmozgalom már számos jól működő szervezetet teremtett a szexuális zaklatások és támadások megelőzésére és következményeik enyhítésére, köztük az ismertebbek: *National Women's Law Center*, *Alianza Nacional de Campesinas*, *Restaurant Opportunities Centers United*, *Girls for Gender Equity*, *ACLU*, *National Domestic Workers Alliance*. Némelyiküknek állami és helyi szintű tagszervezetei is vannak. S mivel a szövetségi munkajog már tiltja a szexuális zaklatást, emberjogi magánügyvédek és az Egyenlő Munkavállalási Lehetőségek Bizottsága (*Equal Employment Opportunity Commission*) is fontos szerepet játszik e probléma kezelésében. Am a megosztottság aggasztó jelei is mutatkoznak immár, különösen a Nők Menetének szervezői körében.¹²

Hogy a #MeToo és a többi progresszív mozgalom kiharcolhat-e tartós reformokat, azon múlik, képesek-e együtt dolgozni számos fórumon: a tárgyalótermekben, az egyes államok törvényhozásában, a vállalatok igazgatótanácsokban és a szakszervezeti színházakban – és ami a legfontosabb, a szavazások alkalmával. Ideje mindannyiunknak letenni okos-telefonunkat, levenni szemünket a képernyőkről, és együtt nekivágni a demokrácia munkájának.

DAVID COLE

Wessely Anna fordítása

10 ■ Jane Mayer: *Dark Money. The Hidden History of the Billionaires Behind the Rise of the Radical Right*. Anchor, New York, 2017.

11 ■ A #MeToo mozgalom első évében elért reformokat felsorolja Zoe Greenberg: *What Has Actually Changed in a Year*. *The New York Times*, 2018. október 6.

12 ■ Farah Stockman: *Women's March Roiled by Accusations of Anti-Semitism*. *The New York Times*, 2018. december 23.

FONTOS KÖNYVEK – A BUKSZ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2018. III–IV., 2019. I–II. negyedév

EMLÉKEZÉS, INTERJÚ,

LEVELEZÉS, NAPLÓ

BEREND T. Iván
Naplementék

Történelmi korszakvázlatok
Riporter: Kovács Lajos Péter
Bp., Éghajlat, 2018. 232 old.,
3490 Ft

Bulányi György önéletírása

Sajtó alá rend. / km. Gromon
András, Schanda Beáta
Bokke Bokor
Közösségfejlesztő Kulturális
Egyesület, Bp., 2018.
488 old., 3000 Ft

CSÁNYI Vilmos**A globális elme**

Elmétkedések a világról
Libri, Bp., 2018. 229 old.,
3999 Ft

Egy magyar republikánus
életútja

Kozák Gyula és Körösi
Zsuzsanna interjúi Kende
Péterrel
Előszó: Rainer M. János
Osiris, Bp., 2019. 343 old.,
3980 Ft
*Kozák Gyula interjúja Párizs
mellett, 1987-ben,
Körösi Zsuzsannáé
Budapesten, 2016 és 2019
között készült.*

GÁLSZÉCSY András**A birkahodálytól a**
parlamentig

Életinterjú
Az interjút kész. Várkonyi
Benedek, szerk. Gyarmati
György
ÁBTL – Kronosz, Bp. – Pécs,
2018. 307 old., 3950 Ft

A fotográfia bűvöletében

Beszélgetés Keleti Éva
fotóművésszel
Riporter Árpási Zoltán
HarperCollins, Bp., 2018.
198 old., 3990 Ft

KARIG Sára**A szerencse lánya**

Életútinterjú
Kész. Bakonyi Éva

Magvető, Bp., 2019. 663 [20]
old., 5499 Ft
(Tények és tanúk)

„Mindenki érte él”

Beszélgetés Székely János
püspökkel
Riporter: Dobszay János
Martinus, Szombathely, 2018.
147 old., 2690 Ft

NEMES NAGY Ágnes**A gyufaskatulyától**

Prométheuszig
Összegyűjtött interjúk és
beszélgetések
Szerk., jegyz., utószó:
Nemeskéri Luca, Lénárt Tamás
Jelenkor, Bp., 2019. 704 old.,
4999 Ft

SOROS Tivadar**Túlélni**

Álarcban – Nácivilág –
Szibériai Robinsonok
Előszó: Soros Pál, Soros
György, ford. Ertl István
Múlt és Jövő, Bp., 2018.
336 old., 3800 Ft
*A 2002-ben Álarcban,
Nácivilág címmel megjelent
visszaemlékezés bővített
kiadása.*

SZILÁGYI János György**Örvények fölé épülő**
harmónia

Interjúk, dokumentumok,
levelek. I–II.
Szerk. Komoróczy Géza
Gondolat – Szépművészeti
Múzeum, Bp., 2018.
514, 830 old., 10000 Ft

VÁSÁRHELYI Mária**Valahogy megvagyunk**

Snagovi emlékkönyv
Ab Ovo, Bp., 2019. 282 old.,
3950 Ft

ESSZÉ

ROYER, Clara**Kertész Imre élete**
és halála

/Imre Kertész. L'histoire de
mes mortes
Essai biographique./
Ford. Marciszovszky Anna
Magvető, Bp., 2019.
479 old., 4999 Ft

FILM

LÉNÁRT András**A spanyol film**

a Franco-diktatúrában
Ideológia, propaganda
és filmpolitika, 2. bőv. kiad.
JATEPress, Szeged, 2018.
256 old.

SÁRKÖZY Réka**Kinek a történelme?**

Emlékezet, politika,
dokumentumfilm
OSZK – Gondolat, Bp., 2018.
285 old., 3400 Ft

FILOZÓFIA

ALMÁSI Miklós**Ami belüli van**

A lélek a digitális kor viharában
Fekete Sas, Bp., 2019.
189 old., 2900 Ft

ANGYALOSI Gergely**Dekonstrukció és esztétika**

Kronosz, Pécs, 2018.
185 old., 2200 Ft
(Thienemann-előadások 9.)

BERNÁTH László**Morális felelősség, érdem**
és kontroll

A morális felelősség kritikája
MTA BTK – L'Harmattan, Bp.,
2019. 206 old., 2500 Ft

BORBÉLY Gábor**A lehetetlen másolatai**

A vallásfilozófia alapjai
Osiris, Bp., 2018. 217 old.,
2980 Ft

FOUCAULT, Michel**Az igazság bátorsága**

Önmagam és mások
kormányzása
Előadások a Collège de
France-ban, 1984
/Le courage de la vérité/
Ford. Cseke Ákos
Atlantisz, Bp., 2019. 480 old.,
4995 Ft
(Kísértések / A francia szellem
könyvtára)

HARSÁNYI János**A filozófiai tévedések**
logikai alkata

Bölcsészdoktori értekezés,
Budapest, 1947
Cepoliti, Bp., 2018. 93 old.

Heller Ágnes-ünnep / 90

Összeáll. Kőbányai János
Múlt és Jövő, Bp., 2019.
476 old., 9000 Ft

KELEMEN János**Lukács György****racionalizmusa**

ELTE Eötvös, Bp., 2018.
140 old.

LENGYEL Zsuzsanna**Mariann****Hermeneutika és kritikai**
filozófia

Kant, Heidegger, Gadamer
L'Harmattan – MTA–ELTE
Hermeneutika Kutatócsoport,
Bp., 2018. 408 old., 3990 Ft

LYOTARD, Jean-François**A viszály**

/Le différend/
Ford. Dékány András
L'Harmattan – SZTE Filozófia
Tanszék, Bp., 2019. 245 old.,
2700 Ft (Rezonór)

SIVADÓ Ákos**A megértés mestersége**

MTA BTK Filozófiai Intézet,
Bp., 2018. 137 old., 1490 Ft

TŐZSÉR János**Az igazság pillanatai**

Esszé a filozófiai megismerés
sikertelenségéről
Kalligram, Bp., 2018.
375 old., 3990 Ft

TREMBECZKI István**A történelem végének****filozófiája**

Makrotörténelmi és
környezetetiekai perspektívák
L'Harmattan, Bp., 2019.
252 old., 2900 Ft

IRODALOMTUDOMÁNY

SZÖVEGKIADÁSOK

Az Arany család**mesegyűjteménye**

Az Arany család
kéziratos mese- és
találószyűjteményének,

valamint Arany László
Eredeti népmesék című
művének szinoptikus kritikai
kiadása

Szerk. Domokos Mariann,
Gulyás Judit
MTA BTK – Universitas –
MTA Könyvtár és Információs
Központ, Bp., 2018. 737 old.,
3990 Ft

Arany János és Tompa**Mihály levelezése,****1847–1868**

Sajtó alá rend., jegyz.
Kiczenko Judit, Horváth Anna,
km. Kaszap-Asztalos Emese
Ráció, Bp., 2018. 489 old.,
3999 Ft

Lévay József emlékdái**és emlékbeszédei**

Sajtó alá rend. Porkoláb Tibor
II. Rákóczi Ferenc Megyei
és Városi Könyvtár, Miskolc,
2018. 301 old.

Pardon...**Az Új Nemzedék rovata****Kosztolányi Dezső****szerkesztésében****1919–1921**

Szerk. Arany Zsuzsanna
Osiris, Bp., 2019. 376 old.,
3980 Ft

FELDOLGOZÁSOK

„Összel”

Arany János
és a hagyomány
Szerk. Szilágyi Márton
Universitas, Bp., 2018.
300 old., 2940 Ft

AJKAY Alinka**„Inkább magyarul”**

Az 1808-as tübingeni
pályázat és a magyar nyelv
ügye
Universitas, Bp., 2018.
319 old., 2100 Ft

Az Arany család tárgyai

Tárgykatalógus
Összeáll. Török Zsuzsa,
Zeke Zsuzsanna
(Tanulmányok:
Fónagy Zoltán, Török Zsuzsa,
Zeke Zsuzsanna)
PIM, Bp., 2018. 223 old.

BAZSÁNYI Sándor
Nádas Péter

A Bibliától a Világlo
részletekig, 1962–2017
Jelenkor, Bp., 2018. 753 old.,
5499 Ft

**Changes in the image
of man from the
Enlightenment to the age
of Romanticism**

Philosophical and scientific
receptions of (physical)
anthropology in the 18–19th
centuries
Ed. Dezső Gurka
Gondolat, Bp., 2019.
280 old., 3000 Ft

EISEMANN György
**Műfaj és közeg –
hatás és jelentés**

Jókai Mór és a
későromantikus magyar próza
Ráció, Bp., 2018. 275 old.,
2850 Ft
(Ráció-tudomány, 25.)

FÖLDES Györgyi
Test – szöveg – test

Testrepresentációk és a Másik
szépirodalmi alkotásokban
Kalligram, Bp., 2018. 326
old., 3000 Ft

HÁSZ-FEHÉR Katalin
Arany János
nagyszalontai
könyvtárának és
szélgjegyzeteinek
katalógusa

Universitas – MTA BTK
Irodalomtudományi Intézet,
Bp., 2019. 1065 old.,
3990 Ft

Az ismeretlen klasszikus

Berzsenyi-tanulmányok
Szerk. Fórizs Gergely,
Vaderna Gábor
Reciti, Bp., 2018. 214 old.
(Reciti konferenciakötetek, 1.)
*A Budapesten, 2016. nov.
11-én rendezett konferencia
előadásainak szerkesztett
anyaga.*

KÁLMÁN C. György
**„Dehogyis terem
citromfán”**

Irodalomelméleti írások
Balassi, Bp., 2019. 238 old.,
2600 Ft

KISS Ilona
Mihail Bulgakov

Megközelítések
Osiris, Bp., 2018. 314 old.,
2980 Ft

Kosztolányi és az izmusok

Tanulmányok
Szerk. Buda Attila
Kosztolányi Kritikai Kiadás
Kutatócsoport, Bp., 2018.
273 old.
*A Budapesten, 2016. márc.
8-án rendezett konferencia
szerkesztett anyaga.*

KULCSÁR SZABÓ Ernő
**Költészet és
korszakküszöb**

Klasszikusok a modernség
fordulópontján
Akadémiai, Bp., 2018.
260 old., 4500 Ft

Őnarckép álarckokban

A Petőfi Irodalmi Múzeum
Arany János-kiállításának
katalógusa
Főszerk. Vaderna Gábor
PIM, Bp., 2018. 454 old.,
5000 Ft

TOKAJI NAGY Erzsébet
– SZÁDECZKY-KARDOSS
Zsófia

Szabó Zoltán
Kortárs – OSZK, Bp., 2018.
570 old., 5000 Ft
(Kortárs tanulmány)

JOG
BÓNIS, György
Beiträge zur ungarischen
Rechtsgeschichte,
1000–1848

Ein Sammelband von
Nachdrucken
Hg. Elemér Balogh
Gondolat, Bp., 2018.
440 old., 4000 Ft
(Ungarische Rechtshistoriker)

Harcz az alkotmányért

Szerk. Majtényi László,
Zsugyó Virág
Kalligram, Bp., 2019.
288 old., 3500 Ft

Jogtörténeti parerga II.

Ünnepi tanulmányok Mezey
Barna 65. születésnapja
tiszteletére

Szerk. Gosztonyi Gergely,
Révész T. Mihály
ELTE Eötvös, Bp., 2018.
305 old.

**A kettős monarchia /
Die Doppelmonarchie**

Szerk. Máthé Gábor,
Menyhárd Attila, Mezey Barna
ELTE Eötvös, Bp., 2018.
330 old.

*A Budapesten, 2017. márc.
24-én rendezett tudományos
ülés válogatott, szerkesztett
anyaga. Összefoglalás német
nyelven.*

Liber amicorum studia
G. Faludi dedicata

Ünnepi tanulmányok Faludi
Gábor 65. születésnapja
tiszteletére
Szerk. Grad-Gyenge Anikó,
Kabai Eszter, Menyhárd Attila
ELTE ÁJK – Artisjus Magyar
Szerzői Jogvédő Iroda
Egyesület – ELTE Eötvös, Bp.,
2018. 475 old.

MEZEY Barna
A börtönügy a 17–19.
században

Az európai börtön útja
Gondolat, Bp., 2019.
608 old., 4930 Ft

RÉVÉSZ Béla
Jogtudósok titkai
 Történetek a titkosszolgálatok
és a jogtudományok neves
művelőinek 20. századi
kapcsolataiból
Iurisperitus, Szeged, 2018.
219 old.
(Fundamenta fontium juris, 12.)

SZENTE Zoltán
A parlamentek története
 A korai rendi gyűlések
kialakulásától a
modern népképviselési
törvényhozásokig
Országgház, Bp., 2018. 662 old.
(Országgyűlési értekezések)

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY
CSABA László
Válság, gazdaság, világ

Adalék Közép-Európa
három évtizedes
gazdaságtörténetéhez,
1988–2018

Éghajlat, Bp., 2018. 255 old.,
3990 Ft

MA 70
**Eszmék – történetek –
elméletek**

Tanulmányok
Madarász Aladár tiszteletére
Szerk. Havran Dániel, Klement
Judith, Nagy Dániel Gergely
MTA KRTK Közgazdaság-
tudományi Intézet, Bp., 2019.
343 old.

NOTTURNO, Mark Amadeus
Popper és Hayek
a racionalitásról,
az ökonomizmusról
és a demokráciáról

Soros György előszavával
/Hayek and Popper:
on rationality, economism,
and democracy/
Ford. Felcsuti Péter
Napvilág, Bp., 2018.
255 old., 3500 Ft

STREECK, Wolfgang
A kapitalizmus vége

Tanulmányok egy hanyatló
rendszeréről
/How Will Capitalism End?/
Ford. Kepes János
Holnap, Bp., 2018. 384 old.,
3500 Ft

SZAKOLCZAI György
John Maynard Keynes,
a nemzetközi gazdaság
keynesi rendje és a
Nemzetközi Valutaalap
 Közgazdasági Szemle
Alapítvány, Bp., 2018.
418 old., 4900 Ft

ŽÍDEK, Libor
From central planning to
the market

The transformation
of the Czech economy,
1989–2004.
CEU Press, Bp. – New York
(N. Y.), 2017. XVII, 482 old.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET
ACÉL Zsolt
A látható könyvtár

A palatiumi Apollo-könyvtár
és a római irodalmi élet
Gondolat, Bp., 2018.
220 old., 3400 Ft
(Electa)

**A Corvina könyvtár budai
műhelye /
The Corvina library and
the Buda workshop**

Országos Széchényi Könyvtár,
2018. nov. 6. – 2019. febr. 9.
Kiállítási kalauz /
National Széchényi Library,
6 November, 2018 – 9
February, 2019. A guide to
the exhibition
Kurátor: Zsupán Edina, km.
Földesi Ferenc, Latorre Ágnes
OSZK, Bp., 2018. 244 old.,
3900 Ft

CSEBBA Júlia
Magyar származású
fotográfusok
Franciaországban
az 1920-as évektől
napjainkig

Km. Cseh Gabriella
Corvina, Bp., 2019. 293 old.,
8900 Ft

**Divat, kultúra,
történelem**

Divattörténeti tanulmányok
Szerk. F. Dózsa Katalin,
Szatmári Judit Anna,
Szentesi Réka
ELTE Eötvös, Bp., 2018.
280 old.

Építőművészek a
historizmustól a
modernizmusig
 Szerk. Rozsnyai József
PPKE Bölcsész- és
Társadalomtudományi Kar
– Terc, Bp., 2018. 391 old.,
6800 Ft

FILEP Tamás Gusztáv
Ligeti Ernő

Monográfia
MMA, Bp., 2019. 216 old.,
3400 Ft

A jogi kultúrtörténet
és a jogi néprajz új
forrásai

Jogi kultúrtörténeti
és jogi néprajzi
interdiszciplináris nemzetközi
konferencia, Szekszárd,
2017. szeptember 28–29.
Szerk. Nagy Janka Teodóra
PTE KPVK, Szekszárd, 2018.
412 old.
(Jogi kultúrtörténeti, jogi
néprajzi kiskönyvtár, 7.)

KESERŰ Bálint
Ráció és rajongás

Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730)
Balassi, Bp., 2018. 256 old., 3400 Ft

KÖRMÖCZI Katalin
Egyházi pompa, világi hatalom, polgári kényelem

Magyar történelmi bútorok Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2018. 271 old., 10800 Ft
Tanulmány, katalógus, angol nyelvű összefoglaló.

Kultúra- és tudományköziség a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében

A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium előadásai
Szerk. Nagy Janka Teodóra PTE KPVK, Szekszárd, 2018. 215 old.
(Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár, 4.)

Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban

Gyűjtemények története Szerk. Apór Péter és mások MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 487 old., 3200 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

MÁTÉ Ágnes
Fabula és história határára

Vándormotívumok és -anekdoták magyar történelmi alakokra vonatkozó itáliai elbeszélő forrásokban Lazi, Szeged, 2018. 265 old., 2200 Ft

Miklós Gyula naplója, 1886–1888

Bev., sajtó alá rend., jegyz. Rajnai Edit OSZK, Bp., 2018. 678 old., 4200 Ft
(Studia theatrale, 5.)

MONOK István
A hagyományos világ átváltozásai

Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez Kossuth – EKE, Bp. – Eger, 2018. 300 old., 3200 Ft
(Kulturális örökség)

A női kommunikáció kultúrtörténete

Tanulmányok Szerk. Sipos Balázs, Krász Lilla Napvilág, Bp., 2019. 204 old., 2800 Ft

Oda-vissza

A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között Szerk. Gera Judit, Vesztergom Janina ELTE Eötvös, Bp., 2018. 295 old.

PÉNTEK Orsolya

A magyar fotó, 1840–1989
Látóhatár, Bp., 2018. 343 old., 6900 Ft

PETHŐ Tibor
A Magyar Nemzet története, 1938–2018

Jaffa, Bp., 2018. 525 old., 4490 Ft
(Modern magyar történelem)

RITOÓK Zsigmond
Homéros Magyarországon

Adalékok Kalligram, Bp., 2019. 328 old., 3500 Ft

Rózsaregény

Kontextus, üzenet, recepció Összeáll. Ságghy Marianne, szerk. Nagy Eszter, Novák Veronika. ELTE BTK Középkori Történeti Tanszék, Bp., 2019. 206 old.

Színházi politika # politikai színház

Szerk. Antal Klaudia, Pandur Petra, P. Müller Péter Kronosz, Pécs, 2018. 303 old., 2800 Ft
(Színházstudományi kiskönyvtár)

Szívmelengető középkor Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század

BTM Vármúzeum, 2018. április 11 – szeptember 2. Kiállítási katalógus Szerk. Kiss Virág, Spekner Enikő, Végh András BTM, Bp., 2018. 319 old.

MŰVÉSZET –**MŰVÉSZETTÖRTÉNET****BELTING, Hans**

Faces
Az arc története
/Faces. Eine Geschichte des Gesichts/ Ford. Horváth Károly Atlantisz, Bp., 2018. 441 old., 5895 Ft
(Német szellemtudományi könyvtár)

Csak tiszta forrásból

Hagyomány és absztrakció Korniss Dezső (1908–1984) művészetében Kurátor: Kolozsvári Marianna Szépművészeti Múzeum – MNG, Bp., 2018. 335 old.
(A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2018/7.)
A 2018. dec. 19. – 2019. ápr. 7. között rendezett kiállítás katalógusa. Megjelent angol nyelven is.

EKLER Dezső
Tértörténetek

Válogatott írások L'Harmattan–Kossuth Klub, Bp., 2018. 216 old.

A kettős beszéden innen és túl

Művészet Magyarországon 1956–1980 Szerk. Hornyik Sándor, Sasvári Edit, Turai Hedvig Vince, Bp., 2018. 384 old., 12000 Ft

A köztes lét túloldalán

Hajas Tibor művészete és a tibeti misztériumok Szerk. Kelényi Béla, Végh József

Szépművészeti Múzeum – Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, Bp., 2019. 132 old., 4800 Ft
A két múzeum 2019. febr. 6. és ápr. 4. között hasonló címmel megrendezett kiállításához kapcsolódó kötet.

Művészet akcióban

Kassák Lajos folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig, 1915–1927 Szerk. Balázs Eszter, Sasvári Edit, Szeredi Merse Pál Kassák Alapítvány – PIM, Bp., 2017. 231 old.
(Az avantgárd és folyóiratai, 3.)
A 2017. okt. 13. – 2018. febr. 25. között, Kassákizmus címmel rendezett kiállítás-sorozat katalógusa.

Művészettörténeti tanulmányok Tóth Sándor emlékére

Szerk. Takács Imre Martin Opitz, Bp., 2019. 194 old., 2490 Ft

PROHÁSZKA László
Menny és föld

Arcképek és alkotások a 19. és 20. századi magyar egyházművészet történetéből Kalota Művészeti Alapítvány – Napkút, Bp., 2018. 286 old., 2990 Ft

SARKADI NAGY Emese
Műhelytitkok / Workshop secrets

Rendhagyó kalauz a Keresztény Múzeum magyarországi, valamint a német és osztrák tartományokból származó műalkotásainak gyűjteményéhez / A unique guide to the Christian Museum's collection of medieval works from Hungary and the German and Austrian territories Keresztény Múzeum, Esztergom, 2018. 232 old.

Szeccszó az Alföldön

Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéről Szerk. Brunner Attila, Mészáros Márta, Veress Dániel

Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza, 2017. 259 old.
A Kiskunfélegyházán, 2015. okt. 5–6-án rendezett konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.

Szigorúan ellenőrzött nyomatok

A magyar sokszorosított grafika 1945–1961 között Szerk. Pataki Gábor, km. Madarász Györgyi, Révész Emese Herman Ottó Múzeum – Miskolci Galéria, Miskolc, 2018. 255 old.
(A magyar sokszorosított grafika száz éve, 5. / Miskolci Galéria könyvek, 50.)

TÓTH Endre

A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények
Országgház, Bp., 2018. 429 old.
(Nemzet főtere kézikönyvek)

NÉPRAJZ, ANTROPOLÓGIA**Áldozat, divináció, istenítélet**

Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben Szerk. Pócs Éva Balassi, Bp., 2018. 463 old., 4000 Ft
(Tanulmányok a transzcendensről, 9.)

BICZÓ Gábor

A „Mi” és a „Másik”
Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlata az antropológiában a 19. század második felétől napjainkig L'Harmattan – DE Néprajzi Tanszék, Bp., 2019. 297 old., 3300 Ft
(Specimina ethnographica)

Az én lelkeimmel elfújlok

Magyarcsügési ráolvasófüzetek Gyűjt., közread. Takács György L'Harmattan, Bp., 2019. 536 old., 5990 Ft

HOPPÁL Mihály

Folkloristica varietas
Válogatott tanulmányok, I–III.

MTA BTK – Európai Folklór Intézet, Bp., 2018. 273, 242, 277 old.

A kultúraátörökítés médiumai

Tanulmányok Tari János tiszteletére
Szerk. Spannraft Marcellina, Tari János
KRE – L'Harmattan, Bp., 2018. 347 old., 3600 Ft (Károli könyvek)
A Budapest, 2017. szept. 20-án azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett előadásai.

PALÁDI-KOVÁCS Attila Magyar népkutatás a 20. században

L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2018. 388 old., 3990 Ft (Documentatio ethnographica, 32.)

Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér

Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában, 1750–1850
Szerk. Granasztói Péter Néprajzi Múzeum, Bp., 2018. 391 old.
(Tabula könyvek, 14.)
A Budapest, 2017. nov. 30-án rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

PÓCS Éva

Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában
Válogatott tanulmányok II. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan – Könyvpont, Pécs – Bp., 2018. 764 old., 6990 Ft (Studia ethnographica Hungarica, 18.)
A szerző válogatott tanulmányainak I. kötete Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán főcímmel 2002-ben jelent meg (L'Harmattan, Bp.).

Voigt Vilmos

A jelek valóságáról – a valóság jeleiről
Válogatott tanulmányok

Gondolat, Bp., 2019. 519 old., 8000 Ft

NYELVÉSZET

GYÖRFFY Erzsébet Helynév-szociológia

Debreceni Egyetemi K., Debrecen, 2018. 169 old. (A Magyar Névtárhívó kiadványai, 47.)

A humán tudományok és a gépi intelligencia

Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor Gondolat, Bp., 2018. 200 old., 2500 Ft (A humán tudományok alapkérdései, 3.)

Okok és okozat

A magyar nyelv eredetéről, történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben
Szerk. Bakró-Nagy Marianne Gondolat, Bp., 2018. 174 old., 2550 Ft (A humán tudományok alapkérdései, 10.)
A Budapest, 2017. máj. 12-én azonos címmel rendezett konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.

PSZICHOLÓGIA

A vászon és a divány találkozása

Tanulmányok filmről, pszichoanalízisről
Szerk. Fecskó-Pirisi Edina, Lénárd Kata, Zípernovszky Orsolya
Oriold és Társai, Bp., 2018. 512 old., 6500 Ft

POLITIKATUDOMÁNY

Bibó István összegyűjtött írásai

2. Demokratikus közösségi értékelési és magatartásminták
Szerk. Dénes Iván Zoltán Kalligram, Bp., 2018. 745 old., 8000 Ft / 26 EUR
A sorozat első kötete (Az európai politikai fejlődés értelme) 2016-ban jelent meg.

KIS János

Alkotmányos demokrácia

Régebbi és újabb közelítések
Kalligram, Bp., 2019. 576 old., 5900 Ft (Kis János válogatott művei)
A 2013-ban indult életmű-sorozat ötödik kötete.

SCHLETT István

A politikai gondolkodás története Magyarországon 1–3. – Appendix

Századvég, Bp., 2018. 654, 831, 635, 419 old., kötetenként 6390 Ft
Az első két kötet korábbi változatainak megjelenése, ugyanezen címmel: Korona, Bp., 1996–1999.; Rejtjel, Bp., 2004.; Századvég, Bp., 2009–2010.

TÓKÉS Rudolf

Újragondolt történelem Válogatott tanulmányok, 1967–2017
Szerk. Kisantal Tamás Kossuth, Bp., 2018. 528 old., 4990 Ft

RÉGÉSZET

ZSIDI Paula

Mithras Aquincumban
A Symphorus mithraeum Állandó kiállítás az Aquincumi Múzeum Régészeti Parkjában BTM Aquincumi Múzeum – Archaeolingua Alapítvány, Bp., 2018. 87 old. (Aquincumi zsebkönyvek, 6.)
Megjelent angol nyelven is.

SZOCIOLÓGIA

BERGER Viktor

Térré szőtt társadalmiság
A tér kategóriája a szociológiaelméletekben
L'Harmattan – Könyvpont, Bp., 2018. 274 old., 2990 Ft

Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában

Szerk. Nagy Beáta, Géring Zsuzsanna, Király Gábor L'Harmattan, Bp., 2018. 487 old., 3990 Ft

Egymás szemébe nézve

Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései

Szerk. Kóczé Angéla, Neményi Mária, Szalai Júlia Balassi, Bp., 2019. 323 old., 3135 Ft

FÁBER Ágoston Pierre Bourdieu

Elmélet és politika Napvilág, Bp., 2018. 288 old., 2400 Ft

HALBWACHS, Maurice Az emlékezet társadalmi keretei

/Les cadres sociaux de la mémoire/
Ford. Sujtő László Atlantisz, Bp., 2018. 375 old., 3995 Ft (Mesteriskola / A francia szellem könyvtára)

Lépték és irónia

Szociológiai kalandozások Szélényi Iván tiszteletére Szerk.. Bozók András, Füzér Katalin MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – L'Harmattan, Bp., 2018. 289 old., 2990 Ft

Marx

Interpretációk, irányzatok, iskolák
Szerk. Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor Napvilág, Bp., 2018. 419 old., 3900 Ft

SZELÉNYI Iván

Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról
Corvina, Bp., 2019. 261 old., 3500 Ft

TÖRTÉNELEM

Egyetemes történet

Miraculum

A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben Szerk. Tóth Orsolya DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, Debrecen, 2018. 317 old. (Hereditas Graeco-Latinitatis, 7.)
A Debrecenben, 2017. jún. 1-2-án rendezett konferencia szerkesztett előadásai.

NOVÁK Veronika

Utcák, szavak, emberek
A városi tér és használata Párizsban a középkor és a kora újkor határán ELTE Eötvös, Bp., 2018. 256 old.

Sztálin árnyékában

A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába, 1944-1948
Szerk. Mitrovits Miklós Országház, Bp., 2018. 297 old.
A Budapest, 2017. nov. 24-én azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

Magyar történelem

ABLONCZY Balázs

A miniszterelnök élete és halála

Teleki Pál, 1879–1941 Jaffa, Bp., 2018. 319 old., 3490 Ft (Modern magyar történelem)

Anjou-kori oklevéltár / Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387

36. kötet. 1352. Szerk. Sebők Ferenc. Quintus, Szeged, 2018. 507 old.
48. kötet. 1364. Szerk. Piti Ferenc. Quintus, Szeged, 2018. 721 old.
Az 1990-ben, Kristó Gyula által megindított, 2007-től Almási Tibor által szerkesztett sorozatnak eddig 39 kötete jelent meg.

BÁRTH János

Jankováci levelek

Jobbágyvagyon és örökösödés a bácskai Jankovácon a XIX. század első felében MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 2018. 264 old.

BARTHA Ákos

Bajcsy-Zsilinszky Endre
Életút és utóélet MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 657 old., 3990 Ft

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

The battle for Central Europe

The siege of Szigetvár and the death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)
Ed. Pál Fodor
HAS Research Centre for the Humanities – Brill, Bp. – Leiden – Boston, Mass., 2019. VIII, 569 old.

BÉL, Matthias Notitia Hungariae novae historico geographica ... comitatum ineditorum

Tom. 5. Comitatus Sarosiensis, Zempliniensis, Ungváriensis et Bereghiensis Szerk., bev. Tóth Gergely MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 427 old.
A sorozat első kötete 2011-ben jelent meg.

Ceruzavonások Antal József arcéleéhez

Levelek és interjúk
Vál., szerk., jegyz., bev. Tóth Eszter Zsófia
Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Bp., 2018. 178 old., 2000 Ft
(Veritas füzetek, 9.)

CIEGER András 1867 szimbolikus világa

Tanulmányok a kiegyezés koráról
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 211 old., 3900 Ft

CSÍKY Balázs Serédi Jusztinián, Magyarország hercegrímása

Szerk., sajtó alá rend.
Tóth Krisztina
MTA BTK Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Bp., 2018. 496 old., 3690 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

CSUNDERLIK Péter A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”

A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában
Napvilág, Bp., 2019. 365 old., 3900 Ft

DOBSZAY Tamás A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)

Országgház, Bp., 2019. 508 old., 7760 Ft
(A magyar országgyűlések története)

DRASKÓCZY István A magyarországi kőso bányászata és kereskedelme, 1440–1530-as évek

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 455 old., 3490 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Egan Lajos naplója

Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920)
Szerk., sajtó alá rend., bev., jegyz. Ordasi Ágnes
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 376 old., 3290 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Elbeszélő források)

Az elfelejtett béke

Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára
Szerk. Fülöp Mihály
Dialog Campus, Bp., 2018. 255, XCIV old.
A Budapesten, 2017. szept. 15-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

ÉÖRSI László A „budai srácok” 1956

OSZK, Bp., 2018. 295 old., 3200 Ft

„Ez a sugárzás nem ismer határokat”

Dokumentumok a csernobili katasztrófa magyarországi következményeiről
ÁBTL – Kronosz, Bp. – Pécs, 2018. 636 old., 4950 Ft

GERHARD PÉTER Deszkafalak és potyavacsorák

Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban
Korall, Bp., 2019. 371 old., 3900 Ft
(Korall társadalomtörténeti monográfiák, 10.)

GYÓNI Gábor

A magyarság hajnalán

A magyarok korai története a honfoglalásig
MTA BTK, Bp., 2019. 279 old., 3500 Ft
(MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Források és tanulmányok 3.)

GYÖRFFY Györgyné Az Árpád-kori kiadott magánoklevelek jegyzéke

Sajtó alá rend. Dreska Gábor, Solymosi László, Szovák Kornél
Typotex, Bp., 2019. 285 old., 4900 Ft

Háborúból békébe

A magyar társadalom 1918 után
Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán
Szerk. Bódy Zsombor
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 347 old., 2900 Ft
(Magyar történelem. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 2.)

HATOS Pál Az elátkozott köz társaság

Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története
Jaffa, Bp., 2018. 486 old., 3490 Ft
(Modern magyar történelem)

Hóman Bálint és népbírói pere

Szerk. Ujváry Gábor
Ráció – Városi Levéltár és Kutatóintézet, Bp. – Székesfehérvár, 2019. 654 old., 4999 Ft
Forráskiadvány.

Honfoglalás

Szerk. B. Szabó János, Sudár Balázs
Osiris, Bp., 2018. 755 old., 8980 Ft
(Nemzet és emlékezet)

A honfoglalók műveltsége

Szerk. Sudár Balázs
Helikon, Bp., 2018. 210 old., 3499 Ft
(Magyar őstörténet; 6.)

Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemlről

Vál., szerk., előszó:
Thoroczkay Gábor
Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2018. 597 old.
(Szegedi középkortörténeti könyvtár, 28.)

KESZEI András

A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttére a 19. század első felében Pesten

Korall, Bp., 2018. 342 old., 3200 Ft
(Korall társadalomtörténeti monográfiák, 8.)

KOLTAI Gábor A kik a „Párt” ellen vétkeztek

Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956
Korall, Bp., 2019. 295 old., 3500 Ft
(Korall társadalomtörténeti monográfiák, 9.)

KÖRMENDI Tamás

Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája

MTA BTK Történettudományi Intézet, 2019. 229 old., 2900 Ft

KÖVÉR György

A növekedés terhe

Krízisek, csődök, ciklusok
Osiris, Bp., 2018. 311 old., 3980 Ft
Tanulmányok.

„A magyar történet folytatója”

Tanulmányok Istvánffy Miklósról
Szerk. Ács Pál, Tóth Gergely
MTA BTK Történettudományi Intézet, 2018. 291 old.
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Magyar-zsidó identitásminták

Szerk. Dénes Iván Zoltán
Ráció, Bp., 2019. 268 old., 3250 Ft

Metszetek boisevizmusról, sztálinizmusról

Szerk. Gyarmati György, Pihurik Judit
Magyar Történelmi Társulat – ÁBTL – Kronosz, Bp. – Pécs, 2018. 288 old., 2800 Ft
A Szegeden, 2017. ápr. 3-án rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

Modernizáció és nemzetállam-építés

Haza és/ vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon
Szerk. Csibi Norbert, Schwarzwölder Ádám
Kronosz, Pécs, 2018. 394 old., 3950 Ft

MURÁNYI Gábor A sajtó szövedéke

Husadik századi lapstoriák
Kronosz, Pécs, 2018. 405 old., 4350 Ft

A nagy háború hatása a mindennapok kulturájának változására

Szerk. Glässer Norbert, Mód László
MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – Solymossy Sándor Egyesület – Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2018. 568 old.
(A vallási kultúrakutatás könyvei, 35.)
A Szegeden, 2015. nov. 26-27-én azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

NAGY Sándor „Engesztelhetetlen gyűlölet”

Válás Budapesten (1850–1914)

BFL, Bp., 2018. 503 old.
(Disszertációk Budapest
Főváros Levéltárából 5. /
Magyar családörtönetek.
Tanulmányok 2.)

OBORNI Teréz

Erdélyi országgyűlések a 16–17. században

Országgyűlés Hivatala, Bp.,
2018. 424 old., 6000 Ft
(A magyar országgyűlések
története)

Pálmány Béla

A magyar rendi országgyűlések történeti almanachja, 1790–1812

Országgház, Bp., 2019.
1972 old., 21990 Ft

PETŐ Andrea

Láthatatlan elkövetők

Nők a magyarországi nyilas
mozgalomban
Jaffa, Bp., 2019. 288 old.,
3490 Ft
(Modern magyar történelem)

ROMHÁNYI Beatrix

Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek

Koldulórendi gazdálkodás
a késő középkori
Magyarországon
Martin Opitz, Bp., 2018.
287 old., 2900 Ft

ROMSICS Ignác

Bethlen István

Átdolg. kiad.
Helikon, 2019. 556 old.,
3999 Ft

*Első kiadása 1991-ben jelent
meg.*

ROMSICS Ignác

A nagy háború és az 1918–1919- es magyarországi forradalmak

Válogatott tanulmányok
Helikon, Bp., 2018. 331 old.,
4499 Ft

Segítség nehéz időkben

Levélválogatás Thallóczy
Lajos hagyatékából

Sajtó alá rend. Zichy Mihály
Magyar Napló – Írott Szó
Alapítvány – OSZK, Bp.,
2018. 276 old., 2900 Ft

SZABÓ Péter

Keleti front, nyugati fogság

A magyar honvédség a
második világháborúban
és azután, 1941–1946
Jaffa, Bp., 2018. 302 old.,
3490 Ft
(Modern magyar történelem)

Szacsvay Imre

Az 1848–1849. évi
országgyűlés mártírjai
Szerk. Kedves Gyula,
Pelyach István
Országgház, Bp., 2018.
194 old.
*A Budapesten, 2017. okt.
6-án rendezett konferencia
szerkesztett előadásai.*

A Szent Korona hazatér

A magyar korona tizenegy
külföldi útja (1205–1978)
Szerk. Pálffy Géza
MTA BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2018. 636 old.,
4500 Ft
(Magyar történelmi emlékek.
Értekezések)

SZITA Szabolcs

Magyar sorsok Auschwitz-Birkenauban

Noran Libro, Bp., 2018.
567 old., 4490 Ft

TUZA Csilla

Állami céhszabályozás
Magyarországon III. Károly
és Mária Terézia uralkodása
alatt
Line Design, Bp., 2018.
296 old., 3500 Ft
(Rerum fides, 1.)
Párhuzamos német címmel.

Veretek, utak, katonák

Gazdaságtörténeti
tanulmányok a magyar
középkorról
Szerk. Kádás István, Skorka
Renáta, Weisz Boglárka

MTA BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2018. 502 old.,
4290 Ft
(Magyar történelmi emlékek.
Értekezések)

VÖRÖS Boldizsár

Eszmék, eszközök, hatások

Tanulmányok a
magyarországi
propagandáról, 1914–1919
MTA BTK, 2018. 348 old.,
2900 Ft
(Médiatudományi könyvek)

VALLÁS

BAÁN István

Bizáncan innen és túl

Tanulmányok
Szent Atanáz Görögkatolikus
Hittudományi Főiskola,
Nyíregyháza, 2018. 632 old.,
3200 Ft

BARTHA Elek

Megszentelt tájak vonzásában

DE Néprajzi Tanszék,
Debrecen, 2017. 256 old.
(Studia folkloristica et
ethnographica, 69.)

Az egyház társadalmá, a társadalom egyháza Egyház és társadalom

**Közép- és Kelet-
Európában
a 20. században**
Szerk. Bánkúti Gábor,
Nagy Mihály Zoltán
META Egyesület, Pécs, 2018.
236 old.
(Pécsi egyháztörténeti
műhely, 4. / Posticum
kötetek, 3.)

HORVÁTH Gergely

Krisztián Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi egyházmegyében

Dr. Kógl Lénárd pályája az
1940–1960-as években
MTA BTK Történettudományi
Intézet, Bp., 2018. 306 old.,
3590 Ft

(Magyar történelmi emlékek.
Értekezések)

Legenda vetus /

The oldest legend

Acta processus
canonizationis et miracula
Sanctae Margaritae de
Hungaria /
Acts of the canonization
process, and miracles of
Saint Margaret of Hungary
Ed. Ildikó Csepregi,
Gábor Klaniczay, Bence
Péterfi; transl. by Ildikó
Csepregi, Clifford Flanigan,
Louis Perraud
CEU Press, Bp. – New York
(N. Y.) 2018. 843 old.
(Central European medieval
texts, 8.)

Lőw Immanuel

válogatott művei

Szerk. Hidvégi Máté,
Ungvári Tamás
I. Virág és vallás. Scolar, Bp.,
2019. 304 old., 4999 Ft
II. Fényszóró drágakövek.
Scolar, Bp., 2019. 256 old.,
4999 Ft

Pagans and Christians in the late Roman Empire

New evidence, new
approaches, 4th–8th
centuries
Ed. Marianne Sághy,
Edward M. Schoolman
CEU Department
of Medieval Studies –
CEU Press – University of
Pécs, Bp. –
New York (N. Y.) – Pécs,
2017. 371 old.
(CEU mediaevalia, 18.)
*A Budapesten és Pécsen,
2013. márc. 7–10. között
rendezett konferencia
szerkesztett anyaga.*

PESTHY-SIMON, Monika

Isaac, Iphigeneia, Ignatius

Martyrdom and human
sacrifice
CEU Press, Bp. – New York
(N. Y.), 2017. 249 old.

A reformáció emlékezete

Protestáns és katolikus
értelmezések
a 16–18. században
Szerk. Szász Orsolya,
Fazakas Gergely Tamás,
Imre Mihály
Debreceni Egyetemi K.,
Debrecen, 2018.
353 old.
(Loci memoriae
Hungaricae, 7.)

SÁGHY Marianne

Földi és égi szeretet

Tanulmányok
Szent Ágoston vallomásairól
Kairosz, Bp., 2019. 144 old.,
2800 Ft

SÁGHY Marianne

Szent Márton, Krisztus katonája

Szülföld, Szombathely,
2018. 192 old., 2490 Ft

TÓDOR Csaba

Szimbólum, rítus, dráma

Angliai és erdélyi unitárius
temetésekről
Magyar Unitárius
Egyház Magyarországi
Egyházkerülete, Bp., 2018.
322 old.

TÚRI Tamás

Textustól a kontextusig

Unitárius Apokalipszis-
kommentárok Erdélyben a
16–18. század között
Magyar Unitárius Egyház,
Kolozsvár, 2018. 319 old.

ZENE

SCHIFF András

A zene a csendből jön

Beszélgetések Martin
Meyerrel
Esszék
/Musik kommt aus
der Stille/
Ford. Győri László,
Hamburger Klára
Magvető, Bp., 2018. 326 old.
4999 Ft

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR

SZERZŐINKNEK

1. Szerkesztőségünk szívesen látja a számítógépes szövegszerkesztővel készített és a *buksz@c3.hu* címre e-mailben csatolt dokumentumként beküldött cikkeket. Kérjük szerzőinket, közöljék elérhetőségüket (postacím, telefonszám vagy e-mail-cím), továbbá – az „E számunk szerzői” rovat számára – foglalkozásukat és munkahelyüket.

2. A szerkesztőség a „Bírálat” és a „Probléma” rovatba szánt cikkek esetében a 0,75–1 íves, egyébként a 0,25–0,4 íves kéziratokat tekinti optimális terjedelműnek. (Egy ív 40 000 n.)

3. Kérjük szerzőinket, hogy a „Bírálat” rovatba szánt írásuknak adjanak rövid címet; cikküket, ha azt a terjedelem indokolja, tagolják – ugyancsak rövid alcímmel (és nem számmal) jelölt – fejezetekre.

4. Kérjük, az ismertetett könyvek adatait részletes formában írják le az alábbi sorrendben: a szerző(k) (több szerzős kötet esetében a szerkesztő) neve, a könyv címe, alcíme, a fordítónak, az előszó, illetve az utószó szerzőjének a neve, a kiadó(k) neve, a megjelenés helye és éve, a könyv oldalszáma és ára, az esetleges sorozatcím. A címleírásban alkalmazott központosítást illetően folyóiratunk a magyar – és nem az angolszász – gyakorlatot követi.

5. Kérjük, kiemelés – kurziválással – csak feltétlenül szükséges esetben alkalmazzanak. Ne emeljék ki egészükben a szövegben szereplő idézeteket sem, csak saját kiemelés alkalmazzanak (külön jelezve), az eredetiben szereplő kiemelés természetesen tartsák meg (és ezt külön jelezzék is). Rövidítéseket csak indokolt esetben alkalmazzanak, kérjük viszont a folyóiratunknál divatozó – magyar (tehát nem latin) – rövidítések (old., i. m., uő, uo., ford., vö. stb.) elfogadását és érvényesítését.

6. Folyóiratunk az évszázadokat római – és nem arab – számmal jelöli.

7. Kérjük, csak lapalji, illetve szövegközi jegyzetet alkalmazzanak, és kerüljék az ún. sorszámozott bibliográfiai, illetve a zárójeles jegyzetek alkalmazását. A lapalji jegyzetek (lábjegyzetek) számozása folyamatosan, arab számmal történjék. Lapalji jegyzet a „Bírálat”, a „Tiszteletkör”, a „Probléma” és a „Vita” rovatba szánt cikkhez tartozhat, a szemlecikkben szövegközi jegyzet alkalmazható. Bírálatoknál a bírált könyv (vagy könyvek) hivatkozott helyét mindig a főszövegben adják meg (... old.), minden más hivatkozás kerüljön lapalji jegyzetbe. Idegen nyelvű könyvből is magyarul idézzenek, az eredeti szöveget csak indokolt esetben adják meg, jegyzetben.

8. A jegyzetben a hivatkozott munkák címét, a tanulmánykötet, gyűjtemény, illetve periodika címét kurziválják. Az „In:” jelölést folyóirat, heti- és napilap esetén ne alkalmazzák. Ismételt előfordulás esetén rövidítve hivatkozzanak; a rövid alak a szerző vezetéknévéből és az i. m. rövidítésből áll. Ha egy szerző több munkájára is hivatkoznak, a rövidített címet adják meg. Periodikumoknál az évfolyamot, kötetet csak folyóirat esetén jelöljék, a megjelenés évszámát viszont mindig.

9. Kérjük szerzőinket, hogy a „Bírálat” rovatba szánt cikkükhöz az ismertetett szerző munkásságát, a „Probléma” rovatba szánt cikkükhöz pedig a szóban forgó témakör legfontosabb irodalmát stb. – lehetőleg a megjelenés időrendjében – ismertető ún. „dobozt” mellékeljenek. A címleírás elveire lásd a 4. pontban mondottakat.

10. Folyóiratunk mindenkor anyagi helyzetétől függően tudunk vagy nem tudunk szerzőinknek honoráriumot fizetni.